

4
2007

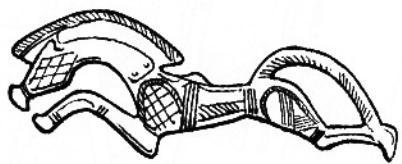
Сыйр азейимсайтш кура скорынш
өсөйини, үсөг шинчилмэх сийтийр өсөйини.
ШЕКСПИР

А дүнэйш чи цэрхэгчийтэй иц, чигднэх
осе төсжэх сэндэгч У гэччүйл "Сыйр" мэг.
ЧАРЛЗ КОЛПТОН, английн литератор

MAX ДҮГ

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2007

MAX ДҮГ

4
'07

Журнал цәуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКАÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сәйраг редактор – ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис
Поэззи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы ахсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2007

НОМЫРЫ ИС:

<i>РӘМОНТЫ Геор. Кад ма фәлгъау.</i> Аемдзәвгәтә	5
<i>ХУЫГАТЫ Сергей. Гандзейи чиныг.</i> Радзырд	10
<i>УАЛЫТЫ Лаврент. Хәстонты үот.</i> Аемдзәвгәтә	39
<i>ЦОКОЛАТЫ Насырбек. Уацмыстә</i>	46
<i>ХӘЕМЫЦАТЫ Юри. Цыппарраңхъонтә</i>	55
<i>МЫРЫКАТЫ Альксандр, КОБЕСТЫ Зауыр. Аңаң хабәрттә</i>	56
МӘРЗОЙТЫ СЕРГЕЙ: 80 АЗЫ	
<i>МӘРЗОЙТЫ Сергей. Этюдтә</i>	62
ПУБЛИЦИСТИКА	
<i>ТЕММОЕВ Саметдин. Цәегат Кавказы этнополитикәйи гүрынта</i>	84
ЛИТЕРАТУРӘЙИ ФАРСТАТӘ	
<i>МУРАСТЫ Эльбрус. Хурау рухстаяуәг</i>	90
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	103
УИДӘЕГТАӘ	
<i>ХОЗИТЫ Петр. Национ нигилизмы фәєстиуджытә. Эссе</i>	115
<i>ТМЕННАТЫ Дзэрассә. Марды аәгъдәәуттимә баст уырнаңтә әмәә мәңгүйрәнта</i>	149
«Ирон газет» фыста	160
АИВАД, КУЛЬТУРӘ	
<i>ДЗБОЙТЫ Михал. Уацхъуыттә</i>	164
ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ	169

Журналы авторты хууыдтыимә редакци
алкәед разы нәе вәййы

КАД МА ФÆЛГЬАУ

* * *

Амбaryн дæ, уарын! —
Дæ хъазын, дæ зарын —
Тъыфылты фæлдзæгъдæн,
Тымыгъты рæдзæгъдæн...

Мылаз-мигъ уæзæгæй
Ды уазрухс хæссæг дæ
Цъæх зæхмæ, цьыф зæхмæ,
Хæрзудмæ, фыдахмæ!..

* * *

Цас ис уд уынгæджы, —
Мур æфсарм кæм нæй!
Цас кæнын уынгæ дзы
Судзgæ маst, фыдæй!..

Ныфс уæддæр нæ сæтты, —
Монцты арт — цырын,
Уый пиллон — мæ сæнttæ, —
Се 'взæны цæрын.

* * *

Уынæм æргом: нæ хъæстæ
Фыдцагъдæнæг та 'ссоnt.
Ирон — уæздан, йæ цæсты
Фыдгул æвæрд бæрzonд...

Куыннæ кæна æртхъираен
Хæрам хæсgæ, фыдæх...
Фыдгултæ зонынц: ираЙен
Фыд рохgæнæн — сæ зæхх.

НОГ ИРОНМАË

Дæ зыд, дæ сæræны кой хъусæд,
Зæрдæфæндонæй айваз де уæнг!..
Анамонд мæгуырæн æрыссæнд
Йæ бартæ, авддæлдзæх фод йе 'уүэн!..

Йæ mast уал хорз æмæ ныхъуыры.
Уый афтæ 'науæрдонæй сызdux,
Уæрдæхau, — ua цæмæй мæгуыры
Къæбæр исынмæ дæр цыбыркъux.

* * *

Æбуузн сыхагæн абузы
Йæ mast дæумæ, næ зæхx!
Йæ риуы тарфы цас узы
Дынджыргæнæг фыдæх!..

Æгадмæ ир йæ сæр дæтты! —
Фыдгул фæкæндзæн сар...
Дæ цотæн, Ир, сæ зæрдæты —
Фыдуромæг æхсар!

2005

БЫНТОН АНÆМБАРГÆ

Иучысыл царды хъæрæн мацы 'мбар!
Ма ныккæс хи уды мидисмæ!..
Йæхи чи næ 'руадзы Хуышауы бар,
Уый бартæ бахауынц иблисмæ.

2006

* * *

Кæд хицау дæ — кад ма фæлгъяу æгæр,
Тæрк-мæсты ма у зондамынд-ысдзырдмæ:
Йæ бынатæй кæмæн разылд йæ сæр,
Дард нал у уый йæ бындуры ныззылдмæ!

ХЪАЗДЫГ АЕМÆ МÆГУЫР

Ыстыр хæлоф-уærсты —
Хай ратыдтай — стыр:
Хъаздыг ды — мæ цæсты,
Дæуэн æз — мæгуыр.

Цæрынæн хæрынмæ
Кæд арæст мæ зонд,
Хæрынæн цæрынмæ
Дæ уд уæд нывонд...

Зæгъон, цæй, мæ хъуыды,
Мæ хатдзæт цæхгæр:
Хæры 'мæ ныхъуыры
Цыбырхъуыр фылдæр.

* * *

Фыд-заманы фыдхъомыс феуæгъд, рахатт, —
Хæссы нæ цардæн сау азар, гаффутт...
Поэтæн сси æрдунараæг йæ уд,
Цыфыддæрты зæрдæтæ та — парахат.

НАМЫС

(Г. Пагиревæй)

Сурс ыстæм хæрз æрыгонæй, афтæ
Сау карз уыд æвирхъау хæстырын.
Уый хыгъд къухы стыр уæлахиз бафтыд,
Суанг Берлинмæ бахъуыд аэм цæуын.

Хæсты артæй не 'мбæхстам нæ сæртæ,
Бавзæрстам дзы хъизæмæрттæ, рыст...
Ныр нæ намыс калдзæни цæхæртæ,
Ныр зæринæй мах нæмттæ дæр — фыст.

Кадмондаг нæ уыдистæм фыдхæсты,
Ахизын нæ пиллоныл кæм хъуыд, —
Тугæрхæм быдыртæ аэмæ фæзтыл
Немæ кодта намыс дæр аэмцыд.

* * *

(A. Чепурөвәй)

**Әрцид цыппор фыццәгәмь нә рад —
Йә судзгә гуылфмә атындыздатам хәстән.
Фыдызәххән уәд алчи сси салдат,
Йә хәстонтә стәм абор дәр нә бәстән.**

**Нә уәлахиз нә ныхасән — йә сәр.
Фәрныг азтә ныл рацыд кәд йә рухсмә,
Нә баштад махән уыңы хәст уәддәр, —
Нә зәрдәты йә сырх пиллон әнусмә.**

* * *

**Студенты ном йә сай сәрәй фәхаста
Йә урс сәрмә, — әнәуынен уыд Кадән.
Йә сәр дәзгъәлы ахуырыл фәсаста,
Суг уал азы фәлтау фәсәтт дә мадән.**

* * *

**Фыссынц автопародитә, фыссынц...
Кәд байсысдзән, кәд аскъуындзән сә таг?
Мә цәстытән кәй опустә сты сыйнз,
Мә фыст куы уайдонән зәлдаг.**

БЫНАТ — ИУ ЛӘГӘЕН

*Оххай, зәрдә, куыд байдзаг дә,
Царды диссәгтә — хәрх!
Аердзы сконды хәрзәгъдауәй
Зәрдә фестади бәрз...*

Бызыккаты 3.

**Оххай, зәрдә, куыд байдзаг дә,
Ис дә цас бацыд, ис!..
Химә алцыдәр байсаг дә,
Нәй дын ницәмәй 'фсис.**

Цэй, куыннаэ кэнон стыр дистæ,
Кæд дæ къумты рæдзæгъд
Стихтæ, дуртæ, куыдзы фист дæр,
Урс бæрз, фатхъæд, фæдæгъд...

Ам æмхæцæ-æмтъерыйæ —
Сапон, арынг, тæбæгъ;
Фалдæр сабитæ — херыйыл,
Пыхсы — гугын фыс, сæгъ...

Зæрдæ, пард дæ кæд уарзынæн,
Кæд æхсиды йæ арт,
Уæд дæ дуаргæрон разынæд
Лæгтæй иуæн бынат.

ГАНДЗЕЙЫ ЧИНЫГ

Радзырд

Ж ый уалдзәджы уыди, уартә фыццаг уалдзәджы уыди уый. Цәргә фәэzzәджы аәркодтой хәдзары, аәрәгвәzzәджы. Уәд сәттә и хәдзар, аәмә дзы уәд аәрцардысты. Жәмә сын ницуал бантысти, — уайтагъд мит аәруарыд аәмә ма сын цы бантыстаид! Никуы мәнгагъуысты къум, никуы нывыл ныккәнд, аәмә әңцион у миты сәрыл куыvd кәнын! Ныр сә хәдзары размә уыцы хурварс адаргъ и цыппәрдигъон аразгә дурәй амад мәнгагъуыст! Хәдзар цы вәййы, уый у, гъәйтт-мардзә хәдзар. Хъарм дон аәм бауагътой, уазал дон аәм бауагътой, аәртиваг цырагъдарәнтә дзы бакодтой, хәрдгә рудзынгәмбәрзәнтә дзы аәрцауыгътой. Жәмә йәхонгә дәр мәнгагъуыст ници кәны, хәдзар ай хоныңц иууылдәр. Фәлә Гандземә афтә зыны — хәдзар ай уый тыххәй нае хоныңц, аәмә алцәмәй ифтонг кәй у. Хәдзар ай, зәххыл аевәрд кәй у, уый тыххәй хоныңц. Хъәуты цы хәдзәрттә ныууагътой, уыдон куыд аевәрд уыдысты зәххыл, афтә. Жәмә дзы уыдоны цинтә исынц, уыцы хәдзәртты цинтә.

Ныр, дам, куыvd. Иу, дам, уый аәмә, дам, нае науаег хәдзары, цалынмә науаег у, уәдмә аәртә чырийә скувәм, иннә та,

дам, кәрәдзий базонәм. Зымәг-зымәджы дәргъы, дам, кәрәдзимә фәуайсәстам әмә, дам, нын ағъгъәд уәд.

Афтәтә-йедтә-иу дзырдтой, куывды фәдыл-иу чи бауади Гандзетәм, уыдон.

Әмә нызмәлыдысты әгас хәдзары дзагәй.

Гандзетә дәр цыдысты. Гандзе йәхәдәг дәр цыди, йә бинойнаг Сулимәт дәр, стәй-ма Сулимәты хо Хамбечыр дәр. Хамбечыр сәм уыцы райсом әрбауди, әмә йә нал ауагътой ус әмә ләт. Цом, дам, махимә, на сыхбәсты дәр, дам, нын базон. Ныр әрбахизәнмә куы рамбырд сты, әмә дуарыл ахәцәм, куыд загътой, афтә Хамбечыр йә кәсәнцәстүтә райста, йә уәнтүл уәгъдәшпәрст цы тәнәгтомуя кәлмәрзән уыд, уый къабазәй сә бирә фәсәрфта, стәй сә фәстәмә бакодта әмә Гандземә бакости.

— Уәдә 'мә ма, афтә бакәнәм, Хъязантемыр, әмә сын дә чиныг ахәссәм. Баләвар сын кән дә нәуәг сыхбәстән дә нәуәг чиныг. Цы кәны?

Гандзейи Хъязантемыр Хамбечыры йеддәмә ничиуал хуыдта. Ничи йәм дзырдта уыцы цәугә-нәргә номәй. Гандзе сын әңцондәр дзурән уыд әмә афтә дзырдтой. Әңгәт ма-иу йә чингуутыл фыст уыд уыцы дәргъәй-дәргъмә ном. Әмә сын фидыдта. Хамбечыр-иу әм куы сдзырдта уыцы номәй, уәд та-иу әм хъусыныл фәци, йә номмә-иу хъусыныл фәци. Ныр әм куы сдзырдта Хамбечыр, уәд ие 'рфгүйтә базмәлыдысты Гандзейән. Йәхәдәг ләууыди, стәй ие 'рфгүйтә куы бандадысты се змәлынәй, уәд йә сәр батылдта.

— Нә, аив на уыдзән. Стәй сә цәмән бахъуыд мә чиныг! Хәрзат ма зәгъой — йәхи әвдисы.

— Әмә цы, куы зәгъой, уәд? Уадз әмә зоной: хуыртә 'хсәдәгәй на кусыс кәмдәр. Кәрәдзий базонат, уый тыххәй куы кәнүт куывд. Әмә дын уадз әмә базоной, дә фыссәг.

— Мә фыссәг сә кәй хъәуы, уый йә әнәуи дәр зондзән. Кәй на хъәуы, уымән та, дә чингуута иууылдәр йә дәларм куы бакәнай, уәддәр әй на базондзән.

— Фыссәг халам-балам нау, на, фыссәг адәмы сәр у, әмә йә хъуамә зоной адәм, — Хамбечыр ие 'нгуылдз цармә ныщцар-әзта әмә йә дыууә стыр цъәх цәстү хъоппәгәй бazzадысты.

Гандзе Сулимәтмә бакаст.

— Ди та куыд зәгъыс — фидаудзәни, чиныг немә куы ныххәссәм, уәд?

Сулимәт исдуг йә сәр гуырысхогәнәджы ракъул-бакъул акодта, стәй йә тъәпән әрмттыл схәңцыд, әркасти сәм әмә сә кәрәдзийил адаудта.

— Нә зонын, абоныстән. Фәлә дзы әевзәрәй цы и? Давгә йә никуыщәй ракодтай, де 'хсәвхуыссәг ыл батыдтай. Әмә йә дәхицән ныффыстай? Адәмән ай ныффыстай.

Әмә та Хамбечыр айста ныхас йәхимә.

— Әрыгон сыйбәстә сты, әрыгон цәрдҗытә сты, әмә йә уадз әмә зоной — се 'хсән фыссәг цәрү! Алы хәдзар әмә алы сыйхмә нә хауы, наә, мә хур акәнай, фыссәг.

— Уә, ма кәнүт, аив нә уыдзән, хи равдисыны хуызән рәйайдзән ацы хуындан, — загъта та Гандзе, фәлә бәрәг уыд йә ныхасыл: тасынвәнд кәнү. Хамбечыр уый рахатыдта әмә батагъд кодта:

— Кәсгә ма-иу кән, кәддәра сын куыд әхсызгон уайд әмә куыд цин кәниккәй! — Стәй фәзылд Сулимәтмә:

— Марадз-ма, Сули иу дзы атух. Әзәбәх цыппәрдигъон тыхт әй акән.

Хәдзары раз, уыцы дзәбәх фәзы ләууыдысты иу-цалдәр раны сыйбәстә дзыгуыртәй. Гандземә, быдыры гәнү куыристә куыд бахъилтә кәнинц алы 'мә алы рәттү, уый хуызән фәзынди, ләгтә афтә кәй ләууыдысты, уый. Иууылдәр — кәстәр, бирә кәстәр Гандзейә. Әнәуи хәдзары иу-цалдәр хистәр ләдҗы ис, уый зыдта Гандзе, фәлә уыдонәй әдде ничи уыд нырма.

Мәнгагъусты раз иу цыппәрдигъон аджы пәлхъ-пәлхъ кодтой дзидзатә, уымәй гыцыл әддәдәр къанинәг тымбыл агәй лывзә хусысмаг калдта. Хәдзарән йә дәлллаг кәрон, агъусты бын фәрсәй-фәрстәм ләууыд дыууә әмхуызон әфсәйнаг пецы әмә сын чъиригәнәг сылгоймәгтә сә алышварс әмьизмәлд кодтой.

Сулимәт әмә Хамбечыр уыдонмә байстой сәхи, сылгоймәгтәм, Хамбечырән йә дәларм — чиныг газеты цыппәрдигъон тыхтәй. Гандзейән йә размә баләууыдысты, ләппутәй әвдәлондәр чи уыди, уыдон иу-цалдәрәй, зыдтой йә, цинтәйил кодтой. Уый дәр сыл цинтә кодта. Хатыдта — ләппутәй иуәй-иутә анызтой, әвәццәгән, куыд вәййы, афтә хәринаг дәр акодтой сәхицән. Әмә бацарадгъуыз сты. Фидыдтой афтәмәй. Кәд-иу әй сә исчи истәмәй бафарста йә куист, йә

хъуыддæгты тыххæй, уæд-иу сын уæлæнгайгомау дзуаппытаæ лæвæрдта, афтæ, хъазгæмхасæн дзуаппытаæ. Уæдæ сæ иууыл арф дзуаппытаæ цæмæн хъуыд! Лæппутæ-иу баҳудтысты. Баҳудт-иу йæхæдæг дæр Гандзе.

Иуафон куы уыди, уæд иннаеты кæрæтты æрбазынд, иу-дæс æмæ ссæдз азы кæуыл цыдаид, ахæм лæг — гыццыл къаннæг-гомау, гыццыл гуыбыргомау. Лæгæн йæ цæсгом уыди æнахуыр тъæпæн, тъæпæн næ фæлæ Гандземæ кæд næ фæкасти дзыхъхъ, уыцы дзыхъхъæн йæ бæстастæу уыди фындз, æмæ уырдыгмæ арæт næ уыди фындз, инна адæмы фындзтæ куыд вæйынц афтæ, фæлæ — размæ, æмæ афтæ зынди, цыма йæ цæсттытæй næ кasti лæг, фæлæ цыма йæ фындзæй кasti.

Гандзе йæ никуы федта — куы йæ федтаид, уæд æй йæ зæрдyl æнæ бадаргæ куыд фæуыдаид? Ныр æм лæг хæстæг бацыд æмæ йæм уæлæмæ скости йæ фындзæй, — афтæ фæзынд Гандземæ, — стæй йæ бафарста хъæрæй, цыма искуы хохаг доны был лæууыдисты æмæ йын доны хъæрмæ йæ ныхас куы næ фехъуса, уымæй тарсти:

— Куыд сfyссæг дæ, куыд, ныр?

Гандзейы йæм исты сдзурын хъуыд, — цы, уый йæхæдæг дæр дзæбæх næ зыдта, фæлæ йæм иугæр лæг дзуры, уæд æм хъуамæ уый дæр сдзура исты, уæдæ куыд вæйы! Æмæ йын истытæ зæгъя, уалæ æмбырды цытæ фæдзуры, ахæм истытæ. Æмбырды дæр æй арæх фæфæрсынц, стæй канð уый næ, Гандзейы, се 'ппæты дæр фæфæрсынц — куыд сfyссæг дæ? Лæг куыд сfyссæг и — уый алкæмæ дæр диссаг кæсы, диссаг у æмæ сæм диссаг куыд næ хъуамæ кæса! Æмæ уымыты цытæ фæдзуры, уыдæттæй истытæ зæгъя ацы тъæпæнцæсгом лæппуйæн дæр. Æндæр ын кæцæй цы æрхæсса! Фæлæ уæдмæ, уартæ дзиidзаты аджы уæлхъус дыууæ агууридурыл чи лæууыд, афтæмæй иу даргъ фæрæтамад хъилæй дзиidзатæ чи стыдта, уыцы бæрзонд, бæрзæйджын лæппу дзиidзатæ стауын фæуагъта. Агæй иуварс ахызт — æвæццæгæн æй арт сыгъта — æмæ æрбадзырдта уырдыгæй:

— Лæджы ныууадз, Дзиibusка, уый дын куыд сfyссæг и! Куыд сfyссæг и, куы — дзæбæх.

— Фæлæуу-ма, Горга, бауадз ма мæ, стæй мæ хъуыры абад! Уæдæ ма уымæй диссагдæр исты уа — лæг уай æмæ стæй сfyссæг уай! — Æмæ та аздæхти Гандземæ. — Æццæй, куыд сfyссæг дæ?

Гандзэмә ләппуиы фарст бахъарыд әмә бамбәрста — амән, ацы тъәпәндзәсгом ләппуйән, уым, әмбырды цы дзуаптыә фәдәтты, уыдонәй ничи сбәздзән. Уым, уыцы әмбырды йә цыма афтә зәрдиагәй никуы ничи бафәрсы, әмә уым алцы дзурән дәр ис. Фәлә ам? Ам әндәр исты зәгъын хъәуы. Әмә уәдмә уәртә къанинәг аджы уәлхүс цы дысысчыил ләг архайдта, уый куы 'рбадзурид:

— Куыд ысфыссәг и, куы, Хуыцау дын хорз ракәна, Дзибуска, сә хъәуы хуссары-иу сә уәрыччытә 'мә сә сәныччытә хызта, әмә бирае цъиутә уыди уыцы хуссары әмә-иу зарыдисты. Әмә-иу сәм хъуыста 'мә стәй сфыссәг и.

Дзибуска иу-цасдәр рохзәрдәйы ләуд фәкодта, стәй та аздәхт Гандземә:

— Әццәй, хызтай-иу сәныччытә 'мә уәрыччытә?

Гандзе банхъәлмә каст, кәд та иннәтәй исчи исты сдзурид Дзибускамә. Фәлә йәм сә ничи ницы дзырдта 'мә уәд загъта йәхәдәг:

— Хызтон-иу, цәуылнә-иу хызтон.

— Әмә-иу әңгәз зарыдисты, уә хъәуы хуссары цы цъиутә уыди, уыдон?

— Зарыдисты-иу уәдә-иу цы кодтой, цъиутә уыдисты 'мә.

— Әмә-иу сәм хъуыстай?

— Хъуыстон-иу сәм, цәуылнә-иу сәм хъуыстон.

— Куыд-иу сәм хъуыстай?

Гандзе хъуыдитыл фәци — ныр та ма йын цы зәгъя! А иннәтәй дәр аәм куыд ничиуал ницы дзуры! Әмә йәм Дзибуска әввахсдәр баләууыд. Әвәццәгән әм иннәтәй исчи исты куы сдзура, уымәй тарст әмә нылләгдәр хъәләсәй бафарста:

— Дзәбәх-иу сәм хъуыстай?

Әмә та йәм уәд әрбадзырдта дзиизаты аджы цурәй уыцы бәрзәйджын ләппу:

— Ныгуадз ләдҗы, Дзибуска, уый дын дзәбәх хъуыста 'мә 'взәр хъуыста? Дзәбәх хъуыста, уәдә-иу йә иу хъусы къәрмәг батъиста!

Дзибуска ләппуиы ныхасмә йә хъус не 'рдардта. Гыццыл та хәстәгдәр баләууыд Гандземә:

— Әмә ныр әз куы хъуыстайн цъиуты зардмә, әз куы хызтаин сәныччытә 'мә уәрыччытә, уәд әз дәр сфыссәг уыдаин?

— Да фыссәгыл дәр нә бazzадаис, ды ма әндәр исты дәр сүңдаис! — уый та йәм уартә даргъ стъолы кәрон уәхстыл физонәггәтә чи кодта, уыңы ләппу 'рбадзырда Дзибускамә әмәй йәм куыдәр әрбадзырда, афтә хъәрәй ныххудти, ома хорз дын куы рацахстон дә ныхас.

Дзибуска сындәггай әрзылд йә бынаты, йе 'ргом ләппумә аздәхта әмә Гандзе ахъуыды кодта: цымәй йәм цы бадзурдзән Дзибуска? Исты карз ныхастәй йәм скәндзән, әвәццәгән, кәд, йә зәрдә кәй зәгъы, ахәм карз ныхастыл фәхәст уа, уәд. Әмәй йәм касти фәсте. Афтәмәй йәм бирә гуыбырдәр зынд, йә къубал та, уәртджынхәфсы къубал куыд фәзыны йә уарты бынәй, афтә зынди йә пинджакы әфцәгготәй. Нәй, ницы загъта Дзибуска, фәстәмә разылд Гандзей 'рдәм әмә бадис кодта Гандзе — уәдә ма йәм цәмә зылди уыңы сындәг-сындәг? Комкоммә йәм бакаст әмә йәм кәсгәйә бazzад: Дзибуска уыди бынтондәр әндәргъуызон. Йә цәстом дзыхъхъ наә, фәләе цима тъәпән дәр нал уыди. Әмә дисы баңыди Гандзе — цәмәй афтә фендәрхуызон уыдаид Дзибуска? Кәд, уыңы ләппумә кәй ницы сдзырда, уый йыл афтә фәзынди? Исты бадзурын әм хъуыди, ай-гъай! Уәдә йын уыдон цы хуызән ныхастә уыдысты? Фәләе йәм ницы сдзырда. Йә mast ныуурәдта әмәй йә, кәй ныуурәдта, йә мидәг кәй бazzади йә mast, уый йә фендәрхуызон кодта. Афтә гәнән ис. Уәдә йәм әндәр цы рауадаид әмәй фендәргъуызон уыдаид әндәр?! Әмәй йәм цима хәстәгдәр фәци цәмәйдәр, афтә йәм фәзынди, цима ацы кәрты чидәридәр ис, уыдонәй йәм се 'ппәтәй дәр хәстәгдәр у.

Иу хъуыдаг раджы бамбәрста Гандзе — йә уәнгхъуаг кәнәе йә зондхъуаг кәмән фәзыны адәммә, уый удаий та сыйгъдәгдәр вәййы. Чи зоны йәм мәнәе афтә алчи ныхас әппарән кәй фәкәны, уый та йә mast кәй не скалы, уымән афтә вәййы. Йә mast йә мидәг баҳуыссы әмәе уымән. Зәрдә рисгә фәкәны, уд — сыйгъдәг. Искәй бафәзмай, уый онг наә аххәсы йә удыртау әмәе, цы уыди, уымәй бazzайы, иннәе адәм кәрәдзи фәзмынц, әмәе кәрәдзи хуызән кәннынц. Уыдон никәй фәзмынц әмәе, цы сты, уымәй зайынц.

Әмәе та уәдмә бафарста Дзибуска — ныр йә хъәләс фәсаст, әрдәбоны хуызән хъәрәй нал дзырда:

— Әццәй, сфыссәг уыдаин әз дәр?

Гандзе, афтә ма йә бафәрсдән, уый әнхъәл нал уыди — уәдә цы бафтың уыцы ныхәстыл: сғыссәг уыдаид-не сғыссәг уыдаид! Иу арф уләфт ныккодта, цыма сә дыууәйи тыххәй дәр уләфың, йәхи тыххәй дәр әмә Дзибускайы тыххәй дәр. Стәй уый дәр загъта саст хъәләсәй: — сғыссәг уыдаис, җәмәннә сғыссәг уыдаис.

Әмә йә цәститә базмәлыдысты Дзибускайән, сә уәләнгай къуырфыты цыдәргүүзөн сымалыдысты, сәхимиңдәг, хъәлдәг зылд уыди әви сонт зылд, хәңцә зылд, уый зын равзарән уыд, әмә йә хъәр фәңцид:

— Ай, сғыссәг уыдаин әз дәр! Цынтуы зардмә куы байхъуистаин, уәд сғыссәг уыдаин! Сымах та афтә әнхъәл стут... — Уым әрләууыд йә ныхасәй Дзибуска, куыд әнхъәл сты, уый нал загъта әмә, ничи базыдта, куыд әнхъәл уыдысты, уый.

Әмә диссан! Цал әмә йә цал хатты бафарстой йә бирә фембәлдүтү, куыд сғыссәг и, уымәй. Әмә уыцы фарстытәй йә зәрдил никуы әрләууыд, исты ныффысса, уыцы зонд әм кәд әрциди, куыд әм әрциди, уый. Ныр Дзибускайы фарстытәй әмә Дзибускайы ныхәстәй йә зәрдил әрләууыд уыцы уалдзыгон бон, цыма йын әй, әддиәутти тыгъд чи у, ахәм фәлгаты нывгондәй әрәвәрдтой йә разы, уый хуызән. Әвәңцәгән әй, йә сыгъдәг зәрдәйә кәй фарста, уый тыххәй. Уымыты та йә, уыцы фембәлдүтү та йә әнәуи фарстой, әвәңцәгән, фәтчыгъадән, кәрәдзий хынцмә йә фарстой, чи зоны. Әмә уәд уымән никуы әрләууыд йә зәрдил уыцы уалдзыгон бон. Раджы уыд уыцы бон, тынг раджы.

Гандзе скъолайы куыста, сәхимә хъәуы скъолайы. Ахуыртәнәгәй куыста. Уәд, уалдзәг дзәбәх куы ракром и, ног чындызән йә хыз куы сисынц, уәд уый куыд ракром вәййы, афтә куы ракром и уалдзәг, алы цәхәрадоны дәр бирәтти цъупп обау сусәг сыгъдәй куы сыгъд әмә сә фәздәг арвы цъәхмә цъәх-цъәхид цәджындытә куы ныллаууыд, уыцы афон. Бонрафты сәхимә әрбайяфта Уаккайы, сә уәллаг сыхы тәккә тигъыл чи царди, уыцы стәвдтаарәзт ләджы. Бакәс әм, уәд цыма ләг наә уыди, цыма ләджы цыртձәвән уыди, иу ләджы цыртձәвән наә — афтә ләджы цыртձәвән иумәйагәй. Хәстәй ләдзәгимә әрциди әмә нал аппәрста йә ләдзәг, цыма йә куы уагътой, уәд ын әй фәдзәхсәг бакодтой, цалынмә цәра, уәдмә йә

къухы куыд дара, афтә. Кәрты, сәрдыгон цәрән хәдзары къул-рәбын хуры хъарммә бадтысты йә фыдимә Гандзейән. Сә разы сә гыццыл цыппәрдигъон фынг. Әваеццағән ай сәрдыгон хәдзарәй йәхәдәг рахаста фыд. Мад уым нә уыди, уый сә фынгыл дәр зынди: иу уәләнгай тәбәгъы нартхоры кәрдзыны къабәртә уыд, иннә, къаддәр тәбәгъы цыхты къәрттытә. Тәбәгътәй иуы цур дәр әмә иннәйи цур дәр армыздаг хом давәттә, афтә фынгыл уәгъдәвәрдәй. Фынгән йә бәрәг астәу — сә гыццыл тымбыл дурын. Дурыны фарсмә, йә иу фарсыл хүйссүйд сә къаннәг дзоры сыкъя. Хуры рухсмә уыццы дзәбәх зынди сә фынг — хуымәтәг әмә рухс фынг, йә фарсмә хъарм пеци фарсмә куыд сбадай, афтә фәрсәй-фәрстәм бадтысты дыууә ләджы, әмә Гандзейи дәр, сә цуры куы әрбадид, уый әрфәндыд. Фәлә сын сә сабыр бадт бахъыгдара, уый йә нә фәндыйд әмә сәм кәсгә дәр әргомәй нә бакодта, афтә йә сәрәй рог куывд акодта Уаккайән, «дә бон хорз» та йын афтә ныллағ хъәләсәй загъя, әмә йә йәхәдәг дәр дзәбәх нә фехъуыста. Фәлә йәм уәд әнәнхъәләджы куы фәдзурид Уакка уыццы таучел хъәләсәй:

— Уәд дын мә уд амәләд, ды мах цуры иу гыццыл куы нә абадай.

Гандзе әрләууыд, фәлә сәм уәddәр баздәхынмә нә хъа-вид — уадза сә, әмә сәхицән бадой уыццы дзәбәх бадынц әмә. Дзургә дәр әм де 'аде фәтчыгъәдән әрбакодта Уакка, уәдә йә цәмән бахъуыди уыццы әхсызгон Гандзе! Фәлә та йәм уәдмә нәуәгәй әрбадзырда:

— Ай хуызән хуры хъәрммә бадәм ай хуызән дзәбәх фынгыл әмә иу-гыццыл нә цуры абаддзынә, уымәй цәмәй тәрсыс?

Уаккайы афтә хъәлдәзәгәй никуы федта Гандзе, Гырдан ма сын дзәбәх куы уыд, уәddәр. Афтә зынд, цыма дунейы куыд әрцид уалдзәг, афтә уымән дәр үе стыр цъәх цәстстыы фәйнәе уалдзәджы әрцид — рухс сә әеддәмә абузы, әмә үе стыр цәсгом ныррухс и әгасәй. Йә уәләе — үе 'нцойбоны дарәс, әмә хъуыды кодта Гандзе, кәм уыдаид, кәнә кәдәм цәуа, а фәстаг рәстәджен сыйхәттәй дәр куы никемәуал вәййы, уәд?

Гандзе баздәхт, әрбадти, фынгән йә ныхмә цы афтид бандон уыди, ууыл.

— Мах Зыбеимә нәхиуыл ачин кодтам, цы саразәм уәдә?

Йæ ныфс мын бирæ уæд Зыбейæн, — загъта Уакка, куыддær Гандзæ аербадти, афтæ.

Уæд фыд йæ амонæн æнгүйлдз дурынмæ бадардта, стæй фынджы сæрты бадзырдта Гандземæ.

— Кæд дæ фæнды, уæд æркæн æмæ иу сыкъа банаz ды дæр. Кæд дæ наэ фæнды, уæд дæ куыд фæнды, афтæ.

— Эз — наэ. Мæн ма фæстæмæ цæуын хъæудзæн скъоламæ. Сымахæн æркæндзынæн.

— Уæдæ æркæн. Эркæн æмæ наэ нуазæн Уаккайæн авæрæм. Гандзе сыкъа æрыйдзаг кодта æмæ йæ фыдмæ радта.

— Нæ нуазæн ын афтæ авæрæм æмæ, рыст лæг у, æмæ йын стыр Хуыцау йæ зæрдæ барухс кæнæд.

А зымæджы йæ лæппу амарди Уаккайæн — Гырдан. Уыцы иу лæппу йын уыди, иннæтæ йын чызджытæ уыдышты. Устур лæппу уыди: сабыр лæппу. Чи зоны, æгæр сабыр дæр уыди. Исчи йын йæ худ куы систайд йæ сæрæй æмæ йын æй цыифмæ куы фехстаид, уæддær æм ницы сдзырдтаид. Уый æгæр сабыр у. Эгæр сабыр та цыма исты хъуаг вæййы, афтæ зыны. Хорз нæу æгæр сабыр! Эхсæв бафынæй æмæ райсом нал райхъал. Хуыцауы æваст хъуыддаг у уый. Уæдæ лæг уымæн æрхуыссы æмæ йæ фæллад сувадза, цæмæй куыстхъомдær уа æмæ цардхъом дæр уа. Уый та бафынæй и æмæ, фыны искуыддæм куыд ацæуай, фыны 'гъдауæй, афтæ ацыди.

Уаккайæн йæ уæхсчытæ æрхаудтой, йæ фæсонтæ фæгутыбыр сты. Афтæ зынд, цыма йæ лæдзæг куы наэ уромид, уæд размæ фæдыдагъ уайд. Эмæ-иу зæхмæ сбыщæу кодтаид йæ лæдзæг, афтæмæй иу слæууыдаид уынджы бæрæг астæу, æмæ-иу лæу-уыдаид. Уæд къулгæрон цæмæннæ лæууыд, кæд ын æнæ лæугæ наэ уыди, уæд? Уынджы астæумæ иу цæмæн бахæццæ?! Кæд-иу цæуджыты размæ байста йæхи, ома исказыты фенон, исказытимæ аныхас кæнон, ома. Кæд мын фенцондæр уайд, ома. Уæдæ æндæр цæмæн цыдаид уынджы астæумæ? Уым-иу цæуылнæ лæууыд сæ къулгæрон? Науæд лæугæ цæмæн кодта? Бадгæ цæмæннæ кодта?! Рыст лæг дæ, сбад хуры хъæрммæ æмæ бад! Уый-иу слæууыдаид ие 'нæнкъуыса лæудæй, цыма адæймаг нал у, цыма дур фестади. Уæд йæ зæнгтæ дæр наэ рыстыстыр? Эмæ йæ цæф зæнг æппындæр лæууын куы наэ уадзы, фæлтау, дам, мын цæугæйæ æнцондæр у, афтæ-иу куы дзырдта. Эмæ-иу кæдæм бацыди, уым-иу уайтагъд бадынмæ куы фæци. Фæлæ

уәд, әвәецәгән, йә зәрдәйы ристәй фәләууыд йә зәнджы рист. Афтә вәййы, — зәрдәйы рист фәләууын кәны иннә ристытә.

— Әмәе айс, Уакка, нә нуазән әмәе фидар ләуу. Фидар ләууынәй хуыздәр дзы ницы и. Гъеныр горәтмәе кәй аңыдыстут Тыбылонимә, уый мын ахсызгон уыди, стыр ахсызгон мын уыди. Цыи дәр хъәуы хәдзары, куыд нә хъәуы цыи дәр! Фәләе, хъуыддаг, кәй аңыдыстут, уый мидәг ис. Уәдә куыд аңхъәл дә! Ләг хъуамә йәхі ма ауадза, ма!

Уакка сыйқа айста, йә бынаты базмәлыд, әвәецәгән, систынмәе хъавыд, фәләе йын Зыбе йә цонгыл әрхәецыд.

— Бадгә кә, Уакка, кәмән дзы стыс? Нәхи йеддәмәе дзы куыничи и.

— Кәмән дзы стын, уый бәргәе зонын, фәләе фәлмәст дән әмәе мын хатырәй фәүәд.

Әмәе әрсабыр и Уакка. Йә галиу къухәй дәр бавнәлдата сыйқамәе.

Әмәе та йәм уәд бадзырдта Зыбе:

— Уәдә, зәгъыс, дзәбәх цыд фестут, нә?

Уакка та базмәлыд, сыйқа галиу къухмәе айста, йә рахиз арм, стыр тъәпән арм йә цәсгоммәе схаста, әруәгъытә йә кодта йә цәсгомыл, стәй йәроцъойыл ныххәцыд, ләг йә боцъойыл куыд ныххәцы, афтә.

— Дзәбәх, дзәбәх, хәрз дзәбәх. Уас, уыцы ләгән мәе уд йә сывәлләтты фәхъяу фәуа!

Зыбе, кәрдзыны къәбәртә кәм уыдысты, уыцы тәбәгъмәе бавнәлдата, гыццыл ай йә мидбынаты әрзылдта, стәй йә къух айста фынгәй.

— Ләг, зәгъыс, Уакка, ләг?

— Ләг зәгъын, ләг, уәдә цы зәгъын! Уым машинәйи гуыф-фәйи чи ләууыд, цыиутә цы асыччыты уыдысты, уыдан дәләмәе усмәе чи ләвәрдта, уымәй зәгъын. Йә цәст мыл куыд әрхәцыд, нә зонын, фәләе дын уырдыгәй куы ныххъәр кәнид, машинәйи сәрәй: ды та, зәгъы, уым тәргайгәнәджы ләуд цы скодтاي, уәртә ләг?! Әмәе, зәгъы, ды хәстон ләг куы дә, уәд, зәгъы, мах уымә әрхәудтам әмәе нын, зәгъы, Германы чи ныбырста, уыданы ам фәллад әмәе фәлмәстәй нә карчы цыиутәм рады ләууын кәнәм?! Әрбаләуу-ма әввахс! — йә къух мәм тиле. Стәй та адәммәе фездәхт: — Әрбаудзут ләдҗы!

Æз фефсәрмы дән, фәлә, адәм фәйнәрдәм күң аләуұдысты, әмә мәм күң ныккастысты, уәд ма мын цы гәнән уыди, — фәңғауыныл дән. А Тыбылон — мә фәдыл. Ныр цъиутән сә иутә — егъаудәртә, сә иннәтә — къаддәртә. Кәсын сәм әмә хъуыды кәнүн: адон, а къаддәртә асламәй бәргәе асламдәр сты, фәлә әнәуи зынзылд сты. Цал дын дзы аирвәздән йә карчы ранмә — чи йә зоны. А егъаудәртә та — зынаргъәр. Мәгуыр ләг та рабар-бабарәй цәры. Уәddәр ныллыг кодтон — адонәй райсон, цы уа, уый уәд, а егъаудәртәй. Уым мын дзы дәс әмә дыууисәзды нывәрдта сылгоймаг нә къалатиый. Æз дәр ын ие 'хца йә къухы дзыхъмә банымадтон, наәхәдәр ранцадыстәм әмә нә хәдзармә рафардәг стәм.

— Ныр цъиутә — дзәбәх, нә? — фәрсы та йә Зыбе.

— Гъәй, мә уәд акәнай! Ахәм хъәлдзәг әмә цәрәццаг цъиутә никуыма федтон. Кәрәдзийы сәрты күң сәппытә кәнай, уәд зәгъдзына — мәнә цирк!

Гандзе хъуыста Уаккайы разәнгард ныхасмә әмә хъуыды кодта: «Цәмә ма йә зәхта, цымә, фәстәмә цъиутәм Зыбе? Кувын ай цәмәннә бауагъта? Нуазән әм радтай әмә йә кувын бауад!» Йә цәстәнгас аздәхта Зыбемә. Зыбе комкоммә кости Уаккамә, йә алы фезмәлдәмә дәр ын йә сәр разыйы әнкъуист кодта әмә бамбәрста Гандзе: цъиуты кой кәнүн әхсизгон уыд Уаккайән, уый бафиппайдта Зыбе әмә — уый тыххәй. Ома, уадз әмә уал цъиуты кой акәна, баҳъәлдзәгдәр уа, стәй акәндән кувгә. Кәсәд-ма исчи Зыбейи митәм! Сәхи скъолайы кастысты ацы хистәртә, сәхи ныххизәнтә 'мә сын ахизәнтә и.

Уакка сыкъа рахиз къухмә айста, галиу арм фынгыл уәлгоммә фәфәлдәхта.

— Афтә ма уа әмә дзы дыууиссәзды уәddәр ма аирвәза әмә дыууиссәзд карчы хәдзарваг фәллой сты.

— Уәдә не сты! — йә къух фәхъил кодта Зыбе. — Кәуылты сты дыууиссәзд карчы!

Æмә-иу ай уыцы бирә әмбырдты кәм нә бафарстой, күңд сғыссәг и, уымәй, күңд райдыдта фыссын? Æмә-иу сын иумәйаг ныхастә фәкодта, ницы-мацы ныхастә. Уыцы уалдзыгон бон ай нызмәлын кодта, уыцы хъарм уалдзыгон бон, уый йын айста йә удәңцой, уый йә нал суагъта змәллын. Æмә уый никуы аәрләууыд йә зәрды.

— Хуыцау уә барәвдауәд, сыгъдәг Хуыцау, — кувы Уакка.
 — Ләг иу хәрд әмә иу нуәзтәй нә цәры, фәлә ләгән йә зәрдәмә рухсы цъыртт баугътай — уый дә макуы бауырнәд әмә ма йә тымы-тымамә дәр ферох кәна. Әмә мын әнәниз әмә әнәмастәй цәрут.

— Демә әмә дә дзәбәхәй! — баппәрста Уаккайы кувыдмәй йә ныхас Зыбе.

Гандзе хъуыста Уаккайы кувыдмә әмә дис кодта — цәуыл фәхәцүйд йә зәрдә, цы йә фәфидал кодта?

Әмә афтәтә куы сусу-бусу кодтой хъәубәстә үәд дәр, зианы рәстәджы дәр әмә уый фәстә дәр, бирәйы фаг, дам, нал у Уакка йәхәдәг дәр, ныр, дам, йә фәллад уәнгтә әрызгъәлдзысты. Әмә, дам, әрхаудзән. Уый та цәрәццаг әмә цәләццагәй агәпп кодта! Әмә фарста Гандзе йәхи — цы йә раздәхта афтә цәхгәр цардмә? — цы? цы?! — фарста йәхи әмә фарста, фәлә дзуапп нә ардта, әрмәст йә цәстытыл ауади: хуры хъәрммә чи фәчъырццә, уыцы фәндагыл цәуынц Уакка әмә Тыбылон. Сә фәйнә үәхссылы дыууә әмхуыizon тъәпәнбын чыргъәды. Чыргъәйтәй хъуысы цъиуты әнәрын-ций цъипп-цъипп. Әмә ләгәрдь уыцы цъипп-цъипмә Уакка, йә рапхиз къухәй исы ләдзәг әмә йә әмәвәрд кәны зәххыл йә галиу къахимә. Йә галиу къухәй сәвнәлдта йе үәхсмә әмә чыргъәдлы хәцы — куыд нә базмәла әмә уыцы цъипп-цъипп куыд нә фехәла. Йе та йә үәхссылы чыргъәд кәй ис, уый әмбаргә дәр нал кәны, кәд әм афтә зыны, уый дунейы цъипп-цъипп цәуы, арв әмә зәххы цъипп...

Әмә үәд фәхәст и уыцы әнахуыр хъуыдыйыл Гандзе — уый йын баугъата йә зәрдәмә рухсы цъыртт, уыцы дунейы цъипп-цъипп! Уый йын фәхәцүин кодта йә уәнгтә қәрәдзийыл.

Уыцы хъуыды базмәлын кодта Гандзей — ләг цардмә куыд раздәхт, уый, әмә йә әнцой нал әруагъата. Уәд әм әрцыд уыцы әнахуыр хъуыды дәр: әммыст ныр Уаккайы зәрдәйы уаг равдис, радзур әй адәмән! Цы хуызы ма раздәхти цардмә?!

Әнцой нал федта Гандзе. Йе 'хсәвы әрхуыст дәр ын аиста уыцы хъуыды әмә йә боны әрбадт дәр. Уый цы утәхсаен бав-зәрста! Әхсәв-иу кәй ныффииста, уый та-иу бон ныххәхытә кодта. Афтә суанг фәззәтгә. Уәд, уыцы фәззәджы газеты куы бакәсиid Гандзе — фысджытә расидтысты, әхгәд конкурс кәй хонынц, ахәм — хуыздәр радзырд чи ныффиисса?

Бирә фәрафәнд-бафәнд әмә фәраиваз-баиваз кодта Гандзе: арвита йә фыст — ма йә арвита? Уәddәр әй арвыста. Арвыста йә әмә — дыккаг бынат. Фыщаг бынат никәмә әрхауди.

Касти Дзибускамә Гандзе әмә дис кодта — нырмә күйд никуы әрләууыди уыцы хъуыддаг йә зәрдыл әмә ныр цәмә әрләууыди? Әмә йәм цыма фәсмон әрцыди истәуыл, уйй хуызән ныууәнгуагъд и. Афтә ныууәнгуагъд и, әмә йә уйй ныфс дәр нал уыди, әмә ма фынгыл әрбада. Стәй фынгыл дәр ницы бәрәг фәхуыздәр и йә зәрда. Арахъ дәр-иу ахуыпп кодта, хәринәгтәм дәр-иу әрәвнәлдта, уәddәр, мара зәгъай, кәд бахъәлдзәг.

Бадт кәронырдәм куы акъул и, уәд хистәрты уәлхъус әрбаләууысты әртәйә — разәй, әрдәбон дзидзаты аджы уәлхъус чи архайдта, уыцы бәрзәйджын ләппуләг. Йә ном ын Горга хуыдтой. Йә галиу армытәәпәныл тъәпән әвәрдәй ләууыди Гандзейи чиныг, абор әй сәхимә Сулимәт күйд батыкта газеты, афтәмәй. Горгайы фарсмә — къәсхүүргомау цыргъ-фынды ләппу. Гандзе йын йә ном нәма базыдта. Уымән та йә къухы уәләнгай тәбәгъ әмә дзы фәрсәй-фәрстәм әртә агуыв-зәйи. Иннәмә ницы уыд әмә йә тъәпән әрмитә кәрәдзийил сәвәрдта дыууә лауызау әмә сә йә риуыл бакъул кодта.

— Фарн уәм бадзурәд, нә буц хистәртә! — загъта хъәрәй Горга.

— Хъусәм уәм, Горга, — ләппутәм нә фәлә — дәләмә фынгмә адзырдта хистәр әмә бадты адәм се 'ртом аздәхтой ләппутәм.

— Сымах, әвәццәгән, зонут нә хәдзары кәй әрцард әмә абор не 'хсән кәй бады ирон фыссәг, нә адәмән кад чи кәны, нә адәмы ном размә чи хәссы, ахәм фыссәг. Хәдзарау хәдзар куывды фынгмә хуын фәхәссы, әмә нәм нә фыссәдҗы хәдзарәй дәр рацыди хуын. Ахәм хуын әмә, мә зәрдә цы зәгъы, уымәй нырмә Иры дзыхъхъы иу фынгмә дәр ахәм хуын нәма 'рцыди. — Уыцы ныхәстә куы загъта Горга, уәд чиныгәй газет айхәлдта, газет се 'ртыккаг әмбалмә авәрдта, йәхәдәг чиныг уәлиау систа әмә йә фыщаг хистәртырдәм бадардта, стәй та далә кәстәртырдәм адардта. — Әмә, нә буц хистәртә, хуын әнә нуазән нә фидауы. Айсугт фәйнә нуазәнни әмә акуват хуынән.

Хистәртә сыйсадысты. Фынджы хистәр равнәлдта, чиныг

айста, фыццаг ын йæ цъармæ ӕркаст, стæй йæ афæлдæхта. Хъæбærцъары мидæг уыди Гандзейи къам. Лæг-иу къаммæ дæр ӕркаст ӕмæ та-иу Гандземæ дæр бакаст. Уый фæстæ чиныгыл схæцыд ӕмæ къам авдыста бадты адæммæ. Афтæ хæцыди чиныгыл. Адæм сабырæй-сабырдæр кодтой. Ӕмæ уæд дыккаг хистæрмæ радта чиныг.

— Гъя, Дзабо, ныр та йыл ды фæхæц.

Дыккаг хистæр йæ риуы дзыппæй йæ кæсæнцæстытæ систа, йæ уæллæ сæ бакодта ӕмæ райдытæ ракæс-бакæс кæнын чиныгмæ — куы-иу ӕй йæ цæстытæм ӕввахсдæр баҳаста, куы-иу ыл ӕддæдæр ахæцыд. Ӕрæджиау загъта:

— Хъæбæртæ хорз чиныг у! Хæрзаг ыл бирæ фæфыдæбон кодтай!

Уæд фынджы хистæр, тæбæгъы цы агуывзæтæ уыд, уыдонæй иу айста ӕмæ загъта хъæрæй:

— Райсут нуазæнтæ, Дзабо ӕмæ Дзыбыртт!

Ӕмæ аздæхти бадтмæ:

— Диссаджы хуын нæм ӕрцыди, ӕцæг, мæ дзæбæх сыхбæстæ, чиныджы хуын. Гъемæ нæм фарн ӕрбахæссæд нæ ног бынæттæм ацы чиныг, мæнæ ног чындæн куыд акувынц, уйайу — фарны къах нæм ӕрбæвæрæд! — Хистæр уым фæлæууыд, иу каст цармæ скодта, иу каст дæллæмæ акодта кæстæртырдæм. — Ам фыс-джытæн сæхи ныхæстæй зæгъæм мах дæр истытæ. — Чиныг адæмь удыстахт у, ӕмæ адæмæй йæ уд кæмæн куыд бæрzonдdæр тæхы, афтæ йæм бæрzonдdæр ӕвæрд у чиныг, афтæ цæрæццæгдæр у йæ чиныг йæхæдæг дæр. Гъемæ мах чиныг дæр адæмты чингууты куыд айяфа, уыцы амонд нæ уæд. Бирæ нын цæрæд ирон чиныг. Дæуæн та, Гандзе, дæ цонг ма фæллайæд, дæ уонг ма фæриссæд, афтæмæй ма бирæ чингуутиæ ныффысс! Чиныгарæхæй фæцæрут уе 'ппæт дæр!

Гандзе йæм хъусгæ дæр кодта ӕмæ йæм хъусгæ дæр нæ кодта, уæддæр йæ зæрдæмæ фæцыди хистæры куывд. Куыд фæзæгъынц — цыбыр ӕмæ дзæбæх. Ӕнæлæг нæу, ӕвæцçæгæн, а хистæр. Йæ ном Цопан хуийны. Ӕмæ ӕрдæбон куы загъта йæ ном, уæд Гандзейи зæрдyl ӕвиппайды уыцы уыци-уыциу ӕрбалæууыд: уыци-уыциу, нæ чысыл Цопан хос кæрды. Кæмдæр райдиан кълæсты чиныджы уыд. Ӕмæ чысыл баҳудызмæл и Гандзе. Ай чысыл Цопан нæу, дзæбæх Цопан у. Хос дæр-иу куыд нæ ӕркарстайд. Ӕнæуи, дам, скъолайы куыста кæмдæр хъæуы, директорæй, дам, дзы куыста.

Үәдмәе дыккаг хистәр дәр акуывта, стәй аңыди куывд дәләмәе. Фәләе йын бирәе ницы әнтүсти. Ныллаууыди-иу уоцани бәхаяу, әмәе марадз-зәгъай, кәд ма-иу йә быннатәй аккуырсын фәрәзта. Куывд-иу кәмәе 'рхәццә, уый-иу сыйтад, чиниг-иу райста, әвдиста-иу әй, хъәрәй-иу дзырдта әмәе сәе фәлмәңциди Гандзе. Үәддәр иу афон уымәй фәдәлдәр и рәгъ, Гандзейә әмәе суләфыд Гандзе — ныр кәд тагъддәр аңауид. Үәдә кәстәртә дәр хистәрты бәрц кувдзысты — уанцон нау! Үәд, Гандзейә дыгуә ләджы дәлдәр чи бадти фаллаг рәгъыл, уыңы хәрзарәзт ләпбуләг йәхиуыл схәңцид, йә уәләе цыбырдыс урс хәдон әмәе хәдоны урс-урсыд тармә галстук әнгом цы къәпсир дардта, уый цәхәртә калдта. Йә ном Зырапп схуынта. Әмәе уыңы разәнгард әмәе уыңы парахатзәрдәйә кувынта 'мәе дзурынта систа. Кәдәмьты нае ахәццә!

— Чиниг — уый адәмәен сәе тырыса у, сәе кард әмәе сәе уарту, кәд мәе фәрсуг, үәд! — Уыңы ныхәстә куы загъта, үәд йә дәле чи бадт, уыдан иу-цалдәрәй фестадысты әмәе әрәмдәзгъед кодтой.

Зырапп куыддәр әрләууыд — әениу, чи зоны, бынтон не 'рләууыд, чи зоны, ма йәем уыди дзуринағтә, фәләе сәе кәңымәе раздәр бавнала, уый нае зыдта 'мәе уымән әрләууыд — афтә фестад, фестад нае, фәләе фәтәррәтт ласта йә быннатәй, йә тәккәе ныхмә чи бадт Гандзейә рәгъыл, уыңы бәрзонд ләпбуләг. Афтә бәрzonд уыд, әмәе Гандзе афтә фенхъәлдә: истәуыл сләууыд әмәе йын йә къәхтәм кәсүнил фәци фынджы бынмә. Йә ном ын Габре схуынта гыңцыл раздәр чидәр.

— Сызгъәрин фест, Зырапп, — бавнәлдта фынджы сәртү Зыраппы къухмәе, чиниг айста, уәләмәе йыл схәңцид әмәе ма гыңцыл бахъуыд, хъумәе цары урс ахуырстыл сыйназзәвдаид чиниг. — Диссаг у, әвәдза! Дәе сыйаг куывдмәе раңауәд йә хәдзарәй әмәе йемәе рахәссәд чиниг! Үәртә дуканийы тәрхәдҗитыл чи фәләзәрыд, рыг кәуыл фәбадт, ахәм чиниг нае — йәхицән йәхи уды хъармәй чи равзәрд — дамгъәгай әмәе стъәлфгай кәй фәфиста, уыңы чиниг! Уый махән цыкурайы фәрдыджы хуызән уыдзән — нае бәрәгбәтты-иу әй рахәсдзыстәм нае фынгмә, фәчин-иу ыл кәндзыстәм әмәе та-иу әй бафснайдзыстәм йә сыйгъәрин әфснайәны, иннәе сыйтәй-иу наем чи 'рбахауа, уыдан наем тәхудытә куыд кәной, афтә, гъе!..

Ләппу дзырдта, әмә Гандзе тыхсти, Хамбечырмә дәр-иу рамәсты. Иууылдәр уый аххостә сты. Уый куы нә уыдаид, уәд ныр сабыр бадид Гандзе. Уәddәr та-иу ныфсытә авәрдта йәхицән: кәд уый фәсте ничиуал ракувид. Фәлә ма сә уромәг урәдта! Габре чи уыд, уый нәма фәзи дзырд, әмә, йә тәккә дәллагфарс чи бадт, уый систад, әвәццәгән, исчи куы фәразәй уа, уымәй тарст, әмә развәлгъау уымән систад. Гыццыл аләу-уыд әмә куыдәр бәрzonды ныхас кәронырдәм акъул — уый бәрәг уыди йә хъәләсү уагыл,— афтә бавнаәлдта фынджы сәрты, чиныг райста әмә иу әхсизгон хуыфт бакодта. Ләппу уыд коса — әрмәст ма хъусты сәртә әмә къәбутил аззади хъуынтә, әндәр сәр уыди дәвдәг әмә урсурсид дардта, уыцы әмдымбыләй. Афтәмәй йын уыди сатәгсау бәзджын әрфгуытә 'мә бәзджын рихитә. Йә хъусты сәртәм әмә ма йә къәбутил цы хъуынтә уыди, уыдон дәр — сатәгсау әмә бәзджын. Фыццаг базмәлыдысты ләппуийән йе 'рфгуытә 'мә йә рихитә, стәй та йә былтә, әмә бамбәрста Гандзе — ләппумә ницы дзуринағ и. Әниу дзуринағәй иннәтә дәр мәнә-мәнә әххәст нә уыдисты, фәлә ай чи у, ацы саурихи, уый бынтондәр иннәты хәләтмә кәй систад, уый зынди йә уәлә.

— Мах чи стәм, мах, уыдон, әвәццәгән, әмбаргә дәр ма нә кәнәм, әмбаргә, әвдисән цы стыр хъуыддагән стәм, уый. Махән нә ирон дзылла, нә ирон адәм чи сты, нә ирон адәм, уыдон чинигмә рагәй дәр әмхиц сты, фысджытә дәр нәм гыццыл нә уыди. Никәмәй нәм къаддәр уыди әппындәр фысджытә дәр...

Раст уәд фәгәпп ласта йә бынатәй Дзыбыртт, уалә әртык-каг хистәр әмә әххәст нәма фәгәпп ласта, афтә йә загъд-замана ма ссәуа:

— Уә мәрдтыстән, кәрәдзимә соцерысәй фәсидтыстут, мәнә хорз адәм?! Уәдә уын уый цавәр ныхасы мыттаг әмә куывды мыттаг у?!

Гандзе кәсгәйә бazzади Дзыбыртмә — иуәй бадгәйә афтә къәсхүр нә зынди. Бакәс әм, уәд цыма хор-доны хъәстә нә фәзи зымәт-zymәджы дәргъы. Иннәмәй йә хъәр — кәцәй дзы схауди уыцы хъәр?! Ләууыди 'мә йә цәститә сәхимидағ зылдысты, йе 'фсәр размә ныттынг әмә уыцы ракәнен кәститә кодта. Тынг хъарыдысты йә кәститә ләгмә, раст дзы иннәрдәм хызтысты, әвәццәгән әгәр къәсхүртә кәй уыди,

уымæн афтæ уыд. Сауæрфыг æмæ саурихи чи уыд, уйй цæхгær фæлæууыд йæ ныхасæй. Йæ ном Гæлæу хүйнди æмæ дис кодта Гандзе — куыд тынг ыл бады уыцы ном! Исчи йæ куы бафарстаид лæппуйы номæй, уæд æм афтæ каст, æндæр ницы загътайд Гандзе Гæлæу йеддæмæ. Раств цыма йемæ райтуырди йæ ном, æвæргæ йыл æй не скодтой æмæ йын номæвæрæг дæр нæй. Ныр уæлæмæ касти хистæрты 'рдæм Гæлæу, æвæцçæгæн, ома кæд иннаэ хистæртæй исчи йæ сæрыл сдзурид, ома бауадзæм æй дзурын! Уæдæ, ома лæг систади æмæ йæ куыд бадын кæныс афтæмæй?! Фæлæ та уæдмæ фæңцыди Дзыбыртты хъæр:

— Кæд дæле уæлæмæ райдытам кувын нæ фынгыл, уæд та нын æй зæгъгæ кæнут, æмæ йæ мах дæр зонæм. Уййеддæмæ уыдон цы хуызæн митæ сты!

Уæд базыдта йæ бон Гæлæу — фæци! Иу дзагъул ма скодта уæлæмæ, Дзыбыртмæ æмæ арахъхь мæсты калд бакодта йæ хъæлæсы. Уæддæр бадгæ нæма скодта, лæууыди.

Гандзе та-иу æм скости æмæ та-иу йæ цæстытæ зæхмæ æруагъта — къæмдæстыг дзы кодта цæмæйдæр, цыма уий ах-хос уыди, дзурын æй кæй нæ бауагътой, уий.

— Ауадзут рæгъ дæлæмæ! — ракъæр ма кодта Дзыбыртт æмæ сбадти.

Раст уæд фæңцыди Дзибускайы хъæр:

«Гæлæуыл схъæр кодта Дзыбыртт, æмæ дзы нал схауд сыбыртт».

Фынг Гæлæуæй дæлæмæ кæл-кæл æмæ чыр-чыры бын фæци. Бахудти Гандзе дæр. Гæлæу ўе 'ртом аздаехта, Дзибуска кæм бадти, уыцырдæм, æмæ æдзæмæй касти. Бæрæг уыд — Дзибускамæ кæсын æй нæ фæндыд, фæлæ уымæ куы нæуал кæса, Дзибускамæ, уæд кæдæм кæсдæн, уий нæ зыдта æмæ уал уымæ каст.

Уий уалдзæджы уыди, уартæ фыццат уалдзæджы уыди уий.

Ныр æм дысон æрбауадысты дыууæйæ. Сæ иу — Гæлæу. Уæд, уалдзæджы кувыды Дзыбыртт дзурын кæй нал суагъта, уыцы кося лæппулæг. Йæ сæрыл, йæ цыбыр ных йæ быны кæмæн бабырыд, ахæм тымбыл худ. Гандзе йæ куыддæр ауыдта, афтæ йæ зæрдыл æрбалæууыд: Гæлæуыл схъæр кодта Дзыбыртт, æмæ дзы нал схауд сыбыртт. Арæх сæ фæдзуры йæхицæн Гандзе æмæ та худгæ дæр бакæны. Худгæ дæр афтæ, йæхицæн. Æмæ-иу хъуыды кодта Гандзе — цымæ йæм уыцы ран фынгыл æрçыдысты уыцы дыууæ рæнхъы, æви сæ уий размæ кæддæр æрхъуыды

кодта әмәе сә әвәрдәй дардта йә хъуыдый? Нә, Дзибуска развәлгъау исты 'рхъуыды кәна! Стәй, куы әрхъуыды кәна, уәddәр ын фесәфдән, нал әй ссардзән, ләг хъәды тарфы йә конд сугтә куыд нал ссара, афтә. Уәдәй йын сә цы авәрдта ие 'взаджы цъуппыл? Кәцәй йәм әрхаудысты?! Кәм сыл бамбәлд? Афтә зыны: йә зонд арф әвәрд нәу, иннәтәй куыд арф әвәрд у алкәмән, афтә, фәләй йын уәләнгай кәмдәр и, әнәраны-ран кәмдәр әмәе йын әрхъәцмә нә хъәцы — кәд әй фәджыззы кәндзысты! Стәй йә кәңзырыгәй фәджыззы кәнынц, уыцырдәм фәкъул вәййы. Әгәр фәкъул вәййы уыцырдәм. Әмәе йәм хъазгәйә дзурынц, чи йәм дзуры, уыдон, цыма хъазән ләг у, әңгәт ләг нау цыма.

Гандземәе йәхі 'рбаласы хионау, кәддәр иу хор-иу донәй кәимәе цәрай, стәй дә царды фәндәгтә кәимәе фәхицән кәнной әмәе та ныр кәуыл сәмбәлай, уый хуызән. Фәрсынтә йә байдайы цәмәйдәрты, дард цәмәйдәрты. Әмәе йын Гандзе дәр дзуаппыта фәдәтты, алыхатт нә — гәнән кәм нал вәййы, уым, йәе фәрстытае йын әрбавваҳсәртә кәны, афтәмәй.

Айразмә, уәд Хетәджы Уастырджийы кой наема уыди сыхбәсты, әмәе ма сабыр уыди сыхбәстә, афтәмәй иу тәвд бон — бәстә тәппал кодта, раст, афтә тәвд уыди — Гандзе хәдзары рәбын цы аууон уадздзаг уыд, ууылты әрбаңайцыди тагъдатагъд, йә сәрак гәххәтхәссән йә къухы, кәд уыцы аууон-аууон баирвәзид мидәмә, мәнәе йыл цыма уаргә кодта 'мәе уарынаәй лыгъди, уый хуызән. Уәд а Дзибуска, Гандзеты иумәйаг бахизән дуары әдде цы дуар и, уырдыгәй куы рауайд. Цәргә уым нә кәны, уый зыдта Гандзе. Цәргә хәдзарән уартәй әй фаллаг кәрон кәны. Йә уәләе — әнәуи йыл цы вәййы, уыдон, — уыцы хуыздзыд хәдон әмәе ие 'дәе пиджак хәдонән, йә тәрттә кәмән ныттәстытае 'мәе ныкъкъәдзтә сты, ахәм дзыгъуыр пиджак. Йә сәрый дардыл зылд ныхджын худ.

Гандзе йәм нә фәкаст әмәе йә рәэсты бахызт — цәмәй зыдта, әмәе уыцы гом дуарәй исчи рауайдзән, стәй уыцы исчи Дзибуска разында! Дуары рәэсты дәр бахызт, Дзибускайы ныхас дәр әрциyd үә хъусты:

— Мәнәе ма Гандзейи федтон!

Уыцы әгъдау әм уыд: иуәй-иуты бол ىалдәргай хәттыты куы уыдтаид, уәddәр сәм афтә дзырдта. Кәд-иу дзы рох фәци, федта ма сә, уый? Фәләе уәд иннәтәм цәмәннә дзырдта афтә?

Уыдон-иу дзы нæ ферох уыдаиккой! Әмæ-иу дзы уыдон цы уæлдай хъумæ ма ферох уыдаиккой?

Гандзе фæлæуыд, уæдæ цы кодтаид. Йæ цæст ыл æрхаста æмæ йæ зæрды уыд, тæвд ын нæу, уымæй йæ афæрса. Уæдæ цавæр хæдæттæ 'мæ пиджакты конд у уый?! Стæй ма афтæ дæр уыд йæ зæрды — хуымæтæг хъуыддæгты бын æй фækæна æмæ та дард хъуыддæгтæм ма авнала. Фæлæ йæ не суагъта. Уайтагъд дзурынмæ фæци.

— Гандзе, иу цæмæйдæр дæ бафæрсынмæ хъавын æмæ, мæ ингæны ныккæсæд, дæуырдыгæй мын раст чи нæ зæгъя.

Гандзе «тобæ» сçæйдзырдта, фæлæ йын йæ тъæпæн арм фæдардта йæ цæгоммæ æмæ фæлæуыд Гандзе.

— Ныр Къоста дæр уымæн сfyссæг и, æмæ-иу цъиуты за-рынмæ хъуыста сæ сæныччытæ 'мæ уæрыччытæ-иу хызта 'мæ?

Гандзе йæм комкоммæ бакаст æмæ йæм афтæ фæзынд — Дзибуска дæр æм комкоммæ кæсы. Стæй йæм ноджы бæстондæр бакаст æмæ бафиппайдта Гандзе: йæ цæстытæй йæм нæ кæсы Дзибуска — йæ цæстытæ уæлттыфæлттæй нæ зынынц. Әмæ йæм уæд афтæ цæмæн фæзынд, цыма йæм комкоммæ кæсы уый дæр? Кæд æм йæ фындзæй кæсы! Афтæ-иу арæх зынд Гандзэмæ, цыма йæ фындзæй кæсы Дзибуска, йæ фындз размæ арæзт у йæ тъæпæн цæгомы астæуæй æмæ дзы кæсы. Фæлæ йæм йæ фындзæй дæр нæ кasti — æмæ цæй кæсæн и фындзæй æниу!

Әмæ ма йæм уæд афтæ цæмæн фæзынд — комкоммæ йæм кæсы?. Әмæ дзы цæмæйдæр фæтæрсæгау кодта. Базмæлыд, исты йæм сдзура. Фæлæ цы? Цы йæм сдзура?! Ноджы йæм Къостайы тыххæй сдзурын хъуыд, куы йæм дзура, уæд, æмæ йæм цы сдзура Къостайы тыххæй?! Уæддæр базмæлыд, йæ гæххæттæссæн йæ иннæ къухмæ аиста, ие 'рфгуытыл схæцыд, фæлæ та уæдмæ йæхæдæг куы райдаид Дзибуска!

— Ныр, уæд Хетæджы куы 'рбацæйсирдтой, уæд æй куы 'рбайяфтаиккой æмæ йæ куы амардтаиккой, уæд Къоста нæ уыдаид, нæ?

Әмæ та джитæнты хай фæци Гандзе — цы йæ хæйрæджытæ йæ ахастой уартæ астæуккаг æнустæм?! Уыдаид ма Къоста æви нæ уыдаид? Куыд уыдаид, кæмæй рацыди, уый куы амардтаиккой, уæд?! Стæй куыд нæ хъумæ уыдаид?! Нæ, хъумæ уыдаид Къоста. Фæлæ куыд уыдаид?!

Лæууыди Гандзе, агуырдта — цы зæгъя. Исты йæм сдзурын

хъәуы. Хуыңау хорз у — дзәгъәлү нә бazzад фыдәлтәй. Йәхәдәг та райдыңта Дзибуска, — архъәцмә хъәцын нә бафәрәзта, әвәццәгән. Кәнә та дзы рох фәци, Гандзейи фәрсгә бакодта, уый.

— Ныр уыңы тар хъәд күү аәрбадти Хетәгыл, уәд йә быны күүд нә ныңыңыст! Уыңы стыр бәләстәй йыл күүд нә ныккалдысты? Әвәццәгән ын Уастырджы аххуыс кодта, нә? Әвәццәгән аәм әввахс нә баугъата бәләстәй? Әмә күүвдәтә уымән кәнүң Уастырджыйән. Әндәр ай уыңы стыр бәләстәе сә быны күү нылхъывтаиккой, уәд әвзәр уыдаид йә хъуыддаг.

Әмә та нә бахъуыди дзуапп дәттын Гандзейи. Әмә ахъуыды кодта Гандзе — уал фарсты йә бакодта аәмә дзы иумә дәр ницы сәзырдта. Стәй йәм әнәуи дәр ницы сәзырдта ацы хатт. Әмә ма йә уәд цәмән баурәдта, цымә! Йәхицәй дәр ма йын күү расомы кодта?

Афтәмәй фәхицән сты. Дзибуска фәстәмә бazzәхт, кәцәй рахызт, уыңы дуарыл... Гандзе сәхимә раңыд аәмә дис кодта, цәмән рахиз-бахиз кодта кәйдәр дуарыл, цыма сәхи дуарыл рахиз-бахиз кодта, афтә?

Әмә сәм аәрбаудысты дысон дыууәйә, иннәйы нә зыдта Гандзе. Гәләу аәм Бухаринәй дзырдта. Әвәццәгән ай хъазгәйә афтә хуыңтой ләппутә. Әндәр уанцион Бухарин нәү! Райсом, дам, кусәрттаг әлхәнынмә цәуәм аәмә, дам, нын хистәртә афтә бауынаффә кодтой — уемә, дам, аәмбаргәдәр ақәнүт исказ.

Цы сын хъуамә загътаид! Ацәудзән, цәуылнә ацәудзән. Дис бакодта — уымә цәмән цыдысты, уый сәм цәмән фәкастү аәмбаргәдәр?

Әнәуи уартә кәд аәмә кәд райдыңтой йә кой кәнүң Хетәджы бонән! Үәддәр сәм дыууәйә 'рбаудысты иу изәр, адон нә, әндәртә, адонаи карәнтә уыдаиккой уыдон дәр, йе чысыл кәстәртә. Саусәр ләппутә, тымбыл сәртә. Сәхәдәг дәр әнгәстә уыдысты, сә нәмттә дәр — Ангер аәмә Андре. Андре дзырдта 'мә дзырдта, Ангер дзургә ницы кодта, әнәуи-иу баҳудти, фәлә йын уый дәр кәронмә никүү рапхәлд, йә баҳудт дәр. Йә номы хабар дәр ын уәд ракодта Ангерән Андре. Йә мад аәмә дам, ын йә фыд сарәстөй сәхәдәг йә ном. Сәхи нәмттәй, дам, ын ай сарәстөй. Сәхи нәмттә дам Анна 'мә Гермән хуийнынц аәмә дам, сын сә фыщаг аәрдҗытә байу

кодтой сә нәмттән — Ан әмә Гер — әмә, дам, сә Ангер рауади. Тынг цин кодта, уыдаттә күү дзырдта, уәд Андре, цыма афтә кәй бакодтой йә мад әмә йә фыд Ангерән, — сә нәмтты әрдджыттәй ном кәй сарәзтой сә ләппүйән, уымәй дуне фервәзын кодтой, цы фыңбылызтә йәм каст, уыдонай. Әнәуи дәр әгәр дзырдта Андре, цас ын әмбәлди, уымәй бирә фылдәр, әвәццәгән ма кәмәдәр баудысты уыдоны размә, куывды хабар сәм бахастой уыдонаң дәр. Әмә куивды хабар кәмә бахәссай, уый дә афтәмәй уадзы!

Сулимәт дәр сын фынг әрдавта сә размә, дурын, цыдәр уазал хәринәгтә. Андре дурынән дәр йәхі схицау кодта әмә фынгән дәр. Бацырд и, Андре чи уыди, уый. Дзәбәх бацырд и. Ангерән та сыйыртт наә хауд йә дзыхәй. Әнәуи-иу баҳудти. Цыма сәм күү 'рбацәйцыдысты, уәд ныхас бакодтой: ды мын худгә кән, дзурын мә бар уадз! Әмә-иу баҳудти, фәлә цәй худт уыди уымәй! Сцәй-иу хәңциди, цәсгом-иу базмәлди, рухсытә-иу ыл фәзынди, ләг-иу загътаид, — әнә рапхәлгә йын нал и ацы хатт, йед күү феста, уәддәр. Уалынмә та кәс әмә та сысынмә фәци. Цыма-иу хур сцәйкасти әмә-иу стәй нал скости. Әмә та-иу Андре дурыны цъупдзых ныццәйхаста фынгмә агуывзәтәм. Уәд агуывзәтә сты әмә сә дә күүхмә сис, хәргә дә наә кәнүнц, әмә сә афтәмәй әркә арахъхъ. Кәдәм сәм хәссис фынгмә дурын! Фәлә ма кәмәдәр баудысты уыдоны размә, әмә уәд афтәтә вәййы. Әмә уыцы уысм дәр наә ләууыд әнә дзургә, цалынмә-иу дурын агуывзәтәм радыгай фәйнә къулы ракодта, уәдмә — Хетәджы бон, дам, нын наә куырыхон фыдәлтә ныуугътой, наә рухсы бадинаг, фыдәлтә, дам. Уыцы дзырдыл та сә цы хәйрәджытә бафтыдтой — куырыхон?! Фәңғауынц-әрцәуынц әмә та — куырыхон! Афтә, дам, наә, әңгәй, Гандзе? Ды, дам, уәддәр фыссәг дә әмә, дам, хъуыддәгтә фыссәгәй хуыздәр чи зоны?! Дунейы дәр, дам, мах йеддәмә ахәм намысджын бәрәгбон никәмән и әмә, дам, ын мах хъуамә йә намыс дәләмә ма әруадзәм. Мах, дам, ын хъуамә уәләмә сисәм йә намыс. Дзырдта 'мә дзырдта, ам цәф-уым цәф ныхас кодта, әмә йын фәлмәецыд йә ныхасәй Гандзе. Уәддәр хорз уыд, әмә Ангер дзургә ницы кодта. Фәлә уымән та йә худт наә цыди зәрдәмә. Уәдә худыс әмә дзәбәх баҳуд! Ай-иу баҳудызмәл и, стәй-иу басабыр и.

Үәдәй фәстәмә ахәм бон бирә нә уыд, әмә Гандзейи кәнә уынджы мачи баурәттаид, кәнә сәм уайгә мачи бакодтаид: Хетәджы бон әрцәуы, дзәбәхәй ныл ңәуа, әмә фезмәләм, әдзәттәйә нә куыд нә әрәйиафа. Цы дзы-иу зади фезмәлыны фыдәй, уый кой ничи кодта, фәлә, дам, фезмәләм. Сыхбәстә, дам, стәм әмә, дам, хъуамә нә ныхас дәр иу уа әмә, дам, нә хъуыддаг дәр.

Гандзе нә фәнд кодта — куывымә бацәуа, уый йә зәрды нә уыди. Хетәджы дзуар алкәй дзуар нәу. Иннә кәмтты цәрджытәй дәр алкәмән йәхى дзуар и, әмә алчи йәхى дзуары кой кәнәд! Уыданән Рагызыдзуар хүйны сә дзуар, Гандзетән. Хетәджы кой сәм нә уыди. Әмә йәм раст нә каст, искай дзуары бын тыхлауд бакәна, уый. Искай хәдзары дәлбазыр куыд баләууай. Кәйдәр дзуарәй дәхи цәмән дзуарджын кәнис? Әппәт адәмым әй кәдәм ивазыс?! Дзуарән афтәтә гәнәнтә и!

Үәддәр сразы и Гандзе — уал ңәуәг әмә уал дзурәгмә дур куы нә фәләудзән әнә базмәлгә.

Базары къәсәрәй куыддәр бахызтысты, афтә Гәләу фездәхти Гандземә.

— Ди ам ләүү. Ди тәригъәд дә уыйяппәт фосы 'хсән рацу-бацуяң. Мах Бухаринимә азиләм, куыддәр фәхәст уәм дзәбәх кусәрттагыл, афтә дәм фәбәрәг кәндзыстәм. — Гәләу йә ныхас дәр нал фәци кәронмә, афтәмәй дыууәйә дәр амидәг сты стуртә 'мә адәмы 'хсән.

Гандзе, бахизән къуымы цы обаугонд уыд, уый сәрмәе ссыд әмә уым сләууыд. Обау әрдзы сконд нә уыд. Әвәцәгән, әмбонд чи арәзта базары алыварс, уыдон се згъәләнта ардәм әрбахафтой чырырәй-дурәй. Ома, стәй сә аласдзыстәм ардыгәй. Фәлә сә нал аластой стәй. Ныр хәмпәлгәрдәг әрхәңцид обаугондыл.

Адәм әнахуыр әнәвдәлонхуыз зындысты уырдыгәй кәсгәйә Гандземә. — Афтә йәм каст: фәндагыл ләуд сты, дард фәндагыл, старстысты уыцы фәндаджы дардәй, ардәм дәр уыцы тасәй әрбауадысты, әмә руай-баяй дәр уыцы тасәй кәнинц, әндәр сә ам әппындаир никәй ницы хъуыддаг и. Стәй сә, кәдәм ңәуинаг сты, уым дәр ницы хъуыддаг и, фәлә сын әнәцәугә нәй. Куыддәр ардыгәй ахизой, а базарәй, афтә араст уыдзысты 'мә ңәуудзысты 'мә ңәуудзысты.

Стуртә биноныг ләуд кодтой. Иутә сә сынәр цагътой, уәззаза әрәуүил-әрәуүил кодтой се 'үүилинаг, иннәтә сә къәдзилтә тылтой, дзынга сә кәүыл абада, уымән җәттә куыд уа йә къәдзил әмәй йә дзы куыд әрцъыкк кәна. Кәмдәр сә иуәй-иутә уасгә дәр ныккәнның, хъәрәй ныууасың, цыма кәмәдәр хъәр кәнның, ома мах мәнә стәм, ам стәм, ома, мәнә базары.

Гандзе касти стуртәм әмәй та-иу йә хъуыдыйы кәрон фәзынди — ныр сә зынаргъ куы скәниkkой, тынг зынаргъ, әмәй дзы иу дәр куы наә ауәй уайд, стәй сыл куы ахәциккой әмәй сә куы фәцәйкәниkkой — горәтәй сә куы фәцәйкәниkkой хъәутәм фәстәмә. Цы дзәбәх уайд! Алчи ахәцыд ие стуры сәрбосыл әмәй йә фәкәнны. Стәй та йәм фәсмөн әрцыди, әнәнхъәләджы йәм әрцыди — Җәмән бакаст ләппүты коммә, Җәмән рацыд! Уый йеддәмә чи рацыдаид, уый дзы наә уыди кәрты дзаг ләгтәй! Иу-гыщыл ма аләууыд әмәй фәуырдыг кодта обаугондыл. Бынмә куы ныццәуа, уәд цы ми кәндзән, уый наә зыдта, фәләй йәм уым, уәле ләууын дәр нал цыди. Әххәст нәма ныххәццә, афтә ауыдта Гәләуы — уәртә әрбауайы, афтә хъуыддагхуыз зынди әмәй ма әрләууын базондзән, ууыл зын баууәндән уыди. Уыцы Җәугә-Җәуын йә тымбыл худ фелвәста әмәй йә фәстәмә акодта.

— Ссардтам! — Йә ныхас йә разәй фәци. — Дзәбәх күсәртtag ссардтам, тынг дзәбәх, нәдәр гыщыл уыдзән, нәдәр стыр, ахәм ссардтам, гье, әнәуи дзәбәх хәрзхуыз. Цом-ма. — Әмәй фәстәмә ныззылди ләппу.

Уәнгуытә уыдисты дыууә. Афтә әмхуызон уыдисты әмәй ивддзәгтә кодтой — сатәгсау тымбылсәр уәнгуытә. Гандзе сә куы федта, уәд йә зәрдыл Ангер әмәй Андре әрбаләуудысты, уыдон дәр әм афтә әмхуызаттә фәкастысты, уыцы изәр, куывды тыххәй сәм куы бауадысты, уәд — саусәр, тымбылсәр ләппүтә.

Уәнгуыты хицау, тъәпәнгомау кәмәй фәзәгъынц, ахәм ләг, худындзаст. Ноджы йә уәләе, уый карәнтә кәй наә фәда-рынц, ахәм хъулон-мулон цыбырдыс хәдон — уый йә бынтон худындзаст кодта. Афтә зынд — барәй йә акодта; әндәр ай тынг хорз дәр зыдта: наә йыл әмбәләй ахәм хәдон скәнин. Фәләй йыл Җәмәй худой, уымән ай скодта әмәй йәхәдәг раздәр бауудындзаст и.

— Фаззэттә дын сты, мыййаг, хорз ләг? — бафарста Гандзе ләджы.

— Кәм мын сты, кә, фаззэттә?! — Уайтагъд дзурынма фәци ләг, әмәе әхсизгон уыди Гандзейән, кәннәуәд йәхи фарстмәе фехсайдта йә зәрдә — цы хъуыддаг ай уыд, фаззэттә сты 'мә не сты, уымә! — Фаззэттә не сты, фәләе сәе иуән дәр йә мад мә парна хъуджы ләппин у әмәе се 'ннәмән дәр. Әмәе әмхузызэттә сты хъущыты сәхәдәг дәр. Ныр ноджы бамидәт сты әмәе нәхи Абрикъойы сау уәныгай схъазысты, әмәе афтәе әмхузызэттә рауадысты сәе рәүәдтә, — дзырдат ләг уыцы худындастай әмәе афтәе зынд, цыма гәдүнүхәстә кәнни Гандзейән, әндәр ын цәй парна хъуг и әмәе, цәй сау уәныг и сәхи Абрикъойән!

— Цас диссәгтә ис ацы дунейы, — дунейы дзаг диссәгтә! — загъта йәхицән дзурәгау Гандзе, стәй, уәнгуытәй хәстәгдәр кәмәе ләууыд, уымәе бавнәлдта. Фыщаг ын йә бәрзәйи нуәрттә аәрысгәрста, стәй ын йә къуыбыр сыйкатай иуыл аәрхәңцид. Уәныг йәе сәр батылдта әмәе Гандземәе афтәе фәкаст: дзурын куы зыдтаид, уәд афтәе загътаид — дә къухтә айс, мәнмәе хъазын нае җәуы.

— Тәригъәд нае — адон фәхицән кән, — загъта та Гандзе, уәныгән йәе сыйкыя куы суагъта, уәд.

Ләгән ие 'рфгуытә фәтъәбәртт кодтой, Гандзейи 'рдәм иу ивазгә къаҳдзәф бакодта.

— Уый дын цы хуызән ныхас у, хорз ләг?! Уәдә ма әфсымәртә дәр куы фәхицән вәййынц, әмәе адон та уәнгуытә куы сты! Уәнгуыты йедәмә куы ницы сты адон. Афтәе макуыул зәгъ. Хуыцау фос ләджы тыххәй сферлдыста, әндәр ай йедән нае бахууди фос! Әмәе дын, Хуыцаумә хъыг цы фәкәса, уыцы ныхәстә ма кән!

— Уыдоны ма бирә нае, фәләе иу афәдз бауадз, стәй сыл әфсондз сәвәр, гъеуәд уайд, гъе! — цыма ләджы фыдәнән дзырдат, уыйау загъта Гандзе. — Сәвәр сыл әфсондз әмәе сыл хүим кән, суг сыл лас!

Ләг ныр та фәстәмәе фәләууыд иу къаҳдзәф. Уым уәнгуыты сәрбос рахиз къухәй галиумә райста, рахиз къух уәлгоммә фәфәлдәхта әмәе йәе Гандземә бадардта.

— Әмбаргә ләджы каст кәнис, афтәмәй әмбаргә ныхәстә нае кәнис. Хәхбәсты нал цәрәм, нал! Ай быдырбәстә у. Әмәе уыцы тыгъд быдырты трактор әмәе машинә куы ницыуал

ахадынц, уәд ма дзы ды искуы гутон адардзынә, уымәй йә уәлбикъон фәкәндзынә! Галтә хәдзардарәг куы уыдысты, уыцы дуг ацыди, нал и, фәци.

Гәләе тыхсти — әгәр дзурынц, цы — Гандзе, цы ләг йәхәдәг. Адон бауадз, уәд изәрмә дәр дзурдзысты. Күы-иу, Бухарин кәй хуыдта, уымә фәзылд, күы-иу йә худ фелвәста, сонт әлвәст-иу әй фәкодта, цима йә искуыдәм фехсынмә хъавыд, уый хуызән. Ныр, куыдәр ләг йә ныхасәй фәләу-уыд, афтәй пиджачы мидәггаг дзыппы йә къух фәцавта, әхцаты гуппар дзы фелвәста, сә астәуыл биноныг дыдагъ уыдысты әхцатә, се 'дәгтәй сын ләджы къухмә анымадта иу-дзәвгар әмәе уәныджы сәрбосыл рахәцыд.

Кәрты әмымзәлд систы нылгоймагәй-силгоймагәй. Сә иутә цыдәртә радав-бадав кодтой, сә иннәтә афтидәй рауай-бауай кодтой. Әмәе уыдан ноджы хъуыздагхуыздәр уыдысты, афтидәй чи рауай-бауай кодта, уыдан. Афтәй арәх вәйиы.

Хистәртә уәныджы алыварс батымбыл сты. Уайтагъд әртә чъирийы әмәе графинимә сә уәлхъус баләууыд Гәләе.

Цопан йә цәстәнгасәй аңағырдта Гандзей, күы йыл фәхәст и, уәд әм бадзырдта:

— Мәнә ма нә фарсмә 'рбаләуу, уо Гандзе, әмә нә кусәрттаг ныххәлар кәнәм.

Уәд Дзабо дәр аздәхт Гандземә.

— Дә хорз хорз у, әмә йә кәронмә ахәццә кән! Max әй зыдтам, зыдтам, ды равзардзынә. Фыссәг, мә хур акәнай, хуырхы бынтә нәу, нә! — Цин ләсәнтә кодта йә цәсгомыл Дзабойән әмә бадис кодта Гандзе — кәңәй дзы раивылди уый әппәт цин? Равзардзынә, дам, уый. Цәмәй зонынц, әмә йын әй әлхәдәй цы равдыстой, әндәр әй уынгә дәр нә фәкодта. Әмә йыл цас бафыстой, уый дәр нә зоны.

Нәй, нә баләууыд хистәрты цур, — йә зәрдә йә нә бахаста. Гыцыл иппәрдәй аzzади, стәй йәхи әгтүрдәм байста. — Хәстәг нә баңыд, әгтәм дәр, нә йәм цыди уыдоны цур ләу-уын дәр әмә сәм әddиауәй касти. Стыр цыппәрдигъон аджы фәстә дыууәйә дзүццәдҗы бадтысты әмә йын йә быны арт кодтой. Дзәбәх сәм бакасти — уәртә Андре әмә Ангер, уыцы дыууә тымбылсәр ләппуйы. Ангер цыдәр даргъ урс сугтә әвәрү аджы бын. Андре гәххәтт ссудзы спичкәйә әмәе сын әй сә бынмә бахәссы.

Иуафон хәдзарәй рауди Горга. Йә къухы дәргъәй-дәргъымә хъәдын арынг. Йә бәрзәй абор ноджы ставдәр фәзынд Гандземә. Әгты цурмә куы 'рбахәцә, уәд дзыхъ-ләуд фәкодта. Ләппутәм йә цәстытә фәцарәзта.

— Үоу, арыды фәуат, кәд цы сым-сым кәнүт! Ныртәккәйин йә раззаг хуылфы дзаума фелвасдзыстәм әмә ма уәдә цәхәр ма уайд, кәддәра уын цы митә бакәенин! Алчи афонмәе дзуарыбын и, махән та нә арт дәр нәма схәцыди.

Горга куы ацыди, уәд Ангер бавнәлдта, чиныг ратында Андрейи къухәй.

— Әри-ма йә, мәрдты уд нәу, стәй йә мыдгай судз! — йәхәдәг иу армыдзаг сыскъуыдта чиныджы сыйфтаәй, спичкә сәм бадардта әмә сә уыцы цапуал сыйғдәнгә сугты бын фәтъыста. Уайтагъд арты сырх әвзәгтә сугты 'хсәнты схъузыдысты, аджы быныл сәхи асәрфтой.

— Нәннә! Уә къәс-къәс ссыди! Ам уын Андре нәй, нә, ам уын әндәр ләппу и. — Уыцы дзурынарәзт у Ангер, әмә Гандзейи зәрдил әрләууыд: уәдә уәд йә ныхас куы нә райхъуысти, уыцы изәр сәм куы баудысты, уәд. Оммен дәр-иу нә загъта. Худгә-иу бакодта. Әмә-иу худгә дәр цас бакодта, әниу! Мәнә ныххуда, худын кәмә фәцәуы, уыдон куыд ныххудынц, афтә 'мә стәй бандайа — куыд нә стәй! Нәма-иу райхәлд цәгомыл әмә-иу сысынмә фәци. Ныхас та-иу дзы әппын не схауд. Ныр дзуры, ныр дзәбәх дзуры, ацы Ангер чи у, уый. Арт кәнинц аджы бын әмә дзуры. Әвәццәгән, амәй уәлдай нә хицән кәнинц кәрәдзийә ацы дыууә ләппуйы, әмә уый хорз у, — сыхаг ләппутә кәрәдзийыл зәрдәйә куы уой, уәд уымәй хуыздәр цы и! — Хууыдыта кәнен Гандзе әмә афтә хууыдытағәнгә ләппутәм хәстәгдәр куыд баләууыд, уый әмбаргә дәр нә бакодта.

— Хорз судзы ацы чиныг, — дзуры Ангер. — Замманайы чиныг у. Чиныгән йә хорз уымәй базондзына, әмә хорз куы судза. Фәләуу-ма, әз дзы дәлә дәле дәр атъиссон сугты бын, фәйнәрдигәй кәрәдзимә куыд бацәуой дыууә арты, дыууә әфсады куыд бацәуынц кәрәдзимә, афтә. — Чиныг фелвәста зәххәй әмә гуыбыр-гуыбыр ныууди аджы дәллаг ныхмә. Әмә та уым фәдзуццәг кодта.

Раст уәд ауыдта Дзибускайы Гандзе. Уәртә 'рбацәуы схәц-схацгәнгә Ангер әмә Андремә. Ацы хатт цыма гуыбырдәр у

ноджы. Йæ уæлæ — ног хæдон, цыдæр чъизихуыз хъуымацæй, фæлæ ног кæй у, уый бæрæг у. Пиджак ыл нæй ацы хатт æмæ кæд уымæн гуыбырдæр зины.

Гандзейæн æхсызгон уыд, Дзибуска кæй фæзынди, уый. Истæмæйты та йæ фæрсæзени, дард истæмæйты. Фæлæ та, чи зоны, дзуаппыта дæр йæхæдæг дæтта йæхицæн. Кæннæуæд дæр ын исты амæлттæ кæндзæн.

Гандземæ нæ бакаст Дзибуска, комкоммæ дыууæ лæппумæ бараст æмæ сæм куыдæр бахæццæ, афтæ йæ хъæр ссыди:

— Цы ми бакодтат уый?!

— Арт, Дзибуска, арт! — хъазгæмхасæнты дзуры Ангер. — Ныртæккæ йæ мидæг физонджытæ сçыыс-çыыс кæндзысты, стæй йæ сæрмæ дзицзатæ спæлхъ-пæлхъ кæндзысты. Æмæ бæстыл сой алеуахи кæндзæн. Ахæм арт скодтам, гъе, къабуска-Дзибуска!

— Чиныг! — Йæ хъæр йæ хъуыры абадт Дзибускайæн, фæлæ уайтагъд феуæгъд йæ хъуыр. — Цæмæн аскъуыдтай чиныг, уый Гандзей чиныг уыди!

Æмæ уæд йæ бынатæй растæгау кодта Андре.

— Ма хъæр кæ, Дзибуска! Абон Хетæджы бон у, йæ цæхæр дыл куы ныккала, уæд цыбыртты сыгъд бауыдзынæ, уый дын Гандзе æмæ Таранджелоз!

— Цæмæн ракастат чиныг æмæ йæ цæмæн ныскъуыдтæ кодтат?! — Тынг хъæрæй загъта Дзибуска, йæ хъæлæс цыдæр æнахуыр зæлланг кодта, æмæ Гандзе дисыл бафтыд — уæдæ Дзибускай хъæлæс уай æмæ афтæ ныzzæлланг кæнай!

Кæрт фæсабыр. Алчи йæ 'ргом аздæхта, уартæ агтæ кæм æвæрд уыдысты, уыцырдæм. Кусартыл чи архайдта, уыдон дæр сæхиуыл схæцыдысты, сæ астæутæ сраст кодтой æмæ афтæ лæууыдысты — сæ тугайдзаг раздарæнтæ сæ уæлæ, сæ кæрдтæ сæ къухты.

— Цы кæннынц, цы?! — Чидæр бафарста æмæ йæм чидæр бадзырдта:

— Ницы, уæртæ Дзибуска артгæнджытæм фæхъызыд цæуылдæр.

— Мæгуыр у Дзибуска дæр, — уый та сылгоймæгтæй загъта чидæр. Æмæ йæм чидæр бадзырдта — уый дæр сылгоймæгтæй:

— Гъæ, уйайу мæгуыр уа мæ ницæмæ бæллæг!

— Æмæ сæм цæуыл фæхъызыдаид? — Ногæй та райхъуыст

әрдәбоны хъәләс, чысыл фәхәцыд йәхиуыл, стәй ма ноджыдәр загъта: — Дзибуска әнәхъуаджы сәзура искәмә!

— Уым, дам, цыдәр чиныг аскъуытой, сә арт наэ сыгъди, мә!

— Гәр әмә чиныджы тыххәй цы йәхи мары! — Уый та әндәр ран загъта әндәр чидәр. — Бәстә чиныгәй сәфт күユ.

— Йәхи бар наэу, мәгуыр, Дзибуска 'мә цы кәна!

Ләгтән се 'вдәлондәртә агтырдәм байстой сәхи.

Хистәртәй чидәр хәцьд Андре әмә Ангермә. Чи уыд, уый наэ базыдта Гандзе, бакәса йәм, базона йә, уый йәм наэ цыд. Ләг уайдзәфтә кодта:

— Уәхәйрәдҗытә уә аңардытой уыцы чиныгыл?! Мәнә кәрт машинәйә йедзаг, искәмәй сә иу агуывзә бензин райстиккәт, әндәр ма дзы исты хъуыди?

— Гъомә, дам, абон бензинәй арт кәнын наэ фәтчы! — цыма тынг стыхсти, уыйау уынгәг хъәләсәй йә ныхас даргъ ивәзта Андре.

Әмәй йәм ныр та ләппутәй фәкъәпп кодта чидәр:

— Гъо, бензинәй нал фәтчы арт кәнын, фәлә — чиныгәй! Афтә цард уый зәгъәдҗы хәдзары. Уәдә ныр чиныг кәмә наэй, уыдон әнә артәй зайдзысты әмә сә дзидзатә хомәй хәрдзысты?

Әмә та уәд Андре дәр загъта:

— Гәррәтт, чиныг йеддәмә ницы у!

— Чиныг йеддәмә ницы у, фәлә цы хуызән чиныг у, уый наэ зоныс?! Уәд ерыс расидтыстәм, чи йә бәрзондәр сиса, ныр ыл багуыбыр стәм әмә йә ныскъуытә кодтам.

Гандзе ләугәйә бazzад. Бамбәрста — йә чиныг ын ныскъуытә кодтой. Сугтә сын наэ хәцьдисты әмә сә уымәй схәцын кодтой, Гандзей чиныгәй. Әмә, дам, ай цыкурайы фәрдигау әфснайдәй дардзыстәм — уәд афтәтә дәр дзыратой фынгыл. Ныр сә хәрхәцъя цәуы — сә иутә иу дзуринц, сә иннәтә — иннә. Әмә йәм нал цыд кәрты ләууын. Фәлә күүд аирвәздзынә ацы ивылд кәртәй. Ай әппәтәй дәм иу уәддәр ма фәкомкоммә уа әмә дәм ма адзура фәсте, ома, кәдәм цәуыс, кә, Гандзе. Әмә йәм стәй се 'гас дәр не сәзура гәкәндзысты сәхи?! Әмә ма уәд күүд цәугә акәндзән, күүд ма здәхгә ракәндзән!

Иу-цъус фәсабыр и сә ныхас, әмә уәд райхъуысти Дзибускайы кәүүн — чиныгәй ма цы аззад, уый бафәлдәхта йә цәсгомыл әмә рыйтысты лыстәг ризтәй чиныджы хъәбәр цъәрттә.

Әмә та йыл чидәр схъәр кодта ләппутәй:

— Ма ма тъиз, нә бәрәгбон нын ма әнад кә!

Уәд чидәр хъазынмә здахынвәнд скодта хъуыддаг:

— Чиныг та цы у, Дзибуска, чиныг?! Ләгау ләг йә хәдзармә хәсгә дәр куы нәуал кәны чиныг. Фәци чиныджы дуг. Ныр әндәр дуг раләууыд, ныр — ахца, йә мард фесәфа, ахца, дунейы хъуыддәгтә йәхи уый әрбакодта ныр.

— Чи 'рбакодта? — йә кәуүн цәхгәр фәуагъта Дзибуска.

— Әхца, ахца, Дзибуска-къабуска, әндәр чи!

Уәд хистәрты раз фәләууыд Горга, йә дыууә къухы дәр цалдәргай уәхсты, физонәггәгтүл әхсырфәмбәлттә уыңы биноныг тыхт.

— Махырдыгәй хъуыддәгтә рәвдз сты. Хистәртәй дзуарыбынмә чи бауайдзән ләппутимә, ууыл ахъуыды кәнүт, — загъта Горга әмә аләгәрста агтырдәм. Әмә та ләппуты хәрхәцъя дәр райхъуыст агты цурәй:

Чидәр загъта хъәрәй:

— Уәдә ма-иу кәсүт, кәддәра әхцайы дзуар нә саразиккай әхчаджынта. Әмә цы! Хуыцауыдзуар, Әхцайы дзуар, Хетәджыдзуар! Фидауынц иумә? Фидауынц!

Әмә йәм чидәр бадзырдта — уый дәр хъәрәй:

— Хынджыләг ма скъәр, уый дын әхцайы дзуар әмә хәрәджы дымәг?

Хистәртә иуварс ләууысты. Дзабо иу каст Гандземә бакодта, иу — Цопанмә, стәй та дзургә бакодта Цопанмә:

— Чи нын бадавдзән нә кувинәгтә, иу әмбаргә, Хетәджы бынмә — табу йын уа!

Цопан әм ницы сдзырдта. Дәләмә кости агты 'рдәм, рәстәггәй-рәстәгмә-иу йә цәстытә 'рцъынд кодта, стәй та-иу бәрзонд схәңгид йә цәсты уәлтъыфәлтүл. Иу афон арф ныууләфыд әмә йә уәззау уынәргъын райхъуыст:

— Гъе-и-и!..

2006 аз, апрель

УАЛЫТЫ Лаврент

ХÆСТОНТЫ ЦОТ

СЕКЪАЙÄН

Дæ мæгуыр адæмæн цырагъау
Лæвæрдтай рухскалгæ дæ цард.
Уыдтæ чысыл Лаврентæн аргъау,
Хæры дæ стыр Лаврент та ард.

Дæ хуызæн чи уарэта йæ бæстæ,
Нывонд ын чи хаста йæ сæр?!

Дæуау ын чи фыста йæ хæстæ,
Кæмæ уыд ахæм зонд, əхсар?!

Кæд хæхты цъассы уыд дæ гуырæн,
Уæддæр дзы стахтæ ды бæрzonд.
Æмæ уыдтæ йæ ныфс мæгуырæн,
Уыдтæ нæ дзыллæйæн йæ зонд.

Уыдтæ дæ рæстæгæн йæ айдæн,
Æмæ дзы хорз зыны дæ дуг.
Дæ Ир дæ мингай азты райдзæн:
Ды радтай фидæнæн дæ туг.

НОГБОН АЕХСÆВЫ

Дысон бонмæ нæ кодтам фынæй:
Цин йæ уацары горæты райста.
Немæ сабийау хъазыди мæй,
Уый зæрин тынтыл арфæтæ хаста.

Цины музыкæ алы ран зæлыд,
Уынгты, хæдзæртты рудзгуытæй хъуист,
Зæлыд зæрдæты, зæлыди сæры,
Æмæ дунейæ фeroх и куист.

Уынгты адәм кәрәдзи нә зыдтой,
Фәлә «Ногбоны хорзәх!» — дзырдтой.
Фервәзтысты фыңцаг хатт сә зыдәй,
Әмә а дуне нал уыд сырддон.

Ногбон ног амонд адәмыл уәрста,
Цины батад әнусон фыдәх.
Диссаг, адәм кәрәдзий уарзой,
Әмә цинәй ысуләфыд Зәхх!

Систон сыкъя, Хуыщаумә ыскувитон:
«Бир-бирәтә нә хъәуы ләгән,
Зәхх у адәмы иумәйаг куывиддон,
Әмә сын ай фәрнджындәр фәкән!»

ДЫУУӘ КАРЫ

Изәрон Хур зәрәхсиды хъәбысәй
Фәкәс-фәкәс куы фәкәнү фәстәмә,
Уәд цинафсәст хуымәтәг хъәу фәмысәм,
Әрфәндү нә нә сабион бәстәмә:

Нә аеххормаг фәндүры зәлтәм састам.
Уәд чи Әхсар уыд, чи та уыд Әхсәртәг...
Кәрәдзийыл нә Нарты эпос баста,
Әмә бәрзәндты хастам мах нә сәртә.

Әхсәв-иу хъаатәй нал куымдтам нәхимә.
Әмгәрттимә нә алы дзырд — мыдамәст.
Цы нәм уыд, ууыл кодтам цин мах иумә.
Хәстоны әт... Әгәр тагъд дәр ма айраэт.

Ызгъордта рәстәг. Зонды ләгтәе систәм.
Кәд афтәе нәу, уәддәр әнхъәләм афтә.
Куывтой-иу нын: «Зәнджындәр вәййы хистәр,
Әрпәүәд уыл нә хистәртән сә арфә!»

Сә арфә кәд әрдәгвәндагыл ахауд,
Әви уыди әдзәстуарzon нә хистәр?
Цәмән цудәм зәрөнд уәрдоны цалхау,
Йә кой куы сси нә алкәмән йәхи сәр!?.

Дыууә кары дыууә уды фәңәры,
Сә иу у Хин, у иннә та *Анәлаз*.
О, хин ләгәй цъәх арв дәр ма фәнәры.
Мә фыдгул, ацу, ахәм ләджы бауарз!

ХУЫЦАУЫ ФЫДӘХ

Хуыцауы хорз хъәбултә хъуыд
*А*мә нә скодта,
Фәлә куы федта мах нә фыд,
Уәд ныл ыскыдта.

Нә иуты арвиты мәрдтәм:
Нә хъәуынц адон.
Вәййынц ын иннәтә цәттә —
Нә та сты адәм.

Йә куыстәй разы нәу Хуыцау:
Мәстәй йә марәм,
*А*дзухдәр агураәм аехца,
Фәтк, зонд нә араем.

Хуыцау фәтыхмәг ис, ыстәй
Ныннәрыд арвау:
Уәдә цәрут, зәгзы, фыстәй...
Нә кәннын аргъау.

*А*мә тәргай фәлышъд нә фыд
Уәлзәдон арвмә.
Уәдәй нәм никуыуал фәзынд,
Кәссы нәм дардәй...

Хуыцәутты хъазәнхъултә хъуыд
*А*мә нә скодтой.
Стәм гладиатортә, әдзыт:
Цәмәй ныл худой.

АҢАЕНТЫСТ БӘЛЛИЦ

Цымә мә сабиійы бонтә цы фесты?
 Уалдзәг сә аузта,
 Сәрд сә ысләг кодта.
 Фәлә уынгәй куы 'rbайхъуысы
 Сабиты худын,
 Уәд әдылы фәдисонау цы фестын,
 Цәмән сәм фәкәннын тәхуды?
 Хорз ай куы зонын:
 Дунейы сконд аәмә фәткы
 Кәй нә и фәстәмә ыздәхән,
 Фәстәмә, —
 Амонд
 Сабиты рустән,
 Сабиты былтән,
 Сә хъәлдзәг цәстытән
 Кәм фәкәнни батә,
 Уыцы Бәстәмә!

НЕ СТЫР ХӘЭЗНА

Рагон зарәг нал хъуысы нә уынгты,
 Нал кәнни ироны туг әхсидын,
 Нал хизы дыз-дызгәнгә мә уәнгты.
 Зарәг ныр фыдәлты фарн нә сиды.

Аххосджынау фәскъуымты аәмбәхсү,
 Мәнә цыма уайсадәг чындз, не 'взаг,
 Номдзыд Нарты уаз аәгъдау нә хәссы,
 Аәмә ныл йә къах әркъуырдта не знаг;

Аәмә аңу, аңу аәмә ма скәу —
 Хәфс дәр ма йәхи әвзагыл зары.
 «О, Хуыщау, фәстаг поэт мә ма скә»,
 Ма банигән не Стыр Хәэзна тары!

РÆВДАУ СÆ ӔНУС!

Уаддым зымæгыл зары,
Митфæлдзæгъдæн хæссы.
Уыйбæрц тыхтæ кæм ары:
Хохмæ хъæпæн нæрсы.

Exx! Куыд рæсугъд дæ, зымæг, —
Лæг куы вæййы æвзонг.
Уый дын уарзы дæ тызмæг,
Уый дын уарзы дæ бон.

Уалæ кæстæртæ рындзæй
Къахдзоныгътыл бырынц,
Мит æмпулынц тырындзæй,
Дзурынц: «Уары пырындз».

Зымæг, зæлæд дæ уадынdzi!
Царды рухс у дæ рухс.
Дæу нæ кæстæртæ уарзынц,
Уарз, рæвдау сæ ӕнус!

Мæн дæ дзоныгъыл хъазын
Уадтымыгъты фæнды,
Фæлæ ЗÆРОНД нау разы,
Марадз-зæгъ, кæд уæнды.

ӔНÆФÆУГÆ ХÆСТ

Рæстæг, ма мæ лас хуыртыл мæ бецыккæй,
Хъæуы фæстæ цы уæлмæрд ис, уырдæм.
Риссынц, дудынц мæ фæрстæ дæ ехсçыккæй, —
Æз куынæ цардтæн сыгъд 'мæ уырыдæй.

Рæстæг, уагæр, мæ удмæ цы бар дараий?
Цæй, цы федтон дæ хъæбысы хурæй?
Цард мын хаfta мæ зæрдæ дæ ардуанæй
Æмæ баззади уымæн ызмурæй...

Аз нæ уыдтæн дæ коммæгæс цагъартæй,
Райстон 'нæсæттон уадæн йæ дин.
Мæн нæ сайдтой дæ æрттиваг сахартæ:
Уым у тугхъулон хъалтæн сæ цин.

Хъазы цъаммæртты сай туг дæ дадзинты,
Нæй цъаммарæн хæрзиуæг мæнæй.
Мах хъуыд къахын дæ уды цъыф тадзинтæй,
Фæлæ адæммæ уыцы фарн нæй.

Кæнæ бакуырм дæн, кæнæ æдылы дæн:
Лæг рæст-тохы нæ уыны мæ цæст.
Ме 'взонг бонтæй мæ фыны, мæ хъалы дæр
Сидыс мемæ æнæфæугæ хæст.

Амæ диссаг куыннæ у — мæ хæлæрттæ
Алы хæсты дæр де 'фсады сты.
Ау! Къæбæрыл куыд бæллынц мæ мæлæтмæ?
Æви 'цæгдæр гæбæр куытæ сты?

АМОНДЫ КЪУЫМ

Мысын райгуырæн хъæу афтæ,
Амæ йын зæгъæн дæр нæй.
Скæс-ма денджызгъуыз цъæх арвмæ,
Уым куыд рæсугъд тулы Мæй.

Мингай стъалытæн сæ дзинг-дзинг
Удæн удæнцой вæйый.
Уалæ урс цъитий дзидзи
Родай Мæйы тын дæйы.

Фæлæ арвгæрон сæуæхсид...
Хур ысæйттулы, куыд уарт,
Амæ хъал мæргътæн сæ æхситт
Зæрдæйыл æндзары арт.

Науæд дидинкал бæлæстæ,
Амæ уыдоны хæрдæф!
Мæргъты минмырон хъæлæстæй
Байдзаг ног болы уæлдæф.

Æмæ зæрдæ цинæй риссы:
 Ау куыд ныууагътон мæ хъæу?
 Аердз нын амонд ам фæлдисы.
 Ави Аердз нæ Амонд нæу?

ХÆЛАРМÆ

Исты мын зæрдæрухс ныхас зæгъ,
 Ави у дæ зæрдæ сай, æрæдау?
 Уары мыл мæ сай хъысмæты зæгъ,
 Амæ мæ зæрыбонты æррæвдау.

Зæгъ мæнæн «Дæ Ирыл ракаст Хур,
 Тагъд æрлаудзæн амондхæссæг уалдзæг,
 Атайдзæн нæ рыст зæрдæты дур,
 Уарзон бæстæ урс дидинæг калдзæн».

Асай мæ: «Æнабындуу у сагъæс,
 Фæззæг та æнæкæрон у, даргъ.
 Зырнæджыты 'ртæk'уымонмæ ма кæс,
 Фæлæ 'рцагур де 'фсургъæн йæ саргъ!

Баиу ис дæ удлæууæн Ирыстон,
 Хуссары нæртон куывдтæй цæры.
 Ныр дæ зæрдæ нал уыдзæн йæ рыстдон,
 Сай фынау æрбайсæфти нæрын!»

УАЦМЫСТАӘ

ТОРБАӘ

Ларди дыууә 'фсымәры, сәе дыууәйән дәр бинонтә. Хистәр хәдзары күистытә кодта, кәстәр-иу йәхъял бәхыл сбадти, амә-иу йәзәрдәйи дзәбәхән, кәм хуыздәр хъазты акафон, афтәмәй йәзәрдәйи ардынын байдыдта. Ай, зәгъы, хәдзар ды күи дарыс, хәдзары күистытә ды күи кәнис, уәд ма адона та ләвар цәуыл хәссәм?.. Де 'фсымәр йәхъял бәхыл сбады амә кәдәмдәр афардәг вәййы, хәдзары ницы кусы.

Ус сәе байуарын кодта. Бонтә цыдысты, уәдә цы уыдаид. Кәстәр әфсымәр йәхъял бәхыл, йәзәрдәйи дзәбәхән күид цыдис, афтә цәуы, амә цардәй тъәпп хауы. Хистәр әфсымәр кусы, кусы, фәлә уәлдай хъәздыгдәр нәкәны, мәтүүрәй мәтүүрдәр кәнис. Уәд-иу рәстәг йәхизән загъта, уәдә мын ай цы хабар у, кусын, амә мә цард күинә хуыздәр кәнис, зәгъгә, амә аңыди растдзинад агурағ. Цәуы, цәуы амә, цас фәңдидаид, чи йә зоны. Иу ран йә фәндаг хъәды астәуты адардта, амә йыл, хъәды цәугәйә, баизәр. Кәсү амә йә фәндаджы иуфарс стыр бәлас, йә быны халагъуд, халагъуды мидәг къодәхтәй

сынтағғонд, ноджы бәласы бын артгәнән бынат. Сугтә әрәмбырд кодта, арт бандзәрста әмә арты фарсмә бады. Уалынмә йә хъустыл хъәр ауади, мәнә әхсәвәр сәттә, әмә рацу, исты бахәрәм. Уәд, цы бәласы бын бадтис, уй әрәй хъәргәнәгмә фәстәмә дзырдауы, мәнә мәм уазәг ис, зәгъгә. Уазәг, зәгъы, Хуыщауы уазәг, демә йә ракән. Бәласәй әрхызти урс боцьо зәронд ләг, йә боцъотә йә ронбастмә хәңцә кодтой, хистәр әфсымаримә кәрәдзийән салам радтой, әмә йә семә акодтой. Баңысты иу ранмә, әмә дзы фынгтә алы хәрд, алы нозтәй дәләмә тасыдысты. Әхсәв-бонмә фәбадтысты, фәминас кодтой, райсомы фысым йә бәласмә схызти, уазәг йә халагъудмә баңыди, әмә бон-изәрмә фәфынәй кодта. Изәры куырайхъал, уәд арт скодта әмә йә фарсмә бады. Әмә та иу афон, дысон куыд уыди, афтә кәрәдзимә хъәр кәнның, рацу, әхсәвәр, дам, бахәрәм. Әмә та йәм бәласы сәрәй дәр хъәр чындәуы, мәнә мәм уазәг ис, зәгъгә. Уазәг — Хуыщауы уазәг, демә йә ракән! Әрхызти та зәронд ләг бәласәй, әмә та аңыдысты. Сә фынгәвәрд, дысон куыд ныууагътой, афтә йәм уәлдай әвнәлд дәр нә уыдис, уәлдай әвәрд дәр дзы нә уыдис. Әрбадтысты, әмә та әхсәв-бонмә фәминас кодтой, цытә ма дзы уыдис фынгтыл, уыдон фәхордтой. Райсомы сыйгадысты, зәронд ләг бәласмә схызти, уазәг дәр йә халагъудмә баңыдис әмә та бон-изәрмә фәфынәй кодта. Изәры куырайхъал, уәд та арт скодта әмә йә фарсмә бадтис. Уалынмә та фысымтә кәрәдзимә хъәр кәнның, рацу, дам, әхсәвәр бахәрәм. Әмә та зәронд ләг дәр бәласы сәрәй дзуры, мәнә, дам, мәм уазәг ис. Уазәг — Хуыщауы уазәг, демә йә ракән! Әрхызти зәронд ләг бәласәй, әмә аңыдысты. Әрбадтысты фынджы уәлхъус, дысон сә фынг куыд ныууагътой, афтә йәм уәлдай әвнәлд нә уыдис. Стджытыл ма иугай дзиңдайы муртә уыдис, әмә әхсәв-бонмә уыдон фехсыдтой. Райсомаң куы сыйгадысты, уәд, зәронд ләг әмә уазәг бәласы бынмә баңыдысты, зәронд ләг уазәгән зәгъы, рәстдзинад агураң Җәуыс, де 'фысымарәй хъаст кәнныс, хәдзары ницы кусы, зәгъгә. Әмә уәд зәронд ләг уазәгән зәгъы:

— Әндәрәхсәв цы фынджы уәлхъус бадтыстәм, де 'фысымар үыцы әхсәв райгуырдис, әмә йын Хуыщау дәтты әгүистәй. Ды та райгуырдтә, дысон цы фынджы уәлхъус

бадтыстәм, уыңы әхсәв, әмә ацу, кәд ма дә де 'фсымәр иемә цәрынма бауадза, уәд хәдзары исты афоны күистытә кән әмә цардәй тъәпп хаяй.

Зәронд ләг ын күнд бацамыдта, афтә нә бакодта, фәлә аңыдис әмә-иу хъәздыг ләгмә әххуырсты баңыдис. Дыууә азы йәм бакуыста. Дыууә азы фәстә хъәздыг ләгән загъта, цы мын дәттис, уый, дам, мын радт әмә мә наехимә ауадз. Хъәздыг ләг баңыдис әмә йын торбә рахаста, әмә йын загъта:

— Әнәзәрдәхудт күист мәм фәкодтай, әмә дын мәнә мә хорз ләвар.

Әххуырст ләг йәхимидағ бакатай кодта, дыууә азы торбәйыл фәкуыстон, зәгъгә. Уәд әй хъәздыг ләг бамбәрста, йә ләвар ләджы зәрдәмә кәй нә цәуы, уый. Әмә йын уәд афтә:

— Гъа-ма, торбә, хорз нә фен!

Торбәйы хүйлфәй ракалди алы хәрд әмә алы нозт, әмә, сәхи хорз куы федтой, уәд та, хәринәгтәй чи бazzад, уыдонән загъта, фәстәмә, дам, торбәмә. Әмә сә раз сыгъдәгәй аззади. Ныр әххуырсты зәрдә дәр фәрухс әмә, цыма йәрохтә феуәгъд сты, уйайу йә хәдзармә афардәт. Йә хәдзармә куы бахәццә, уәд йә бинонтә иуәй цин кодтой, мәнә нә бәлләңдон нә хәдзарыл дзәбәхәй сәмбәлди, зәгъгә, аннәмәй та, къұхы афтид торбә йеддәмә куы ницы уыдис, уәд та сын уый зын уыдис. Сә цинтә, сә хъәбыстә куы ахицән сты, әмә бинонтә куы әрсабыр сты, уәд ләг торбәмә дзуры, ацы бинонты, дам, хорз фен. Торбәйә ракалд алы хәрд, алы нозт, әмә бинонтә сәхи хорз федтой. Иуцалдәр боны фәстә ләг загъта, балцәй дзәбәхәй, сәрәгасәй әрцидтән, әмә, дам, уыңы бон әмә уыңы бон күывд кәнын. Хонджытә арвыста. Әрхәццә ис ләгән йә нысан бон. Адәм хәстәгәй, хиционәй әмбырд кәнын байдытой. Кәсінц адәм, әмә кәрты дәргъәй-дәргымә фынгтә арәзт: афтәмәй хәдзарәй нә фәздәг кәлы, нә дзы әфсинты уынар цәуы. Адәм кәрәдзи рафәрс-бафәрс систой, ай нә йә афтид фынгтәм дзәгъәл бадтмә әрхуыдта, зәгъгә. Хуынд адәм иууылдәр куы әрәмбырд сты, уәд фысым загъта:

— Уә хорзәхәй, хуынд адәм, кәмән уә күнд әмбәлы, афтә фынджы уәлхұус сбадут.

Уәддәр ма адәм кәрәдзи рафәрс-бафәрс кәнынц, ай, дам, цы хабар у, афтид фынгыл нә цәмән бадын кәны? Уәддәр

хуынд адәмән фысымы коммә әнә кәсгә кәм ис, әмә, адәм иууылдәр күү әрбадтысты, уәд фысым торбә рахаста, әмә загъта:

— Торбә, ацы адәмы хорз фен!

Торбәйә ракалдис алы хәрд, алы нозт, әмә адәм хорз фәминас кодтой бон-изәрмә. Изәрәй алчидәр, дисгәнгәйә ацыди, уый џавәр торбә у, зәгъгә, адәмь минасай күү амардта. Торбәйы хабар кәстәр әфсымәры хъустыл әрциди, әмә йә ус хистәр әфсымәры усы бын бабырыди, сылгоймаг зәххы хин, арвы кәлән кәм нае у. Әмә ыйн ләгъстә кәнын байдыдта, мәнә уын хъомтә, мәнә уын фыстә, әмә нын уә торбә радтут. Хистәр әфсымәры ус та йә ләджы бын бабырыди, радт дә торбә, зәгъгә. Хъомтә, дам, нәм уыдзәни, фыстә наем уыдзәни; ләг лауыз, ус йә фәлдахәг, әмә йә ләджы сразы кодта. Сәх хъомтә, сәх фыстә әрбаскъәрдтой сәхимә, кәстәр әфсымәр дәр ахаста йә торбә. Иу цасдәры фәстә кәстәр әфсымәр дәр, йә зонгатәм, йә хәстәджытәм хонәг арвыста, күывд кәнын әмә мәм әрцәут, зәгъгә. Адәм әрәмбырд сты, фынгты уәлхъус әрбадтысты. Кәстәр әфсымәр торбә рахаста әмә йәм дзуры, торбә, ацы адәмь хорз фен, зәгъгә. Әмә — ницы, әнцад хъусәй ләууы. Ноджы дәр та йәм дзуры, торбә, ацы адәмь, дам, хорз фен, әмә та ницы. Афтә-иу цалдәр хатты. Уәд кәстәр әфсымәр хистәрмә арвыста, рацу-ма, мәнә, дам, дә торбә нае коммә күинә кәссы. Хистәр әфсымәр әрбацыди, торбәйы йә къухтәм райста әмә ыйн зәгъбы:

— Торбә, ацы адәмән фәйнә тъуппы!

Торбәйә рагәппитә ластой уәйиджы хуызән ләгтә ләдзәджытимә әмә адәмьыл хафт-хафтәй раләууыдысты. Адәм дәр фәйнәрдәм лиздзгә — чи кауы сәрты гәпп кодта, чи та сисы сәрты, чи кәрты дуары — әмә фәйнәрдәм ныппырх сты. Адәмәй кәрты күү ничиуал уыдис, уәд, та сын загъта, фәстәмә торбәмә, зәгъгә, әмә та уәйгуытә торбәйы смидағ сты.

Хистәр әфсымәр торбә ахаста, әмә хъугәй, фысәй, торбәйә — иууылдәр йәхицән баззадысты. Әрмәст дис кодта, йә хәрзгәнәг ын бәхән хордәттән торбә цәмән рахай кодта, ууыл.

ЦУАНОН ӘМӘ КАЛМ

Дыууә цуаноны цуаны аңыздысты әмә сә иу ран фәйнәрдәм аңауын бахъуыдис. Уәд дзы сә иу фәңдәуы йә фәндагыл әмә цыдәр дынджыр дзыхъхы ныххаудта. Схизыныл ма фәңдар-хайдта, фәлә йә бон нә баци. Әмә уым къуымы йәхи әруагъта. Уалынмә кәсеси, әмә дзыхъмә-иу дынджыр калм әрбәры. Цуанон ноджы тынгдәр фәтарсті. Калм әрбабырыд, әмә уый дәр иу къуымы тымбылтәй схүиссыди. Цуанон иуәй уазал сси, иннәмәй калмәй фәтарсті әмә әмризәджы гәртт-гәртт кодта. Уәд әм калм әрбабырыд әмә йыл йәхи стыхта. Цуанон фыртәссәй, кәм ис уый әмбаргә дәр нал кодта. Рай-сомәй хур куы әрбакасті, уәд калм ләтәй йәхи райхәлдта. Цуанон йәхимә әркәстытә кодта, әмә — дзәбәх у, фәлә дойныйә марди. Калм ай бамбәрста, цуанон дойны кәй у, уый. Уәд дзыхъхы цы дзыхъсәр дур уыдис, уый калм сдәры. Цуанонән цыдәртә амоны. Цуанон дәр ай бамбәрста, әмә уый дәр дзыхъдур басдәрдта, әмә йә дойны суагъта. Йә дойны куы суагъта, уәд фәсәрәндәр әмә та дзыхъхъәй схизыныл архайдта, фәлә йә бон нә баци. Калм сбырыди әмә йәм йә къәдзил әруагъта әмә йә афтәмәй сласта. Цуанон сырддоны хицаумә баңыдис әмә йын бацамыдта, уым әмә уым ахәм калм ис әмә, дам, ай әрцахсүт.

Калмы әрцахстой, къалатийы йә бакодтой. Уәд цасдәры фәстә уыцы цуанон сырдлонмә баңыдис, калмы фенон, зәгъгә. Калм кәм уыдис, уырдәм куы баңыдис, уәд ыл калм рату кодта, әмә уыйадыл цуанон бакуырм ис.

ӘРТАЕ САУДЖЫНЫ

Иу идәдз ус йәхиуыл әртә сауджыны сахуыр кодта, әхца йын фыстой әмә йын йә хабәрттә кодтой. Уәд ын фәстагмә әхца нал фыстой, әмә сәм смәсты, сә хәринагыл сын марг ныккодта әмә ныххъәмп сты. Дыууә марды дзы иу агъуисты уыдис, әртыккаг та әндәр ран. Куы сбон ис, уәд сылгоймаг кәсеси, әмә-иу магуса ләг уынгты әрциауы. Фәдзырдта йәм, мидәмә йә марды цурмә бакодта әмә йын зәгъты, ацы марды, дам, хидәй донмә нышпар, әмә дын фондз туманы. Схәцыд магуса сауджыныл әмә йә ахаста. Цалынмә фәстәмә цыдис,

уәдмә ус, иннәе мард сауджынтәй иуы фыңғаджы бынаты авәрдта. Ләг әрбацыди, ме 'хца мын, зәгъгә, әмәе йә ус бакодта уатмәе, уартәе, дам, дын фәстәмә әрбалыгъди, әмәе та йә сәккәй кодта.

Дыккаг сауджыны марды куы фәңгәйхаста, уәд сывәлләттә уынджы хъазынц, әмәе хъәуы сауджыны ләппу дәр семә. Уый йә фыдмә батахти, дәләе, дам, сауджынты иугай марынц әмәе сә хидәй донмә әппарынц. Хъәуы сауджын акасти, әмәе дәләе магуса мард сауджыны фәхәссы.

Әрбацыди та ләг йә мызд агурәг, әмәе та йыл ус фәтъәлланг ласта, уәртәе та, дам, дын фәстәмә әрбалыгъди. Цалынмә уыдон радзур-бадзур кодтой, уәдмәе хъәуы сауджын хиды бынмә ныңцыди әмәе уым бамбәхсти. Ахаста та магуса әртыккаг сауджыны дәр, уәдәе цы уыдаид; куы йә цәппәрста, уәд хиды бынмә бакасти, әмәе сауджын дзуңцәджы бады. Гъә уәртәе, ахәм әмәе ухәм, фәстәмәе та, дам, лидзынмә хъавыс, әз дәу кәдмә рахәсс-бахәсс кәнәзинән, зәгъгә дынджыр золочьи фелвәста, йә сәр ын дзы нындаудта әмәе йә мардәй донмә баппәрста.

ФЫН

Иу әхсәв дын мә фыны, мәрдты бәсты фестадтән. Ахәм бәхыл бадтән, әмәе мә афтә рогән скъәфта, цыма бүмбули хаста, уйайу кафыди мә быны. Цытән, дәләе Кәрдзынәй Елхотмә куыд у, ахәм комгонды; әңгәр нараңдәр, әмәе йә къуыбыртә бәрzonndәр, әмәе ләгъез къуыбыртә. Ком уыдис даргъ, йә кәрөн нә зындинс уыңцы рәсугъед къуыбыртәй. Къуыбыртыл искуы-иу бәлас. Сә бәрzonndәр рәгътыл хызтысты фысвосы дзугтә. Сыгъдәг сау фос, мәнәе ирон фос кәй хуыдтой, ахәмтәе, стәй халассәр фос, цыппәрдәс фәрсконтә. Иунәг урс дәр дзы нә уыдис әмәе иунәг гугын дәр. Фысты дәле та хызтысты хъомвосы рәгъәуттә, уыдан дәр уыдысты, саутәе, гәрәмтәе әмәе буртәе, иунәг хъулон дәр дзы нә уыдис, стәй иунәг урс әмәе сырх дәр. Хъомвосы дәле та хызтысты бәхрәгъәуттә, уыдан та уыдысты саутәе, сырхытәе әмәе цъәхтәе. Арвыл-иу мигъы къәм дәр нә зыны, афтәмәй уыдис боныхъәд чысыл талынгтомау, цыма хур тәнәг мигъы аууон фәцис, уйайу. Схәңцәе дон иу гыңцыл әфңәгмәе; куы акастән әфңәджы сәрәй, уәд та уым дәр ахәм рәсугъед къуыбыртәе. Уыдан дәр та фосәй әмбәз-бәз кәнынц. Диссаг, утәппәт рәгъәуттән

сә рәэты ңаугәйә дзы иу йә сәрыл уәләмә не схәцыди, сә хизыны күист кодтой, цыма әппындәр никуы ницы хъастә фесты, уйайу. Стәй дзы нае фыйяуы хъәр фехъуистон, нае рәғъаугәсі.

Схәцца дән дыккаг әфқәджен сәрмә, ақастән әфқәгмә, әмә әфқәджен дәле атагъа быдыртә, хъәу дәр дзы зынди. Мә бәх ңәхі хъәуырдәм сарәзта, әз мә бәхы здахгә ни-чердәм кодтон, ңәхәдәг күід цыди, афтә ңә уагътон. Хъәу наем зынын байдыдта. Хәдзәрттә уыдышты әмхуызон, бәрzonдәр-ныллағдәр дзы нае уыдис. Адәмы ныхас, адәмы уынәр мәм хъуысын байдыдта. Бахәцца стәм хъәуы кәронмә. Ам фәзы адәм бадың әргъәй-әргъымә фынджы уәлхъус. Хәстәт дәр сәм күи баҳәцца дән, уәд мәм бадты хистәр радзырдта, фәндагон, фысым дын уыдышты, зәгъгә. Әртә ләппүйі мә размә рауади, иу дзы бәхы рохыл фәхәцыди, иннае рахиз әгъдәнцойыл, әртыккаг мәнмә фәкасти бәхәй әрхизынмә.

Баңытән адәмы размә, уә бон хорз әмә фарн уә бадты сын загътон. Адәм иууылдәр ме'рдәм ракастысты, стәе дзыничи скодта. Хистәр мәм чысыл хъәдын къусы нуазән авәрдта, уазәг, әмбәләггаг, дам. Нуазәны уыдис фәлурсомау бәгәні, анатон әй, зәгъгә, әмә ахәм уазал уыдис, әмә дзы мә дәндәгтә срыстысты. Әз дәр әй фынджы кәрон әрәвәрдтон. Ничи мын ницы загъта, ңәмән әй әрәвәрдтон, зәгъгә. Әрбадын мә кодтой, фың-циаг хистәрәй дыккаг хистәры астәу. Сә фынгтә уыдышты лыстәт бәрз уисәй каутә. Сә бандәттә тымбыл къодәхтә. Фынгтә дзиңза әмә къәбәрәй дәләмә әртасыдысты. Стәй зыд хәрд нае кодтой, фәлә уыңы әңгад әңцойә, әфсәртә та әппындәр әңгад нае ләу-уыдышты. Сә хәринәгтә уәддәр къаддәр нае кодтой. Утәпшат адәм бадтис фынджы уәлхъус, фәлә дзы иу уәлдай ныхас никәңәй хъуистис. Дыууә адәймагмә-иу исты ныхас күи уыдис, уәд-иу сә сәртә кәрәздимә бакъул кодтой әмә-иу афтәмәй сусәгәй дзырд-той. Уырдыг та сын ләууыдышты әевзонг ләппутә. Ирон дарәсі, цухъхъаты, куырәтты, сәрек дзабырты, бухайраг худты.

Мә ңәст кәйонг уыдта, уым, хистәрәй фәстәмә, алы ләджен фәстә дәр бадтис мәтуурыгурты хуызәттә, әнәдаст, бызгүйр дзауматты. Әмә-иу фынджы уәлхъус бадәг, хайән ңә дзи-дзатә күи баҳордта, уәд-иу стәг ңе уәхсчы сәртү, ңә фәстә чи бадти, уымә аләвәрдта, уый дәр та-иу әй цингәнгә аскъәфта, әмә мәнә нартхоры кәрдзыны хъәбәр күід мыртт-мыртт кәнай, афтә-иу стәг мыртт-мыртт кодта.

Хистәр-иу дзидзайы хай куы баҳордта, уәд-иу стәг йә разы әрәвәрдта, әмә-иу әй куы дыккаг хистәр авәрдта йә фәстә бадәгмә, куы та әртыккаг хистәр. Әз дәр-иу фәрсчы хай райстон, дзидза йыл дзәбәх уыдис, фәлә мын әппәтәй хәрд нә фәсис, дзидзатә ма йыл уыдис, әмә йә, зәгъын, дыккаг хистәры фәстә цы мәтүүр бады, уымән куы авәрин. Куы йәм әй бадардтон, уәд мын дыккаг хистәр мә къух ацахста — уымән цы уазал къух уыдис! — цалынмә мын мә къухыл хәцыд, уәдмә мә уәд сәйхаудта. Иу къухәй мә къухыл хәцыди, иннәмәй стәгмә амоны; ома, дам-ма йыл нырма дзидзатә ис, әмә, дам, афтәмәй стәгән дәттән нәй. Сә хъуыддәгтә мәм диссаг кәй кәсүнц, уый хистәр бамбәрста, әмә мын йә рахиз къух мә галиу уәрагыл әрәвәрдта, афтәмәй дзурын райдыдта, әмә та уымән дәр йә къух ихы къәртти хуызән уазал.

Йә дыууә къухы размә фынджырдәм акодта, акәс-ма ацы адәммә, зәгъгә. Әмә мәм уәд фынджы дәллаг кәрон фәзынди, әмә мәм ләгты сәртә ныр карчы сәрты йас зындысты, ахәм даргъ уыдис фынгәвәрд. Зәронд ләг дардәр йә ныхас кәнә, мәнә фынджы уәлхъус чи бады, уыдон, дам, сты кусәг адәм, сәхи фәллойә цәрәг адәм, әмә сәм мәнә кәсис, хәрынц, минас кәнүнц, уәддәр сә фынгәвәрд къаддәр нә кәнә. Мәнә адәмы фәстә чи бады, — йә къухтә та размә ноджы фәтәндәр акодта, — уыдон та, дам, сты, давәг, стигъәг, марәг, сайәг, кусәг адәмы фәллойә цәрәг. Әмә сын ацы нард фынгәй стәг йедәмә хай нәй.

Зәронд ләг әххәстәй йә ныхас нәма фәци, афтә мә хъустыл сывәлләтти хъәр ауади, фәкастән әмә уәртә дыгәйттә-дигәйттә сывәлләттә кәрәдзи къухтыл хәцынц, афтәмәй әрбаңауынц. Иннәрдигәй та сә комкоммә сә мадәлтә әрбаңауынц, әмә ма сә кәрәдзимә-иу дәс метры куы хъуыди, уәд сә мадәлтә сә къухтә фәйнәрдәм акодтой, уәдә сә хъәбыстәм әрбатәхой, зәгъгә.

Фәлә сывәлләттә цыдәр әрбаисты. Стәй та әртыгай сывәлләттә, әмә та уыдонән дәр сә мадәлтән сә цәнгтә фәйнәрдәмәй бazzадысты. Стәй та цыппәргай сывәлләттә, уыдон дәр та афтә. Цыппарәй дзы фылдәр нал разынди.

Хистәр дыккаг хистәрмә фәдзырдта, дәүән ныхасы бар, зәгъгә. Йәхәдәг хистәр хәрынмә бавнәлдта, әмә ахәм зәрдиаг хәрд кодта, цыма дыууә къуырийы хойраджы хъәстә нә фәсис, уйайу. Дыккаг хистәр мердәм разылди, йә галиу къух мә рахиз зәнгыл әрәвәрдта, йә уазал ме уәнгты ахъардта,

куы йæ айста, уæд мæ уд æрæнцади. Дыккаг хистæр сылгоймæгтырдæм акасти, æмæ æз дæр уымæ гæсгæ акастæн, æмæ ма уæддæр, сæ къухтæ фæйнæрдæм, афтæмæй лæууыдысты. Æмæ уæд дзурын райдытæ, адон-иу сæ сывæллæтты дзæгъæлæй ныууагътой æмæ-иу сæ хæзгултæм ацыдысты, ныр син сæ хъуыддагмæ кæс, нал сывæллон уының, нал хæзгул. Уалынмæ къæхты уынæр цæуы. Æмæ, диссагæй цы кæнис, æрбазынди ахæм адæм; се 'вzæгтæ сæ риутæм хæццæ кодтой, сæ сæт калди, бындзытæ се 'вzæгтыл æрæмбырд сты — мæнæ, дзиձайыл къуырттæ цы сай бындзытæ раудзы, ахæмтæ. Диссаг мæм уый фæкаст бынтон, æмæ сæ алкæуыл дæр къухтæ уыдис, фæлæ бындзыты куыд нæ сирдтой, уый. Уыцы адæмæй æфсæддон дарæсы дæр чидæртæ уыдис. Æмæ дзы иуы базыдтон. Иннæ æнæуи адæмтæй дæр æртæйы базыдтон.

Дыккаг хистæр мæ фæхъуыды кодта, мердæм разылди æмæ мын радзырдта, зæгъгæ, ацы адæм бирæ раст адæмы фесæфтой, фæннымыгътой сæ, хахуыртæ сыл фæфыстой, ныр, дам, акæс сæ хъуыддагмæ — æмæ ма сæ фæстæ иу каст акодта.

Ацы фын фенныны фæстæ мæ зæрдыл æрлæууыди нæ раг фыдæлты таурæгтæй иу. Ома мæ фыны цы фосы дзугтæ федтон, уыдонаы æхсæн урс фыс кæй нæ уыдис, уый тыххæй. Æвæщæгæн, раджы заманты уыдис цыдæртæ, уырнындзинад дæр, æфсармæзинад дæр. Ныртæккæйы адæмы та ницуал уырны..

Раджы заманы иу лæгæты адæм сæ фос дардтой. Афтæ схъæздыг сты, æмæ афтæ схъал сты, æмæ стуры къæдзилмæ хæстæг сины фыд нал хордтой. Стæй бирæгъ æрцахстой æмæ йæ удæгасæй бастыгътой æмæ йæ афтæмæй ауагътой. Бирæгъ йæ тæвдæй къуыбырмæ стахти æмæ уырдыгæй æртæ хатты нинниудта.

Ацы хъуыддаг Хуыщаумæ тæригъæд фæкасти, æмæ фый-йæуттæн сæ фос лæгæтæн йæ мидæггаг хатæны, сæхæдæг та æддаг хатæны, æмæ сыл афтæмæй лæгæт æркалди. Фый-йæуттæн сæ ныхас адæммæ хъуысти. Уыцы рæстæг халæн æрмæг нæ уыдис, æмæ адæм куыд рафæлдæхтаиккoy дынджыр хохдуртæ... Уалынмæ фос æнуды мæлын байдыдтой. Раздæр мæлын райдыдтой урс фыстæ. Уæд фый-йæуттæ радзырдтой, урс фыс æнæ фыс, зæгъгæ. Стæй та саутæ мæлын райдыдтой, æмæ та фый-йæуттæ радзырдтой, сай фыс, дам, æрдæг фыс.

Фæстагмæ мæлын байдыдтой халас фыстæ, æмæ та фый-йæуттæ радзырдтой: «халас фыс — æнæхъæн фыс»...

Стæй фый-йæуттæ та сæхæдæг куыд хистæрæй мæлын байдыдтой...

ХÆМЫЦАТЫ Юри

ЦЫППАРРАЕНХЪОНТАЕ

* * *

Айхъуыст иу хабар нæ хъæуы,
Аскъæфта, дам, чызг сæ лæшшу.
Ам хынцфарст кæнин нæ хъæуы:
Чи кæй аскъæфта — бæрæг у.

* * *

Æнкъард, дам, ма кæ, мауал, дам, кæ хъыг —
Нæ рухс дунейы ды цæрыс рæстæгмæ:
Дæ къодах ногæй фестдзæнис æлыг,
Æмæ йыл рæздзæн иу æлгъыст фæстæмæ.

* * *

Нал нæм и кæрæдзимæ æууæнк,
Фембæлгæйæ иу мур дæр нæ райæм:
Мидбылхудгæ, арæх дзурæм мæнг,
Йе, кæугæ, кæрæдзийы фæсайæм.

ÆЦÆГ ХАБÆРТТАË

Елхотаг Кодзырты Хадзымает уыд аемгарджын, цыргъзонд, уарzon адæймаг. Бирæ азты дæргъы хъазуатон фæллой фæкодта колхозы. Күиста экскаваторыл, уыцы-иу рæстæг фæсаууонмæ ахуыр кодта араэзтадон техникумы. Каст æй куы фæци, уæд æй раивтой прорабæй.

ÆЗ МÆХИУЫЛ КÆУЫН

Иу бон Хадзымæты сыхаг Батмырзæ ацыди Мыртазатæм кæрчытæ алхæнынмæ. Уым фембæлд, афсады кæимæ уыд, ахæм кæстон лæппуимæ, æмæ йæ фысымтæ æхсæвы нал раугаттой. Дыккаг бон йæ бинонтæ фæдис систой. Сыхбæсты лæгтæ дæр уайтагъд æрбатымбыл сты. Уыцы рæстæг цæхгæрмæ уынджы фисыныл кæугæ фæзынди Хадзымает. Адæм фæтарстысты, кæд, мыйиг, Хадзымает Батмырзæй тыххæй исты æнамонд хабар фехъуыста, зæгъгæ. Кæрты дуармæ куы 'рбаҳæцæ, уæд хистæр йæ размæ рахызт æмæ йæ тарстхуызæй афарста:

— Цавæр æнамонд хабар фехъуыстай? Цы 'рцыд Батмырзæйы?

— Эмæ æз исты Батмырзæйыл хъыг кæнын! Æз мæхиуыл кæуын: къуыри куынæ 'рбацæуон нæхимæ, уæддæр мæ бафæрсæг нæ вæйиги. Батмырзæ та иу æхсæв не 'рбацыд хæдзармæ æмæ сഫæдис ыстут!

ПАРТФИДДОНТАË

Уыди фæззыгон уаргæ бон. Терчи билмæ рацыд Хадзымает куистмæ (уым экскаваторæй машинæтæм хуыр æвгæдта). Бирæ фенхъæлмæ кasti, фæлæ машина зынает нæ уыд. Эвиппайды йæ зæрдыл æрбалæууыд, йæ партфиддонтæ æртæ мæйæн фыст кæй не сты, уый. Зивæг дæр кодта фистæгæй, ныххуылыздæй дæр тарст. Элпынфæстаг рааст экскаваторыл райкомырдæм. Йæ фæндаг ракодта Елхоты сæйраг уынгыл. Райкомы раз куы

баурæдта экскаватор, уæд æй рудзынгæй ауыдта фыццаг секретарь æмæ йæм фæдзурын кодта.

— Цы хабар у, Хадзымæт, асфальт куы скалдтай, уынг куы фехæлдтай де 'нæхайыры экскаваторæй! — загъта секретарь.

— Дæхи дарын куынæ фæразай, уæд дæ партийæ дæр фæсур-дзыстæм.

Хадзымæт йæ риуы дзыппæй систа йæ партбилет, стъолыл æй æрæвæрдта æмæ сабыргай загъта:

— Иу ист æй акæнут æмæ уæ фервæzon.

Фыццаг секретарь æй райсынмæ куыд хъавыд, афтæ йæ Хадзымæт стъолæй фелвæста æмæ йæ фæстæмæ йæ дзыппы авæрдта.

— Ацы хъуыддаг мæм раст нæ кæсы сымахырдыгæй, — æфхæрæн хуызы загъта Хадзымæт. — Раstdæр уыдзæн афтæ: æхсæрдæс азы цы фиддонтæ фæфыстон, уыдон мын куы бафи-дат, уæд экскаваторыл нал цæудзынæн, фæлæ рог машинæйыл.

ФÆЛТАУ СÆ СОМТÆЙ КУЫ РАЙСТАИД

Хадзымæт йæ улупа райста æмæ сæ хæдзармæ æрцыд. Улу-па уыди сомтæй дæс æмæ ссæдз туманы.

— Ёртыгай сомтæй сæ уæддæр райстаис! — бахъуырхъуыр кодта бинойнаг.

Хадзымæт æнæсдзургæйæ рапхызти кæртæй æмæ ауыдта сы-хаг лæгты къордæй бадгæ. Хадзымæт сын сæ къухтæ райста æмæ афтæ:

— Хатыр бакæнут. Ахсæв майрæмæхсæв у, æмæ мын мæ зæронд мæрдты рухс ном куы ссариккат, уый мæ фæнды. Хæдзары уыйас ницæмæй рæвдз стæм, фæлæ ресторан «София»-мæ саккаг кæнут.

Ресторан дард нæ уыд, æмæ уайтагъд уым бамидæг сты.

— Ацы æхцайы аргъæй нын фынджыздаг ацæттæ кæ, — бам-барын кодта Хадзымæт æрыгон официанткæйæн æмæ йын йæ къухы сомтæй дæс æмæ ссæдз туманы фæсагъта.

Æнафонмæ хорз фæбадтысты, ссардтой зæронд мæрдты рухс ном дæр.

— Кæм сты уыцы сомтæ? — райсомæй йæ фæрсы йæ бинойнаг.

— Ныххæлар сæ кодтон зæронд мæрдтæн. Уæлæуыл сомтæ нал цæуынц æмæ, зæгъын, кæд уым уæддæр сбæззиккой.

Сылгоймаг ма цы сдзыртайд?

ТУМАНЫ АРГЬ АНГЛИС

Бирæ уарзта Хадзымæт цуаны цæуын, фæлæ йын цуанон куызды никуы рæстмæ кодта. Иу бон, куыстæй куы 'рбацæйцыд, уæд иу лæппуйы къæбылаимæ хъазгæ федта. Къæбыла йæ зæрдæмæ тынг фæцыд æмæ лæппуйæн лæгъстæ кæнын райдыдта, цæмæй йын æй рауæй кæна. Лæппу разыйы ныхас куы загъта, уæд ын Хадзымæт туман йæ къухты фæсагъта. Къæбылайы хицау ын бамбарын кодта, англисаг куызды мытtag кæй у, загъта йын йæ ном дæр — Англис.

Цыбыр рæстæгмæ хъæуыл ахæлиу, Хадзымæтмæ хæрзмыггаг цуанон къæбыла хъомыл кæны, зæгъгæ. Дыууæ-æртæ мæйы рацыдаид, афтæ лæг иу сæумæрайсом хъrimag ўе'ккойы баппæрс-та æмæ, буцхаст Англис йæ фарсмæ, афтæмæй фæраст цуаны Дзылаты коммæ. Дзæвгар куы баудысты, уæд амбæлдысты тæрхъусыл. Дæрдзæф уыд æмæ Хадзымæт йæ цуанонæн «уыст», зæгъгæ, фæкодта, фæлæ цæй «уыст» æмæ цæй æндæр! Къæбыла куыд бадти йæ фæстæгтыл, афтæ бады æмæ йæ хицауы цæстытæм комкоммæ кæссы. Цалдæр хатты ма йæ бавзæрста, фæлæ — никуы æмæ ницы. Лæг сихорафон комæй фæстæмæ рахызти Англисимæ загъдæнгæ:

— «Гъа» хорз æмбарыс, «уыстæн» æппын ницы æмбарыс!

Раст уыцы сахат атагъайæ фæндагмæ рахызтысты дыууæ змейкæйаджы. Фæкомкоммæ сты Англисмæ. Бæрæг уыди: сæ зæрдæмæ тынг фæцыд. Äрхатыдысты Хадзымæтмæ, цæмæй саккат кæна ресторан «София»-мæ.

Дзæвгар куы абадтысты, уæд сæ ныхас рахызти Англисмæ.

— Исты мадзалæй нын ахæм къæбыла сçар, ўе та нын ай рауæй кæн, — куырдтой дыууæ лæджы.

— Хорз адæмы каст кæнүт, æмæ үын æй лæвар кæнин.

— Мæнæ дын нæ мысайнаг, — цингæнгæ загъта сæ иу, Хадзымæты дзыппы дæс туманы æвæргæйæ.

Хадзымæт ма «нæ хъæуы», «нæ хъæуы» бæргæ дзырдта, фæлæ дыккаг хъæддыхæй куы загъта, афтæ æмбæлы, зæгъгæ, уæд Хадзымæт дæр сдзурын ницыуал сфæрæзта.

ЗОНДДЖЫН БИРАЕГТЬАЕ

Хадзымæтæн йæ гал адавдæуыд. Базыдта, давæт сæ сыхæгты зæронд лæг кæй уыд, уый дæр. Сыхаг фыдызгæл цæхджынæй

цары бафснайдта, царм әмәе стджытә банныгәдта цәхәрадоны әмәе сыл хъәмп үәләңгай бакалдта.

Әртыккаг бон Хадзымәт Терчы цурәй үәлбылмә куы схызт, уәд ауыдта йәе сыхаджы, стджытә әмәе царм кәм ныгәд уыдысты, уыщы обауыл ләугә.

— Әвәццәгән, цыдәр агурыс, Хадзымәт? — афарста сыхаг.

— Әртәе боны размә атагъайә нә гал нал әрбаздәхт әмәе уый агуырдан.

— Әгәр бирәе баисты бирәгътә атагъайы, әмәе дын әй уыдон ма акъабәзтә кәнәнт.

— Бирәтәе куыд дзурынц, афтәмәй ныртәккә фәзынди зондджын балбирәгътә, — загъта Хадзымәт. — Стуры куы акъабәзтә кәннынц, фыдызгъәл куы баҳәрынц, уәд царм әмәе стджытә әрбахәссынц стуры хицауы цәхәрадонмә әмәе сә уым банныгәннынц.

Сыхаг бамбәрста, зондәй йын Хадзымәт йәе уадулән цы дзәхст фәласта, уый. Уйиадыл, цыма йәе уадымгә ахаста, уыйау әрбайсафт.

КОБЕСТЫ Зауыр

БОРКАЕ

Доц әмәе Мызуры нарәг цәрәнбәстә алчи дәр зоны. Исты хабар дзы куы вәййы, уәд ын басусағ кәнән нәй. Боркә, сырхуадул, цәлуарзаг ацәргә ләг, къумәлдзәфәй бады уынджы. Абон Мызуры уырыссаг чындызәхсәв ис, фәлә Боркәйән «рауай-ма» зәгъяғ нә фәци.

Чындызәхсәвы уәвдҗыты нозт йәе үәлныхты куы систа, уәд заргә, кафгә фәраст сты Уәллаг Мызуры фәндагыл. Боркә рәдзә-мәдзә кәнен бандоныл. Уалынмә дын йәе хъустыл йәе ном куы ауаид. Чындызхәсджытә әрыйгәттәм хъәр кәннынц: «Горько, горько, горько!» Боркә та бандхъәлдта, мәнмә дзурынц, зәгъгә, әмәе хъәрәй загъта:

— Хонәг не 'рәрвыйстат, ныр мәм къуыбырай хъәр кәнүт: Боркә, Боркә!

АРФАЕ

Зианы музыканттән әгъдау скодтой. Иууылдәр уыдысты уырыссәгтә, әмә сыхаёттә Дженамә әрхатыдысты, арфә сын ракә, зәгъгә. Ләг сын йә цәст ахаста әмә загъта:

— Музики, шегодня играли лучше, вешелей!

ХӘЛЛАР

Дзаххоттән амард йә уырыссаг бинойнаг Наташә. Зәрдәхәлар, хъәлдзәг әмә адәмуарзон адәймаг уыди. Кәд уырыссаг уыдис, уәддәр фәсте никәмәй задис ирон әгъдау кәнынмә. Хисты размә ләйтә әрхатыдысты Дженамә, уырыссагау ныххәлар кән Наташәйы фәндаггаг, зәгъгә. Бирә фәхъуыдтыә кодта нә хистәр, стәй загъта:

— Наташә! Царство бестә небестә. Кому хочыш — давай, кому не хочыш — не давай.

Ома кәмән дә фәнды, уымән-иу бахай кән, дә номыл цы скодтой, уыдонәй.

ДЖЕНА

Джена нә хъәуы хистәр у. Ногбоны размә йәм йә сыхаг, ие 'рвад Черчесты Гермән әрбацыди, мә зәронд мәрдты хай, дам, мын ныххәлар кән. Джена йын йә фәндон сәххәст кодта. Бадыңц фынджы уәлхъус сыхәгтимә.

Цәй, ракъахәм зәронды, зәгъгә, кәрәдзимә сә цәст әрныкъуылдтой Елхъанаты Барис әмә Гермән. Дзурынц әм:

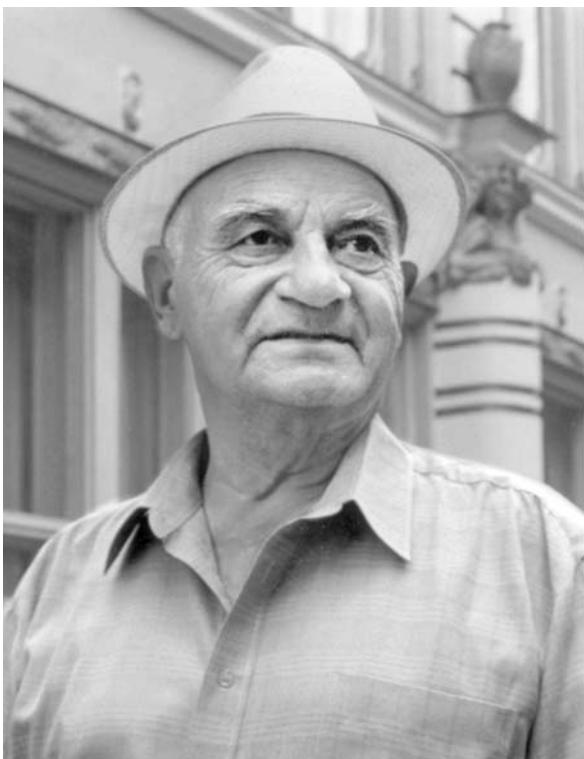
— Джена, хәсты заман демә уырыссаг ләппутә хәцыди. Бирәтә дзы нал сыйдахтысты, әрыгонәй сә цард аскүүди. Цәй, әмә сын нә фынджыдзагәй уырыссагау сә ном ыссарәм.

Джена агуывзә систа, иуцасдәр хъусәй аләуууди, стәй фәстагмә йә хъуыды зәгъын сфәрәзта:

— Ну чтобы штол полный был, и могила полный был.

МЕРЗОЙТЫ СЕРГЕЙ: 80 АЗЫ

ЭТЮДТАЕ СЕКЪАЙЫ ФЫРТ ЦОМАХЪ

Стыр фыссәджы ахадгә курдиат свәййы аәхсәнады рәэты хъомысджын фәрәз, фәлтәрты цардаразәт тых, әмә цыбыр уацы уымән аккаг аргъ скәнин әңцион нау. Иу кәнәе йыл дыууә ныхасәй нә аххәсдзынә. Поэт, прозаик, драматург, публицист, журналист, литературағы историк, литературуон критик, рухстаяуәг, ахуырадон күсәг, фәсивәды хъомылгәнәг, революционер әмә әхсәнадон архайәг — ныхас Ҽауы иу адәймагыл, Гәдиаты Цомахъыл. Ивгъуыд әнусы фыццаг фондз әмә сәедз азы йә тох, йә фәлләйттәй нә культурәмә бахаста әвәджиауы хъәздыг әвәрән.

Бәрзонд әфцәгәй афәлгәссыд Цомахъ нә адәмы царды, йе зноң, йә абон, йә сомбоныл, афтәмәй райгуырд чысыл хъәу Ганисы, Хұуды комы, хуымәтәг динамонәджы хәдзары. О, фәлә уыцы динамонәг уыди Секъа, ирон дзырды зәрингуырд, номдзыд поэт әмә прозаик.

Йә цоты ахуыры фәндагыл саразыны сәраппонд Секъа әрцарди Җәгат Ирыстоны. Цомахъ дәр схъомыл әмә зонады бәрзәндтәм схъизти Джызәллы, Дзәуджыхъәуы, Стъараполы скъолатә әмә семинарты, стәй та эстойнаг горәт Дерпты университеты.

Хәрзәрыгонәй сфаелтәрдта Цомахъ революцион тох әмәе әхсәнадон змәлды. 1904 – 1906 азты газеттә «Прибалтийский край», «Казбек» әмәе «Терек»-ы фәзындысты йәе радзырдтә. Фыста сә уырыссаг әвзагыл. Елбыздыхъойы «Дыууә хойы» әмәе Цомахъы уаңтән иу уыд сәе политикон нысаниуәг — адәймаджы сәрибар, сылгоймаджы удварн хъаҳъянын. Афтә амыдтой Къоста әмәе Секъайы традицитә.

1906 азы Цомахъ ие 'мбәлтимә уадзын райдыцта фыщаг «Ирон газет». Мыйхүры фәзында әдәппәтәй фарасть номыры. Хицәуттә йын уайтагъд бамынәг кодтой йәе әхсидгә хъәләс. Йәе уаңты Цомахъ дзырдта Уәрәсейы революцион змәлды цаутыл, уәрәседзауты әнад митыл, скъолаты әвзәр уавәрыл, рәстәгмәцәрдҗыты хъизәмәрттыл.

Стъараполы дины семинары райдыцта Цомахъ әмдзәвгәтә фыссын.

Поэты стыр курдиат паракатәй ракром, 1905 азәй 1908 азмәе ирон әвзагыл цы әмдзәвгәтә ныффыста, уыдоны. Ирон поэзийи хәзәнадоны абон дәр ма Җәхәр калынц сәе революцион мидис, сәе аивадон тых әмәе рәсүгъдзинадәй. Къостайы фарнай фәхъастә әмәе тохмәсидәг зардҗытәй барухс кодта наә дзылләтә зәрдәтә. Әрмәст сәе сәргәндәтә дәр бирә Җауылдәрты дзурынц — «Тохы хъәр», «Фәдис», «Адәм». Әмдзәвгәтә хъуысы революцион змәлды уынәр, поэт тырны сомбоны уәлахизмә әмәе йәем разәнгард кәнәй ие 'мбәстон хохәгты.

Къәрцхъус уыд Цомахъ иәе рәстәдҗы цаутәм. Революцион тох куы бамынәг, уәд иәе фәндырәй сирвәзт аәрхәндәг зәлтә дәр. «Әффәгыл», «Фәндон», «Зымәг», «Рох бәсты хъарәдҗы» зыны иәе ног зәрдәйи уаг, әмәе кәд раздәрау ныфсхаст нал у, уәддәр әхсәнады царды фәзынданә әвдисы, сәе мидис куыд ивгә цыд, афтә.

Йәе лирикәйи сәйрагдәр уыдис ие стыр бәллиц: «Акәс, куыд ысадардтой адәм сәе сәр. Дардыл ызмәлүнц әмхүзыон, әмхәстәй, Арвы кәрәтты онг айхъуист сәе хъәр». Поэты уырны:

Адәм куы стыхсой Җагъайраджы цардәй,
Адәм куы бамбарой се 'фхәрд, сәе марәг,
Зон, уәд кәй сыйтазысты иу бон хъыпдардәй,
Зон, уәд кәй фехъуысдән иу бон сәе зарәг!

Уыцы зондыл хәст кәй уыд, ие стыр курдиат сәрибары

сәрвәлтау нывондән кәй әрхаста, уымән ступпар сты йә сәрмә сай мигътә, әмә Сыбыры амәддаг баци. Революционер әмә политикон публицист, тохмәсидәг лирик әмә гуманист, йә адәмы әрдүндең күнделіктән схизыныл йә удаң үзілеш арт чи уагъта, уымә әндәр хъысмет не 'нхъәлмә каст, әмә Цомахъ сәрбәрzonдәй бахызти зындоны къасәрыл.

Бирә хъизәмәрттә бавзәрста дәс азы дәргұры. Дыууә азы йә фәдардтой ахәстоны, стәй йә ахастой Сқәсән Сыбырмә. Йә әрдүндең фәстаг бонтәм хъуамә ахст ләджен къәләт фәхастайд. Әвдәсәм азы Февралы революци күни фәуәлахиз, әрмәстдәр уәд сәмбәлд йә фыдыуәзәгыл.

Сыбыры дәр нае ныууагъта ие сәфәлдистадон күист, нае ахуыссыд йә уды әхәхәр. Йе 'мдзәвгәтыл йә тыхст уавәр әнәфәзынгә кәм уыд, әмә фыста: «Әнкъард у мә бынат. Әнкъард у мә әрән, зәппадзау у талынг, ингәнау — уынгәг». Фәлә уәддәр әмбәрста:

Аз зонын, күйд дзәбәх, күйд диссаг у уалдзәг
Нә хәхты къуылдымыты, нае рәсугъд кәмтты...

Аз зонын, күйд рагон у дуне әгасәй,

Күйд руҳс у, күйд хъарм у ныр хүрәфсәст бон.

Хуры тын барәвдауы ахәсты йә әхгәд къуымы, бәлон дәр ын йә риуы ссудзы «әрдүндең хъуыдитә, йә хуыздәр бәллицидәттә, цинджын сәрибар, йә уарзондзинад». Мигътәм дәр уымән хәләт кәнене: «Гъей-джиди, фест гъенір уыцы мигътәй, атәх сәрибарәй уарзон фыдыбәстәм». Йә фынты дәр йә хәхбәсты зиле, йә адәмы мастәй хъәрзы: «Тәхуды, күни фервәзин ахсәв әз мә хъуыдитәй, ме 'нкъард хъуыдитәй!».

Цомахъән дәр Къостайау йә бон уыди зәгъын:

Вәййын әз хасты дәр Сәрибарән цырагъдар,

Мә зард рәхысбастәй зәлаивдәр кәнене,

Әмә дән адәмән әз ахәсты зынаргъдәр,

Адзәм дәлвәзты та әнцондәр у мәлын...

Сыбыры фәзалх Цомахъ иртасән күистыл. Ныффыста ахъаззаг уацтә уырыссаг литературә әмә историйи стырдәр фәзында әмә цаутыл. Арғандаң хъуыдитә загъта Герцене әрдүндең сәфәлдистады фәдил. Фыдыбәсты хәстеси юбилейы тыххәй дзургәйә, бацамында, уый кәй уыдис уырыссаг салдаты уәлахиз. Уац рауад официалон мыхуыры фыстыты ныхмә араэст.

Зынгонд механик Ползуновы ном дәр ссардта зәрдәбын ныхасәй.

Бирә фыста Цомахъ радзыртә дәр. Сәе фылдәры әвдисы сабиты әнамонд цәрдтытә, хаст адәмь хъизәмәрттә, сәе удыхъәд, сәе бәлләхтә. Бынәттон цәрдҗытә дәр хуыздәр амонд нә зыдтой, әмәе уыдонмә дәр йе 'ргом аздәхта. Йәе уырыссаг сыйираг прозәйи дәр Цомахъ хәңцыд әфхәрд, састбазыр адәймаджы сәрыл, йәе фыдаевзарәнтә әхсәнады хъәдгәмтимә баст кәй сты, ууыл дызәрдыг нәе кодта. «На месте причисления», «Подаванец», «Товарищ Мазай», «Ванина болезнь», «Музыка» әмәе йә иннае уацмысты ис арф психолог әмәе гуманисты зондахаст адәймаг әмәе йә хъысметмә.

«На путях тюрьмы и ссылки» — афтә схүүдта Цомахъ йәе әнәфыст мысинәгтә. Хастәй дәс азы дәргъы цытә бавзәрста, ууыл хъуамә цыдаид ныхас. Чи зоны, мысинәгтә дәр нә уыдаиккой, чи зоны, очеркты чиныг дәр нә ныффистаид. Афтә бәлвирд хъуыдыгонд әмәе нывәст рауд йәе сфаелдыстадон нысан, әмәе егъяу прозаикон уацмыс-уацау кәнәе романыл куы сбастаид йәе хъуыдты, уәddәр нәе фәрәдьидаид. Уыдис әм фаг әрмәг. Фаг фәлтәрд, курдиат әмәе хъару. Нәе бафтыд йәе къухы йәе бәллиц сәххәст кәнүн. Йәе фадат нәе амыдта, йәе хъарутә дәр скүйнәг сты, йәе рәестәг ын айстор әхсәнене куыст, ног цардыуаджы сәраппонд әмәе фыдаебеттә.

Змәст уыди рәестәг, Цәгат Кавказ политикон «арвистон» фестад, цәвәг марәдҗы нал әмбәрста. Фәләе Цомахъ дысвәлдәхтәй бавнәлдта ног царды бындуртә амайынмә. Әмәе кәм нә куыста, кәм нә равдыста йәе зонд әмәе хъару? Архайдта Цәгат Ирыстоны скъюлаты советы, Ирыстоны хойраджы комитеты, Ирон национ советы. Равзәрстой йәе Ирон адәмон советы сәрдарәй, стәй йәе әххәсткомы уәнгәй. Уыди Терчы зылды Адәмон советы ирон фракцийи сәрдар, Терчы Советон Социалистон Республикаейи Рухсады адәмон комиссары хәдивәг, фәстәдәр та йәе снысан кодтой Дзәуджыхъәуу ревкомы уәнгәй, сси ревкомы сәрдары хәдивәг әмәе адәмон ахуырады хайады хицау дәр. Куыста Хәэххон Республикаейи Рухсады адәмон комиссараады ахуырады хайады сәргъләууәгәй, адәмон комиссары хәдивәгәй. Уыциу рәестәг касти лекитә истмат, диамат әмәе ирон литературәйи фарстатыл. Йәхи арәхстаджынаң равдыста Фәскавказы коммунистон университеты

ахуырады хайады бәрнөн секретары бынаты дәр. Газет «Рәстдзинад»-ән дәр йә фыщаг редактортәй иу уыди Цомахъ. Йә царды фәстаг азты күиста педагогон институт әмә наукон-иртасәг институтты директорәй.

Нымад дәр наә фәуылдыстыәм Цомахъән йә бирәе фыдағаеттә, йә вазыгджын, бирәвәрсүг, бәрнөн күистытә әмә хъуылдәгтә. Уымамә әппынәдзух әвәллайгәйә кодта сഫәлдыстадон күист — фыста әмдзәвгәтә, радзырдә, пьесәтә, уаңтә литературағы историыйы фарстатыл, критикон афәлгәститә йә рәстәджы ног чингүйтә әмә хицән уацмыстыл.

«Царды уәэ», зәгътә, уыңы радзырды Бесо әмә йә бинонты уәэзсау хъысмәтәй адәймаджы зәрдә ныккәрзы. Ног цардарәзтыл цы уацмыстә ныфтыстәуыд, уыданы әхсән бәрәгдары Цомахъы уацау «Фыдәлты намыс» йә хъайтарты быщәуты әңгәдзинадәй. Уәдәй йә лирикон миниатюрағәтә «Дыууә дидинәджы», «Хәлуарәг әмә мыдыбында» әмә иннәтә дәр арф философон сағъәстыл әфтауынц адәймаджы, сты прозәйә фыст әмдзәвгәтаяу.

Ног царды цин әңкъары поэт арвы нәрыны, комы сыгъдәт уләфты, хуры әндәвди, тәрккъәвдайы сәх-сәхы. Дуне райхъал, бәстәе райы, поэтән йәхи загъдау, арв нәры, фәлә рухсы ныгъуылынц хуссары фәзтә. Ног царды сәраппонд тохы ссардтой әнусон кад поэтән йә әдзард әмтохгәнджытә, әмә сын кады зарәгәй сә нәмттә сәнусон кодта. Цәголты Георги, Байаты Чермен, Къесаты Колка әмә йә иннаә әфсымәртән йә балладә «Әнусон кад»-әй самадта поэтикон цырт. Кадәдҗы фрагмент «Ирыстон»-ы дәр Цомахъ буц у, йә бәллиц цәстуынгә кәй сси, уымәй. «Ныр ног цардмә райхъал и Ирыстон — мә бәстәе», — зәгъы поэт. Нал хъуысы сидзәргәсүниуын, сылгоймаджы хъарәт, мәгүүр ләг фервәзт йә тухитәй, хъәбәр нартхоры кәрдзын нал ныссәдзы йә хъуыры. «Мә зәрдә рухс у абон» — сирвәзти поэтәй, әмә фәрсү йә ныхасәмбалы: «Зоныс ды, цымәе, Ирыстонәй рәсугъдәр?» Кәй зәгъын әй хъәуы, наә зоны. Нырма мәңгәфсон сты ног царды әңцәйттә, фәлә адәймаджы зәрдә әхсәрдзәнау тындызы фурдмә: «Абон уымән йә дуг». «Уарзын фурды уылән, уарзын денджыз-фыщән, — зары, зары әхсәрдзән».

Йә бирәе зынты фәстәе Цомахъ цины зардҗытәм әмхиц кәй у, уый дызәрдигаг дәр наәу, стәй йә бамбарән дәр ис.

Фәлә царды уәз чи бавзәрста, уымәй иудадзыг дзагхъуырәй зарын домын бынтон раст нае уыдзән. Іәмә йын йә «Уалдзыгон фәндты», «Сүсәг ныхас»-ы, «Хъазты» хъынцъым ирд ңастангасы къәм абадәгау мачи бамбарәд, уымән әмә бәллы, ңәмәй хуры ңастанәй әфсәст рәстәг бирә ахәсса. Уымән әвдисән йә райдзаст, хъәлдзәг, цардбәллон әнкъарәнтәй әххәст әмдзәвгә «Әрцыд, нылләууыд уалдзәг». Уымән әвдисән, йе стыр бәллиц уәлдай әргомдәрәй кәм равдыста, уыци миниатюре «Фәнды мә мән»:

*Фәнды мә мән, ңәмәй нае Иры
Мәгуыр ләг царды уаг әмбара.
Фәнды мә мән, ңәмәй нае Иры
Ләджы фәллой йә кад ыссара.
Фәнды мә мән, ңәмәй нае Иры
Рәстдзинад адәммә куыд хъара.
Фәнды мә мән, ңәмәй нае Иры
Нә тых, нае фәнди, нае сәр нае бар уа.*

Ахәм у Цомахъы миддуне, йә царды мидис әмә нысан, йе сфаелдыстады ратәдзән, йә сагъәс ирон адәмы хъысматыл. Йә уды хәрзтә уәлдай әххәстдәрәй, арфдәр әмә аивдәрәй фәбәрәг сты йә стырдәр уацмыс-трилогийы. Йә артә хайытрагеди «Ос-Бәгъатыр», драмә «Амондмә ңауджытә», уацау «Фыдәлты намыс» сә историон әмә эстетикон уагайраудысты әнгом баст, афтәмәй фәйнәхуызон мидис әвәрд и сә бындуры, хъайтартә ңәрынц әмә архайынц фәйнәхуызон дугты, иумайагәй ницы и сә зондахаст әмә дунеәмбарынады. Фыдәлтыккон таурәгъты равзәрд Ос-Бәгъатыры сурәт, йә цард әмә йын йә тохы кой әнусәй-әнусмә хастой, фәлә йын аккаг аргъ скодта әрмәстдәр Цомахъ.

«Амондмә ңауджыты» фыссәг снывәста революци әмә мидхәсты архайджыты фәлгонцтә. Уый уыд фыщаг къаҳдзәф уыци темәйыл кусгәйә, әмә уый мидәг ис йә ахадындинад. Уацау «Фыдәлты намыс»-ы хъайтар Дәхци дәр нае прозәйи хуыздәр уацмысты архайджытимә ссардта фәндаг чиныгқәсджыты зәрдәтәм.

Ос-Бәгъатыр әмә Дәхцийи фәлгонцтә кәй снывәста, уымәй Цомахъ йәхи равдыста дәсны ныvgәнәгәй, арфхъуыдигәнәг историк әмә арәхстджын психологәй.

Фәтәг әмә адәм, балхон әмә йә фәдонтә кәд иу кәвдәсыл

баст уой, кәд фыдызәххы хъысмәтыл әнувыд уой, кәд сә ахаастдинәдты хәрам әмә хиуарзыны азар на сәвзәра, уәд дзылләтә уыдзысты әдас, әнәмаст, сә раздог та — әвәсмон әмә арфәйаг. Нә зыдта Ос-Бәгъатыр хатыр кәниң йә адәмы әфхәрджытән, әмә йә кад нәрыд, йә койә рызтысты ие знәгтә, фәлә йәхәдәгәт йәхиуыл комдог раңыд, цыма йә хәйрәджытә фәсайдой, уыйау бәллын байдыдта әлдары цытмә, чысылгай рохуаты аззадысты сәрхүүзыойы намыс, адәмы фарн. Гадзрахаты калм ын йә риу әууилы, әмә йыл куы фәтих, уәд фыщагаудағасәй амард, стәй йә хәрзгәндҗытә мәрдтәм барыштой.

Йә мидхъуырдухән, йә ныхас әмә йә хъуыддәгтә кәй фәсаджил сты, уый йәхәдәгәт дәр әмбәрста, фәлә йә адзалај нал фервәзт. Ләгау ләт бацараЙтыд, йә сәрмә фәлывд митә, уәлбикъон уәвүни сәннтә кәй аәрхаста, уый судзагәй.

Фыссәг йә хъайтары алы суләфт, алы фезмәлд, йә мидкатај әмә тәссаг бәллицтә лыстәг сасирәй цыма балуәрста, афтә уырнинаг сты йә трагеди, йә әнамонд хъысмәт. Йәхи зондай сә равзәрста, әмә адәмы тәригъәд әмә цәссыгәй фенәхай.

Дәхцийи сурәт дәр бирәвәрсиг рауд. Дыууә хъайтары әхсән әнустә ныщәнд сты. Фыссәг сын сә уыхъәди миниуджытә раиртәста историк әмә психолоджы арәхстдҗын фәрәзтәй.

Колхозты арәздад фәфәлдәхта мәгуыр зәхкусәджы цардыуг әмә хъысмәт. Къулбәрзәйә арвиста йә бонтә Дәхци. Нә исбон, нә амонд, нә кад әмә рад, гәвзыкк әмә әгад, әфхәрд әмә сыйдәй мард. Йә къәсеси рухсы цыртт куы фертывта, уәд та колхозтә аразынмә бавнәлдтой. Ницы сын әмбәры Дәхци, ницы зоны йә сәрән, цъулбертә дәр ма йыл сагъуыдисты. Ләг скъәйных йә цотмә, йәхи уромын нал фәфәрәзы. Фәлә цард цәуы, йәхиуәттә домы, әмә къумых ләг дәр раст әмә зылыны әвзарын базыдта, йә бинонты кәдәй-уәдәй фәлмән ныхасәй баравдыта, йә цотыл стырзәрдә нал у. Адәймаг дыккаг хатт райгуырди, ңадәггай аивта йә зондахаст, райдзастдәрәй федта, тәрстә-ризгәйә кәм фәцард азал-ауал азы, уыць дуне.

Ис наэ драматургийи наэ историйи ңаутыл амад трагедитә әмә драматә. Бирәтә дзы не сты Цомахъы «Ос-Бәгъатыр»-ы

фарсмә әрәвәрыны аккаг. Сә хуыздәртимә иу тәрхәтүл әвәрд хъумамә уа, афтә арф у хъайтарты сурәтты психологон ахаст, афтә әңгәмә, хәдбىндур сты йә быщәутә, афтә әнәаипп у уацмысы әвзаг, архайджыты ныхасы уаг. Хыыгагән, трагеди ирон театры сценәйи нәма фәзынд.

Ис нәе прозаји дәр, колхозон арәстад әвдист кәм цәуы, ахәм уацмыста. Цомахъы «Фыдаелты намыс» хорз фидауы сә хуыздәртимә, адәймаджы удыхъәди фәзиләнта әххәстдәрәй кәм равдистауыд, уыдонимә.

Цомахъы бынтә иртасджытә трилогийи нымайынц, фыссәгән йәхи сфәлдыстады дәр әмә ивгъуыд әнусы ссаәдзәм азты литератураји егъаудәр уацмыс әмә егъаудәр әентистыл.

Цомахъ уыдис нәе литератураји фыццаг историк әмә фыццаг ирон литературон критик дәр. Сыбыры дәр арәх фыста мидисдҗын уацтә уырыссаг литератураји классиктә Герцен, Лермонтов, Гоголь, Кольцов, Гаршин әмә иннаетыл.

Фыссәг әппинәрәджиау йә фыдыуәзәгмә куы сыйдәхт, уәд ын фадат фәци ирон литератураји историйи фарстатә иртасынән. Әмә куыста әвәлмәңгәйә.

Нәе литератураји развәрд, йә реалистон әмә романтикон къабәэтә, лирикаји хицәндзинәйтә, театр әмә драматургийи иудзинад, мыхуыры рәзт, тәлмаң қәнүны хъуыддаг — цыбыр дзырдәй, литературон процесс әвзәрст цыдис йә алы хуызты дәр йә сәйрагдәр миниуджытә әмә хицәндзинәдтимә.

Цомахъ ныиффиста Мамсыраты Темырболаты, Хетәгкаты Къостайы, Гәдиаты Секъайы, Брытъиаты Елбыздыхъойы, Къубалты Алыксандры, Багъәраты Созыры литературон портреттә. Арф хъуыдитә загъта хицән фысджытә, хицән уацмыста әмә бирә әндәр фарстаты фәдил. Нәе литератураји развәрд әмә йә дардәрә рәзт кәддәриддәр баста нә адәмы историимә, әхсәнадон цардимә, дзылләйи хиәмбарынады әмә цардарәзты ивдизинәдтимә.

Мамсыраты Темырболат — нәе литератураји райдайән. Хетәгкаты Къоста — йә бындурәвәрәг. Ивгъуыд әнусы фыццаг дәстгай азтә — йә дардәрә рәзты рәстәг. Афтә хъуыды кодта Цомахъ әмә нә фәрәдыд. Темырболаты сагъәстәй зәрдә сәнкъуысы, адәмы хъысмәтыл афтә фидар баст кәй сты, уымәй. Къостайы бынтәм чызи къухәй ныхиләг дәр уыд йә рәстәджы. Цомахъ сыл къәм абадын нәе бауагъта. Мәгуыр

адәмы зарәтгәнәг, уырыссаг күлтүрәйи рухсхәссәг, адәм он сфаелдистады хәзнатоны къәбицгәс — нә генион поэт бazzад адәмы сәрхъуызойә.

Цомахъ уыд йә фыд Секъайы фыщаг биограф әмә сфаелдистад иртасәг. Йә хъуыдитә, йә әвдисәнтә стыр ахъаз фесты, фәстәдәр Секъайы сфаелдистадон бынта арфдәр бамбарыныл чи күиста, уыдонән.

Брытъиаты Елбыздыхъойы сфаелдистадән Цомахъ табу кодта. Күйд фәзәгъынц, йә уд дзы бazzад, уымән әмә драматург схызт аивады бәрzonд әмвәзадмә, нә адәмы истори, нә мифологияны хәзнатә систы йә сагъәс, нә адәмы хъысмәтыл никүы сивта йә зәрдә.

Әргом ныхасы къәм нәй. Къубалты Алыксандр цәмәй йә курдиат ног дуджы домәнтимә сбастаид, уый Цомахъы тынг фәндыйд, әмә-иу ын йә цәстмә бадардта, йә романтикон уацмысты-иу рәстәджы комуләфтәй күы фәиппәрд, уәд.

Багъәраты Созыры лирикә әмә Коцойты Арсены радзырдтәй разы уыд әмә загъита арфәйи ныхәстә. Радзырдтә ыйин йә зәрдә балхәдтой сә сатирикон ахаст, сә әхсәст хъәздыг, әвзагәй, хъайтарты хәрзарәзт сурәттәй.

Дәсны, паракатзәрдә зондамонәг уыд Цомахъ. Әрыгон автортән амыдта фыссәджы дәсныйады сусәгдинәйтә, сфаелдистадма күйдфәндыйи цәстәнгас никәмән барста, уәләнгай фыстытәй йе сәфт уыдта. Әнахуыр, әнәфенд фәлварәнтә әмә фәэзиләнтәй йә сәрәндзинад чи әвдиста, уымән-иу йә уайдзәфәй раст фәндаг бацамыдта. Әгъуыз, әнәууылд ныхәстәй чи амадта йе 'мдзәвгәтә, уыдон та-иу карз әфхәрд дәр байяфтои.

Литературон критикәйи уавәр уыцы рәстәджы дәр сә иууыл хәрзтәй нә уыд. Цомахъы нымадәй дзы фылдәр уыдис әдзәлгъәд цъәхахст ләмбынәг ныхасы бәсты. Йәхицәй әнә арфәйаг тәрхонәй ницы аирвәзтаид, кәд-иу уацмыс уый ак-кағ уыд, уәд. Әмбалты Цоцко ирон әвзагмә раивта Шиллеры «Вильгельм Тель», әмә ыйил Цомахъ ныффииста мидисджын уац. Нигер, Хъамбердиаты Мысост әмә Фәрнион иумә раугътой сә фыщаг чиныг «Уадындыз», әмә ыйин рәствәндаг загъита нә критик.

Бираәтә кодтой фыщаг къаҳдзәфтә поэзи әмә прозәйи, драматурги әмә тәлмац кәнүйни хъуыдаджы. Цардән йә әрфытә

старың, дәсныйады культурә систы литературајы ахсдиаг хәстә, әмәе-иу Цомахъ йә арм бадардта ног фәндәгтә агурджытәм. Чи цуда, уымән — әгъдәнцойыл хәңгәт. Чи фәкъуыхцы уа, уымән — сыгъдәг хъәләссыуаг амонәг.

Бирә рәсугъд фәндәтә ма бәргә нывәста Цомахъ, фәләйин әгъятыр мәләт цәрынхъуагәй айста йә цард. Цы сарәзта, йә адәмән цы хәрзты баңыд, уымәй йәхицән самадта әнусон цырт. Йә ном мыггамә цәрдзәни нә адәмы зәрдәты, нә культурә әмә нә литературәйи историйи.

ЙӘ УДЫ РУХС

Хетәгкаты Дауыт райгуырди Нары. Дины скъолайы фәстә 1903 азы каст фәци Әзәүджыхъәуы реалон училище, 1912 азы та — Бетъырбухы технологон институт. Инженерәй күиста әфсәнвәндәгтү. Фонд азы та (1914 азәй 1919 азмә) — Бакулы нефтцырәнты. Дәсны, арәхстдҗын кусәгәй равдыста йәхі, әрхъуыды кодта нефтцырән бырау, әмә йә баражыдта әнәхъән дунейыл хъуыстгонд Нобель. Бырау баҳастой нефты институтты ахуыргәнән чингүйтәм, уыдис дзы йә ныв, нывы бын та фыст: «Бур инж. Д. Хетагурова».

Советон дуджы Дауыт активонәй архайдата Хәэхон Республикајы Адәмон хәдзараады советы, Даргъ-Къох әмә Алагиры әхсән әфсәнвәндаджы араәтады, бирә әндәр рәтты.

Уымә Дауыт әдзухдәр йә хъус дардта литературон сфералдыстадмә. Әмдзәвгәтә студентәй райдыдта фыссын, фәлә мыхуыры фәзындысты әрмәст 1922 азы «Малусәдҗы». Дыууынәм азты дыккаг әмбисы араәхәй-араәхдәр зынын байдыдтой йә уацмыстә «Зиу»-ы, «Фидиуәдҗы», «Рәестдинад»-ы. Йә фыщаг чиныг «Гоцъи» джиппү уагъд әрцыд 1930 азы, раугъута ма йә йә инна чиныг «Аллон-Биллон»-имә 1949 азы. Поэты сфералдыстад әххәстдәрәй рәгъмә рапастәуыд әраәджиау — 1957 азы. Дауыты бәрzonддәр мәстгүйтә сты йә әмдзәвгәтү чиныг «Үәлхөх быдыр» әмә «Әмбисәндә».

Бирә фәцарди Дауыт, бирә фәфыдәбон кодта ног царды сәраппонд дәр, поэзийи дәр, фәлә әрмәстдәр иунәт хатт фехъуыста йе сфералдыстады кой. Нывыл ныхасәй никуы барухс йә зәрдә. Йә фыщаг стыр уацмыс «Гоцъи» дзырдаг

рауд. Плиты Грисы загъдау, «иутæ йæ фаяның, иннæтæ — стауының». Стаджыты зәрдæмæ цыд, кадæджы автор нæ адæмы историмæ йе 'ргом кæй аздæхта, уый. Йæ файджытæ та йæ ахкосджын кодтой, нæ фыдæлты цард, дам, идеализаци кæны, зæтгæ, æнæхъуаджы, дам, æппæлы Сосланæй, Цæразонæй, Гоцъийæ, йæхицæй. Чи зоны, историйы цаутæ бæлвырд æвдыст не 'рцидысты уацмысы. Чи зоны, æндæр цæстæй афæлгæсын хъуыд, цы уыдис æмæ цы нæ уыдис, уыдæттæм. Чи зоны, хъайтар кæм фæрæдийы, йæ зондыл æндæр монцтæ кæм фæуæлахиз вæййың, уырдæм къух бакæнæнтæ ис историон рæстады домæнтæм гæсгæ, йе та психологон æгъдауæй лыстæгдæр сасирæй луаринаг уыдышты. О, фæлæ æцæг историйы цаутæ æмæ факттæ кадæджы сюжеты агурын, æвæцæгæн, ницæмæн хъуыди. Поэт спайды кодта адæмон сфæлдыстады хæзнатæй. Йæхæдæг куы зæгъы, уацмыс «фыдæлты таурæгъмæ гæсгæ» фыст кæй у, уый. Уæдæ Гоцъийæ дæр, кæд æй сгуыхт лæгæй æвдисы, æмæ йыл цæмæй фæстагæттæ сæ цæст æрæвæрой, уый йæ фæнды, уæддæр йæ хъайтарæй ирон адæмы ирвæзынгæнæг нæ аразы, национ геройæ баззайа, ууыл нæ мæт кæны.

Ирон богал — афтæ схуыдта Дауыт Гоцъийы. Хъаруджын, сæрæн, æнæхатыр знæгтимæ тохы, фæлæ... богал. Особайы заман дæр, историйы дæр богал æмæ богал, æфхæрд чи нæ бары, тут ныккалынмæ фæстиат чи нæ кæны, фæдисонæй цæрын чи сахуыр, нæртон бæрæгбæтты ерысы чи рамбулы, ахæм гуырд. Аñæ историйæ, æнæ бæрзонд идеалтæй. Афтæ растдæр уыдзæн. Аñæ уæд æнæхъуаджы уайдзæфтæ сæхæдæг азгæлдзысты.

Дауыты аргъау «Аллон-Биллон» йæ мидис æмæ йæ арæстæй баст у нæ фыдæлты удварны хæзнатимæ. Балцмондаг сты, дун-дунейы диссæгтæ сæ сайынц дард æмæ даргъ фæндæгтæм. Фæлæ тыхагурæг нæ цæуынц, сæ зонд æмæ сæ хъару æвзарынц удхортæ æмæ тыхгæнджыты ныхмæ быцæуты. Стæры дæр уымæн фæраст вæййың, цæмæй адæймаджы фæд ма фесæфа. Аскъæф, Сæрмæт, Аллон царциаты диссæгтæй сразæнгард вæййың æмæ Сохьыр Уæйыгæй адæмы маст райсынц, йæ бынтæ йын мæгуыртыл байуарынц, æнæ тыхми фæрныг цард сæ къухы бафты.

Хæрамыл, æрдзы сау тыхтыл фæуæлахиз Рæстад удуæлдай тохы. Иу æмæ дыууæ не сты адæмон сфæлдыстады ахæм сюжеттæ, ахæм мотивтæ, æмæ сын сæ-иу поэт рæгъмæ ракаста, рагон таурæгъгæнæгау. Цæмæйдæр аргъауы хъайтартæ æмæ сæ

мад Әфхәрдты Хәсанәйы әнгәс дәр сты, фәлә ам уәлахиз-дзаутә мәләтәй дәр фервәзтысты, стәй сә нысантәм тырнгайә әнәкъәм сыйғдағ үтәй бazzадысты.

Мифологи әмәз зәххон цард, уәларв бадәг Уастырджи әмәз хуыматәг адәймаджы хъысмет баст сты Дауыты иннае кадәг-арғыау «Уастырджи»-йы. Иуәй нә фыдәлты әууәнк дзуәрттә әмәз дауджытыл равдыста, иннәмәй та сын сәхи зондахастыл дзуры. Уымәй та хицән кодтой сә фадәттәм гәсгә сә рагон дины домәнтәй, әмәиу, чи зоны, уый бафтыңта сагъәстый Ләгтыйдзуары дәр.

*Хибарај аууоны тарәй
Кувәндөн рагъыл хуыссы...
Адәм... йә фәдон... йә кувәг...
Самадтой дурәй мәсүг...
'Рбамәсты Бәрзондылбадәг...
Уый бәрәц әвәндонаң кувәг
Ма уәд әппиндәр мәнәй!*

Иннае ныв: «Уалынджы акасти коммә». «Диссәгтә!.. Барәй уыны?» «Залиаг калм рацыди донмә!» «Фондзыссәдз галы уаст кодта, дзуармә куы бахәццә, уәд». Уымән смәсты Бәрзондылбадәг, әмә «къултә риуыгъта йә кардәй, хәхтә фәкодта цәстгай». Уымән барухс йә зәрдә кувәг адәмы әнәхин, зәрдәбын ныхасәй:

*Рафәлгәс, Уастырджи, быләй,
Бәрзондәй ракәс гыщыл.
Мәнә дә быны тымбыләй
Комы дын кусәм цырвыл..
Уымән табу дын кәнәм...
Мах ма дә кувәг ыстәм!..*

«Хъадаман» кәй схуында поэт йә кадәджы, уыңы хайы ныхас цәууы сылгоймаджы хъысметыл. Ләгтыйдзуар әмә сылгоймаг... Мифологи әмә ног дуджы комуләфт әddәг-мидәг ауадысты, әмә Уастырджи дәр хъәстаг нәу, амондагурәг та — уәлдайдәр. Уый:

*Арвмә, уәләмә-уәләмә
Райдында цъуппәй тәхын...
Арвы дуар уалә ныххоста
Скъуында хъадамантәй тынг!
Бадзырдан: «Скартон уын хос та:
'Фтауын уыл арт әмә хъыг».*

Ахәм әнахуыр фәзиләнтә — Уастырджиый хорзәх әмә аудын, йәх ахаст йә кувәг адәммәе — нәй нә поэзийы, стәй уацмыс 1924 азы кәй ныфғыстауыд, уый дәр арфәйаг хъуыд-дагыл нымайын әмбәлы. Ноджы ма иу хабар: йәх иннәе каджытәй хъауджыдәр уацмысы стилистикә у бынтон хихуызон — әлвәст ныхас, әвзәрст дзырдың, рәмудзынәввонг ритмикә.

Нырыккон царды цаутыл Дауыты каджыты фембәләм әрмәстәр сә иуы, «Дзылләты амондән», зәгъгә, уым. Әмә ууыл дәр хуыздәр фидауы поэмә нәе, фәлә лирикон монолоджы ном. Цәвитетон, поэт парахатәй әвдисы әрдзы уавәр — ңәхәртә калы, абухы, ңәсты ахады йә рәсүгъдзинад, йәх хъәздыгдзинадәй. Стәй дзәгәрәг хур бәстә хус быдыр фестын кодта — нал хъуысы дәтты иләләй, мәргүтә фәтахтысты, хортә сәғынц, фос ҭағыды кәнынц. Фәлә та әрдз райхъал, адәймаг ай бағсәста цардәттәг донәй, әмә дзылләты амондән алцы дәр йә гаччы сбадт.

Эпикон жанры Дауыт мифологон сюжет әмә Особайы заманәй рапызт нырыккон цардма әмә загъта йә барджын ныхас, кәд йә рәстәджы идеологияны уагәй нә фервәзт, уәddәр. Ивгъуыд бонтә әмә абоны дуг, азғыстау, бәрәг дарынц поэты лирикаәйы. Дәс азәй фылдәр йә уацмыста рухс нә федтой, афтәмәй ңымидисаг сты, курдиатджын адәймаджы әрмдәәф сыл зыны. Афтә зәгъән ис, әмә сәәдзәм әнусы райдайәни Дауыты сфералдыстады ңы мотивтә азәльид, уыдан хицән кәнынц арф әнкъарәнтә әмә бәлвырд социалон ахастәй. Фыццаг революцийы фәстә бәстә мылазон мигъы бын куы фәци, уәд поэт йә бәллицтыл йәх къух нә систа — тырны рухсмә. «Әй-джиди!.. Талынг мәйдар әхсәвы искуы ма мәйрухс куы ферттивид иу хатт!»

*Атонай, уастән, мә зәрдә фәйнәрдәм,
Байхәлай риуы әгуышпәгәй тагъд...
Рагәй мә домттай, әппәрстай әгәртәм,
Рагәй мын амыттай тох әмә загъд.*

Афтә фыста ие 'мдзәвгә «Сайд»-ы. Уыцы мотив хъуысы «Хәххон дон»-ы дәр — царды мидис әвдисы тәлтәг доны размәбырсты. Уый тындзы хохәй быдырмә, сәтты йәх ңәлхдуртә, кәд ай уромәг вәйиы, уәddәр йәх уаг нә халы. Поэтән йәх иунәг, ие стырдәр нысаниуағ уыд: «Тәхуды 'мә

барджын куы уайд әхсарджын! Сәрибарәй къайджын, дунейы рухсәй хайджын» («Сагъәс»).

«Әххормаг Ирыстон», «Ирон ус», «Мәгүыры тәхуды», «Мады лолотә», «Хъарәг» әмә бирә әндәр әмдәвгәты Дауыт тәхуды кәны нә адәмы амондмә. Уастырджийә дәр уыцы хорзәх куры. Хурхортәм дәр уымән додой кәны. Арвәнгәс деңдҗызы дәр агуры дуджы фәлгонц, әмә кәд вәййи йә бәллицы аккаг. Сәнттә, катай, рәстәджы әнкъуыст — дзагармәй тауы йә уды рухс, йә уды хәрзтә, уымән әмә йә уырны: «Талынгәй ног нығс мәм разынди, — саузәрдә уынәргъы, райы» («Ногбоны әхсәв»), «Дуне ракәсы цәстәй» («Уалдзәг»). Уымән сиды ие 'мбәстонмә: «Иуыл хәләттаг, цәй, ма фод нә мыггаг, тауынән райсәм хоры кәфой». Әрмәстәр уәд «къохы зардҗытәм цәудзән фәлтәр» («Нәэзы»). Уыцы фәндағыл фәдзәхсү йәхі: «Нал мын ис раздәхән дугъон бәхаха». Уастырджи лирикон хъайтарән сси әдисәмбал: «Гъәйтт уәдә, Уастырджи, рафәлгәс дардәй! Ма ныуудз раст ләджы... Бавзид дә кардәй!» («Кувәдженыхъастә»).

Поэты сагъәсты мидис әмә нәм сә ахадынdziнад тынгдәр бахъардзән, цы рәстәджы фыста йә уаңмыстә, уый нә зәрдыл куы дарәм, уәд. 1908—1916 азтә... Карз реакци, тугуарән хәст, дзылләтә амондагургәйә уадзынц цъәх арт, кәмдәр хурықасты әнхъәвзән арвәрәтты әхсиды... Поэтыл әууәндәм, афтә куы фәзәгъы: «Әрмәфтауыл кусы мә уды куырой».

Йә уды рухс зыны йә лирикон әмдәвгәты дәр, сыгъдәт әнкъарәнтәй куы рахизы социалон мотивтәм, уәд. Зымәгон дымгәйә дәр сын нәу тәссаг.

*Буд рәсугъдәй ма нывондәй
Хъарын та мә зарәг...
Ныр кәй уынд әмә кәй кондәй
Хорз мә уд ыснараәг.*

(«Иунәдженыхъастә»).

«Мә худгә хур» кәй схуынта поэт, уымәй лирикон хъайтар фәзәрдәдзәф, фәләй ыыл уәддәр бәттүй йә уды рухс, йә сәнттә: «Тәхуды дәм кәнын, тәхуды, дә зәрдә кәд нә федта маст?»

Ахәм зондахаст, ахәм бәллицитимә ахызт поэт зәронд цард әмә ног дуджы историон арәныл. Иу иннаәйи фәдил фәзындысты

Дауыты зардкытә сәрибарыл, амонды сәраппонд тохгәнәг фәлтәрыл. «Мәе фыдыбәстә», «1917 аз», «Сәрибары дуг» әмәе йә иннәе әмдзәвгәтәз азәлы рәстәдҗы хъәләс. Хур скаст наэ зәйнад хәхтыл, «наэ цард ысси уәгъидар!» «Къуырма — йәе фарон, рухс — йәе фидән». Хуыматәдҗы наэ зәгъы поэт: «Цәрут, цәрут, наэ цытиджын хәхтә! Нәрут, нәрут, наэ уалдзыгон рәгътә!» Әндәр әмдзәвгәйи та сиды: «Наэ сахъ ләппутә, цомут иумә! Ныгәды фод әгады 'фсондз... Фәдис, хъәбатыр! Ма кәе 'фсон!» «Срухс кәнәем хохы къуымтә!»

Чи ма раздахдзән ивгъуыд әлгъыстаг рәстәг? Ахәм фәлтәрәнтә дәр дзәвгар уыд, әмәе поэт йәе әмдзәвгәтәз цикл, «Урсыты къәхтә бын», зәгъыгә, уым йәе ныфс хәссы әнәсәттон уәлахиздзаутәй: «Туг ныууарыди. Арт әмәе арт!.. Гъәйтт, уәдә! Бавзарәм кард әмәе уарт!» Уәлахизәй «бәстә ныйирд и, бәстә ныззары... Алы ран циндзинад! Амонд! Фәндыр».

Әмәе та поэты раздаелд адәймаджы мидкатаймә дәр. Иугәр амонд әмәе фәндыр сиу сты, уәд уарзондзинады сәннәтән дәр әнәүөвгә наэй. Поэт ныффыста ног цикл «Фынта». Уымә сагъәссаг әнкүарәнтәй сты баст «Мәт» әмәе «Әрәджиауы хорзәх» дәр — «цъәх арт-иу бафтыдтон мәхиуыл, зынгәй дә басыгъытон мәе риуыл».

Арвы цәхәрәй байрад поэт, йәе цинән нал и кәрон: «Уалдзәт-рәвдауағ әрциди, тавы йәе уләфтәй зәхх». Йе 'ууәнк әфтауы бардкындәрәй адәмы фарныл, фәллойгәнәгыл: «Фыйягәй, дзәбугәй фәсурәм фыдамонд наэ дугәй». Ахәм зәрдәйи уаг сси поэты разәнгардгәнәт тых, әмәе йәе парахатәй әвдиси йәе ног әмдзәвгәтә — «Курдиат», «Наэ дуг», «Мәе райгуырән бәстә», «Амонд», «Фарны гәнах», «Фарн».

Поэт йәе царды фәстаг азты фәецалх Эзопы әвзагәй дзурыныл.

Жанры әгъдәуттә күйд амонынц, афтә уацмыстә ифтыгъд сты цыргъ ныхасәй, әлвәст хъуыдытәй, хуыматәг, фәлә ахадгә сюжеттәй. Әмбисәндты архайджытә сырдтә әмәе цәрәгойтә, мәргүтә әмәе хилджытә, фәлә сә мидис та ист вәйиы адәймаджы цардәй. Автор кәуыл худгә кәны, кәй уайдзәфәй бафхәры, кәмән зонд бацамоны, иуәй-иуты та сатирәйи цәхәрәй басудзы. Чи цы агуры, уый ссары, чи цы аккаг у, уый йын фәзәгъы.

Поэтикон хатдзәгтәй фидауы әмбисонд, әмәе байхъусәм Дауытән йәхимә: «Рәестудыл чи кәна фыдвәнд — йәхиуыл

сәмбәлдзән фыдгәнд», «Нә иуәй-иу ңәрү әгүистәй, фәлә ңәуы әлгъыстәй», «Цәстфәлдахджытә ис, фәлә дә къухы дар уис», «Кәд иугәр ды тәрхонгәнәг ләууыс, уәд-иу фәү рәстдзинадән әххуыс», «Дзыхджын — бәхджын, әнәдзых — фистәг», «Хорз у искај зонд, о, фәлә йын ма кә ды дә сәр нывонд», «Фыд-зонды фәдым макәд әфт, фыд-зонд ләг у әппәты сәфт», «Иуы фәдәгъды хъәр, сармадзанау, дардмә хъуысы, иннәмән та алчи сармадзаны гуыпмә фәдәгъды тъупп мысы», «Нә иуәй-иу әмбәлтә кәнүнц амәлтә: фәсдзә-үинәй ңәуынц, козбау митәй ңәрүнц», «Үәгъды ма кәнәм ныхас: уидыг агуры йә кас», «Вәййы нәм ахәм «саг» ләгтә: кәрәдзи сафынмә ңәттә!» Нә иуәй-иуы стыр хәлардзинад фәкәны ахәм ад: сәрәры әвзагәй, ҳәцы дәндагәй».

Дауыты әмбисәндәм ма ис иу хорз миниуәг — сты әнционкәсән әмә әнционәмбарән. Схонән сын ис сатирикон новелләтә кәнә та — әмдзәвгәтәй фыст сатирикон миниатюра тә. Афтә хорз зоны йә персонажты — уасәг әмә күзды, рувас әмә арсы, бирәгъ әмә дальысы, уаллон әмә калмы, бабыз әмә карчы, тәрхъус әмә ңәргәссы, мәлхъ әмә халоны, әмә сә әрдзон миниуджытә уайтагъд ңәстытыл ахъазынц. Нәй кәрон, әвәеццәгән, ирон ныхасы хәрзиуджытән, никуы сафтид уыдзән йә хәзнадон. Әмә хъуамә мах бузныг уәм Хетәг каты Дауытәй, уырзай кәй әвзәрста не 'взаджы әвәрәнтә әмә сә адәмы рәгъмә кәй хаста, уый тыххәй.

ХӘРЗГӘНӘГ

Туаты Дауиты нәм нә литература тәи фәзынди Фыдыбәстәй Стыр хәсты хәдразмә. Әрыгон нал уыд, йә ләджене кары баңыд, фәлә гуыргъахъ фәндәгътыл нә бастад. Рацәй-рабон әмә райгуырд фыссәг йәхи хъәләс, йәхи зондахаст, йәхи сәфәлдистадон нысанта әмә бәллицитимә.

Сидзәрәй схъомыл Дауит, суниаг драматург йә хәстәдҗыты әххуысәй фәци каст скъола, рабфак, стәй та институт, сси арахстджын инженер-электрик, бирә рәттү фәрнаәй фәкуиста, әрхъуыдымә, ногдзинадмә әмхиц разынди. Цыбыр дзырдәй, йә уды хъару, йе сәфәлдистадон зынг алы күистуәтты дәр сыгъди әмә никуы бамынәг. Фәлә йә әрыгон бонты дәр

Дауиты зәрдә әхсайдта аивадон литературәмә. Йә хъарутә дәр-иу бавзәрста, уәddәр йә ныфс наема хаста әргомәй дзыра-аивадмә аздәхын.

Үәззау уаргъ фәхаста дәстгай азты дәргъы, зынәй цы нае федта, ахәм нал баззад, әмәй йә фәлтәрд адәмы рәгъмә ра-хәссын сഫәнд кодта. Йә сабионтәй йә зын кармә цы әвәрәнтә фәкодта, уыдон әвгъяу уыдысты фесафынән.

Әппинәдзүх йә цәсттыыл уадысты сидзәртә әмә сидзәргәстә, сә удылхәцдҗытә әмә се 'фхәрдҗытә, әмәй йә бафәндыйд, театрдзаутә дәр ыл се 'ууәнк куы баftauиккөй.

Йә фыңғаг пьесә «Сидзәргәс» ирон театры репертуары әрцахста ахсджиаг бынат. Куыд дзурынц, афтәмәй Дауит йә пьесәйыл фәкуыста нудәс азы. Сценәйи йә сәвәрдтой, адәмы зәрдәмә фәңцид, фәлә драматург уацмысмә хаста ног әмә ног ивддинәдтә, иу дәс хатты аздәхт драмәйыл ку-сынмә, ңәмәй йә конфликттә уыдаиккой уырнинағдәр әмә цыргъдәр, хъайтарты ахастдинәдтә — ирдәр әмә хъомыс-джында, сә ныхас, се 'взаг сыгъдәгдәр әмә ахадгәдәр.

Тох ңауы царды сәраппонд, рәстаг бәллищты сәрвәлтау. Тох ңауы цырагъдартай цагъйраектә саразыныл, кәд ай тох схонән ис, уәд, уымән әмә растдәр уыдзән кәрәф, мәнгард, чъизи удты фәлтәрәнтыл. Иуырдыгәй сидзәргәс, Габе, Атто, Косер — рәстады фидиуджытә, фыдәлты фарн, ирон әфсармән авгау әрхауынәй чи тәрсы, уыдон. Иннәрдыгәй — Хуыщауы әлгъист Амырхан, тәригъәд чи нае зоны, мулчы тыххәй йә цәсгом чи суагъта, чъизи мондәгтәй чи ңәры. Йә бинойнаг Марикъо — маргәвзаг, хәләггәнаг, әдзәсгом, хәйрәдҗытә кәй фәсайдтой, ахәм. Хуыздәр не сты сә хъузәттә Бабало әмә Мәңыхъо дәр. Дам-думтәй суадзынц сә тыппиртә, бонджыны зәвәттә сәдәрынц.

Әнауәрдон тохы, карз быщәуты ракром вәййынц хъайтар-ты характертә. Нуца фыдәвзәгтә амәддаг сси, фәлә цардәй ахицән сәрыстырәй, куырыхон, парахатзәрдә, намысдҗын адәймагәй.

Йә тиу хъодыгонд Амырханы фәдыл бафтыд адәмы фыдәх, куыздәй әгаддәрмә әртардта йәхи йә фыдракәнд, йә фыд-зонд, галиу митәй.

Афтәй зыны, цыма драматург ивгъуыд дуджы рәстаг хабәрт-тәй театрдзауты зәрдәттә скъахта, фәлә уацмысы трагикон

ахаст сә цәсттыл хәрв нә сәвәрдта, ирд сагъәстыл сә әфтыда, әмә уый уыд сәйрагдәр.

Үәдәр фыссәг йәхи хәсджыныл нымадта театрдзауты раз, әмә сын сә зәрдәтә хъәлдзәг комедийә балхәдта — ныффииста юмор әмә сатирәйә ифтонг уацмыс «Әрра фыйайа». Цыргъ-зонд, архъуыдымә арәхстджын фыйайа Кимо бонджын Данеләй хъазәнхүл сарәста, сайдәй йын йәхи тохъыл бахәрын кодта кәйдәр кусәрттаджы әфсон... Мулкәзастән йә хинтә йәхи сәрыл әртихстысты. Юмор әмә сатирә сты фыссәджы хотыхтә, уыдан руаджы бафтыда цәсты саузәрдә Данелы.

Ноджы дәсныдәр спайда кодта драматург уыцы аивадон фәрәзтәй йә комеди «Хистхорты» («Мәрдтәйдзәуәг»). Хъайтарты фәлгонцә снывәста гротескы ахорәнтәй. Датъуа әмә Бетърейи сурәттә удәгасәй сләууынц нә цәсттыл раз. Рагон сафинаг әгъдәуттыл әнувыд сты, хәрнәджы бәркадәй сәм нә зыны, нә хъары зианджыны тыхст әмә масть, исказ әссызджы судзаг, исказ әрдәхалән хъарәг.

Афтә дәр дзырдәуыд, зәгъигә, дам, авторы йә фәдыл аласта йә персонажты худинаң зондахаст. Бәгуыдәр, худинаң уыдис, әмә сын адәмы фәхудын кодта. Әртиссәдз азы размә систа йә хъәләс рагон зианхәссәг әгъдәутты ныхмә. Әмә ма абор дәр комеди у актуалон. Хистхортә нәма скүинәт сты, кәд фылдәр нә фесты, уәд. Әғъдау әмә әфсармы сәрты ахизын, хәрд әмә нозтыл әнувыд уәвүн — цы ма уа аллайагдәр!

Куыд уынәм, афтәмәй Дауиты сфаәлдыстады зынгә бынат ахстой ивгъуыд заманы цаутә әмә хабәртә, сә фәстиуджытә. Къаддәр здәхта ие 'гром нырыккон царды цаутәм. Уый ис бамбарән. Фәлә әвирхъяу хәст куы райдытта, уәд әндәр уыдисты литературајы, алы фыссәджы хәстә дәр. Ног уавәртәй аразгә уыдисты сә күист, уацмысты мидис, хъайтарты сагъәстә, сә удыхъәды миниуджытә.

Цалдәр уацмысы ныффииста Дауит хәсты темәйыл, фәлә стыр әнтыст йә къухы нә бафтыд. «Хәст», «Зды»... Пьесәтү нә разынд тыхджын характертә әмә конфликттә. Йә фыщаг пьесәтә бәлиццаг цәмәй уыдисты, уыцы национ спецификајә фенәхай сты. Әвәццәгән, пьесәтә домдтой героикон нывәст дәр, хъайтарты арфдәр әмә вазыгджын хузы әвдисын. Фыссәг йәхәдәг нә бавзәрста хәстән йә әвирхъяу зынтә, адәймаджы хъысмәтыл куыд фәзындысты, уый фаг нә зыдта.

Ноджыдәр ма иу пьесә ныффииста Дауит хәсты темәйыл «Адәмы номәй» («Тәтәрхъаны бинонта»). Тәтәрхъаны бинонты цард кәй ныссүйтә уыңды тыхст бонты, уым ис царды рәстад, әңгәмәннән. Фыд — партизан, чызг — фәскомцәдисон, фырт та гадзрахатәй цәүәг, знәгты коммәгәс къәбыла. Йә мәләт ныйгарәджы къухәй ссардта.

Трагикон цаутә — хәст әмә бинонты тәригъәддаг хъысмет... Уыд фадат оригиналон сурәттә снывәндынән, фәлә алләмәй әххәст нае раудысты. Әгәр къуымых әмә әнәбонәй равдыста автор знәгты дәр. Әгәр әүүәндаг әмә әнәмәт сты немыңғаңтә пьесәй. Әвәңгән, әппәт үыдәтты ахкосәй нае фәзындысты сценәй, Дауит хәсты темәтыл цы уацмыстә ныффииста, уыдан.

Фидар баст у Дауиты сфаәлдыстад адәмон дзырдаивады хәзнатимә. Йә алы уацмысы дәр бәрәг дары фольклорон мотивты комуләфт. Цы ье 'ваджы рәсугъеддинады, цы әмбисәннты рәстдәзәвин хъуыдитә әмә ныхасыуаджы, цы зардышты азәлды.

Бирә алыхуызон темәтәм әхсайдта фыссәджы зәрдә, бирә фәндтә нывәста, фәлә хәсты азты нарты каджыты сюжетыл арәзт уацмыс кәй ныффииста, уый йын йәхицән дәр удәнцой радта. Нарты Сырдон канд хин әмә кәлән нае уыди, бирә цәмәйдәрты уыди бәллицаг. Сырдоны фәлгонц әндәр драматургты дәр йәхимә әлвәста. Дауиты къухы бафтыд хәдбиндур драмон уацмыс сфаәлдисын.

Сослан Хъызмыдәй курынвәнд куы скодта, уәд Сырдон сә бәрны баңыд, йә зонд, йә арәхст, йә зәрдәйы конд әххәстәй зыныңц пьесәй. Фәлә Дауиты бәрзондәр әнтүистыл банимайын әмбәлүй үә музыкалон комеди «Пәсәйи фәндөн».

Нае нәм уыдис уый размә ахәм жанрыл фыст драмон уацмыстә. Зын рәстәг скодта. Хәст ног амәддәгтә домдта. Адәм, кәй зәгъын ай хъәуы, сәхимә хъуыстой. Тәссаг хабәрттәй әдас ници уыд, әмә сын фыссәг йә лирикон комедийә сә уәззау уаргъ фәргодәр кодта.

1944 азы фәзында «Пәсәйи фәндөн» сценәй, әмә йә бирә азты дәргы театр равдыста фондзәдә хатты, сси уарzonдзинады кадәт. Әхсарбет әмә Пәсәйи, Сәлимәт әмә Мысосты дуэттә, суанг ма Цола әмә Мысырханы дзырдәппарәнтә дәр сә фәлмән ахаст, сә сыгъдәг, әнәхин әнкъарәнтәй театрдауты зәрдәтә балхәдтой, кәд Мысырханы хин митә хурәргом уыдисты, кәд

Бечмырзәйы ләвәрттәм йә цәсттытә ныуурс сты, уәddәр худәгәй мары, әмәй йәм адәймаг наә фәфыдәх уыдзән.

Үәздан, Җәрәццаг фәсивәд, куырыхон хистәрттәй зәрдә райы. Бечмырзә та йә исбонимә фәсвәдты зиләд, хорз амонды аккаг наә әмәй йә зәрдәлхәнәнтәй не скардзән.

Комеди сси адәмон — йә хъәлдзәг уаг, хъайтарты аив әнкъарәнтә, йә әмбисонды әвзаг, йә зарджытә ныр дәр ма Җәрынц театрдаузы зәрдәтү. Ирон цард, ирон әфсарм, ирон әгъдәуттә, национ колорит, адәмон сфаәлдистады хәзнатә — алцәмәй дәр әххәст уыд, әмәе сси классикон.

Нә драматургий-иу стәм хатт фәзындысты сабитә, фәлә уәddәр хуры тынтау әхсызгондзинад хастой сә митә, сә ныхәстә, сә әнәхин зәрдәй кондәй. Дауит бавдәлд әмәе ныфыста «Аргъяу». Сывәлләттә систы йә сәйраг архайджытә, сә хъомыс хистәрты архайд әмәе хъысмәтәй ныллағдәр наә.

Җәвитеттон, аргъяу... Әңгәр цард әмәе царциаты диссәгтә. Әлдар Солтанбек фыдләгәй райгуырд, әвирихъау мардәй мәрдтәм барвыста сәрәнгүүрд Асланы, йә бинойнаг Магдайы та йын рәхыстәй сбаста. Йә сыйгъәрин цокораджын фаззәттә — Аминәт әмәе Таймуразы — йә ус Косерхан фесафынвәнд скодта, йә фәсдзәуниән бафәдзәхстә: хъәдмә сә ахәсс әмәе сә искуы доны башпар. Фузә йә цәстгом наә бахордта, үот кәмән наә уыдис, ахәм мәгүүртыл сә ныффәдзәхстә. Әмәе сабитә куы рахъомыл сты, уәд сә ирвәзынгәнджытә рауад.

Солтанбек хъавы Терк-Турчы паддзахимә бахәстәг кәнүн. Әмәе йә бәттәнтә тоны, фәлә адәмы фарн тыхджын у — фаззәттә фәзынди мә бәллынц, әмәе сыл хур скаст. Таймураз фәуәлахиз Ахмәттыл, дәлимонтыл, Шахмурадыл. Фервәзт Магда, 8 азы цы хъизәмәрттә бавзәрста, уыдонәй.

Фаззәттә зәххыл тауынц Рухс. Хәрам әмәе фыдракәнд ныффалгәрон сты, цард та Җәддҗинагау фыцы.

Хәстән йә фәстаг гәрәхтә куы башындысты, уәд ныфыста Дауит йә «Аргъяу». Адәм фәуәлахиз сты фашизмы саурынл, пьесәйы та рухстауджытә бәрзонд систой рәстад әмәе сәрибары тырыса.

Драматург әнцой наә зыдта, куыста әвәллайгәйә хәсты фәстә дәр. Сабыр царды цаутыл амад у йә пьесә «Цъәх-цъәхид быдырты», зынглонд таурәгъты бындурыл снывәста йә драмә «Слонаты Софя». Сә иу сценәйы рухс наә федта,

иннаэ та кәронмә фыст нә фәци, фәлә Софяйән хъысмат аәмә йә сурәты миниуджытә фәзындысты йә иннаэ пьесә «Хәрзойты Фатъимәт»-ы сәйраг хъайтары фәлгонцыл.

Сылгоймаджы сурәт Дауиты сфәлдыстады бындурон бынат ахсы. Йә фәзминаг хъайтартә сты сәрән, фәразон, фәлмәнзәрдә, әфсармажын, әнәсәттон, хәрам нә барынц, тындынц рухсә, уды сәрибарән табу кәнынц, мәләтүл дәр разы вәййынц тыхми ныббарыны бәсты.

Кәд «Хәрзойты Фатъимәт» не схызт «Пәсәйи фәндөн»-ы аәмвәзадмә, уәddәр дзы ис зәрдәмәдзәугә фәлгонцтә аәмә удәвзарән быцәутә архайджыты әхсән, аәмә уымәй ахады цәсты. Тох фыд-зәрдә рапаста, йә фырт уәдәгонд разында, Булатыхъойә разы нәу, ие 'фхәрд, әнәбон бинойнаг та мадзурайә баруад. Әрмәст йә чызг Фатъимәт у йә бартыл сазурынхъом. Чи зоны, раст сты Дауиты сфәлдыстад иртасджытә, пьесәйи социалон мотивтә цаудгомау раудысты, зәтъгә, куы дзырдтой, уәд. Әмә әцәгдәр пьесәйи архайджытә әгәр араәз аzzайынц сәхи әнкъараптә әвдҗид, царды вазыгджын цаутән цима әцәгәлон сты, афтә бамбарән дәр сын вәййы.

Уыциу рәстәг фыссәг йә тыхтә әвзары нырыккон цард равдисыныл. Нә литературәйи, уымә нә драматургийи дәр, кусдҗыты фыдәбон, сә мидуне, сә сагъәстә аәмә әнкъараптә әххәстәй әвдист никуыма әрцыдысты. Уый та, әвәцәгән, уымән аәмә нә фысаджытә зәхкусдҗыты әхсән райтуырдысты аәмә схъомыл сты, уыдан психологийил хәст вәййынц бар-әнәбары, кусдҗыты царды тематикә сын йә сәрмагонд хицән-дзинәдтимә мыггагмә гуыдыраевәрдәй баззад.

О, фәлә Дауит дзәвгар фәкуыста Садоны аәрзәткъах-дҗитимә, кусдҗыты цард хъусәтгагәй нә зыдта, йәхি цәстәй федта алцы дәр, йәхи удәй сын бавзәрста сә зын дәр аәмә сә цин дәр. Уымән раздәхт «Зды»-ыы сюжетмә.

Үәвгәй нә ног пьесәйи хәсты кой нал кәны, сабыр цардыл цауы ныхас, «Урс хохы бынмә», зәтъгә, уыцы драмәйи. Драматург аивады фәрәзтәй иртасы ахуырад аәмә куыстады баст-дзинәдтә. Рazzагдәр зондахастыл хәст чи у, уыдан фәстәзәд теоритәй се сәфт федтой. Ног интеллигенцийи минәвәрттә сә хъуыдитә аәмә сагъәстә сбастой сомбоныл, агурынц ног мадзәлттә, куыстад нывыл сәвәрыныл архайынц.

Æрыгон инженер Сафиат разы нәу Сущевскиимә, разы нәу, здыйы әвәрәнтә скүнәг сты, зәгъгә, ахәм хатдзәгимә. Уйынның здыйы таг нә байхсыд, ссарын әй хъәуы, әнәссаргә йын нәй. Йә фарс рахәцыйсты зәронд фәлтәрд шахтертә — йә фыд Дзабо, йә уарzon Мураты фыд Сандыр. Уйдон ма хъуыды кәнүнц — уиди зды әмә фесәфт. Агурын әй хъәуы. Æмә Сафиат агуры, сгары, фәлвары, әмә әппинәрәджиау фәхәст раст хъуыдыйыл, әмә цыма арвы дуар фегом.

Цәвиттон, здыйы әвәрәнты таг йә бынат аивта зәхән-къуысты аххосәй, әмә агуринағ фәци. Æрыгон шахтертә Миха әмә Фидар дәр архайынц, сәе бон цы у, уымәй.

Цыбыр дзырдәй, пьесәйы ис фидар бындур спектаклән — зәрәйтә дәр әмә әрыгәттә дәр хихуызон сты сәе удыхъәдәй, сәе миддунейә. Уәдә Сафиат йәхәдәг дәр йәхи равдыста уәлахиздзауаяй. Урс хохы бынмә цәрынц әмә кусынц куырыхон адәм, куыстуарzon, ахуырадимә чи фидауы әмә йын ие 'нтыстытә куыстадмә чи хәссы.

Дауит адәмон сфаелдыстадмә әмхиц кәй уыдис, уымән ноджыдәр цалдәр әвдисәны: пьесәтәй уәлдай ма ныффииста радзырдтә «Куыстагурәг», «Хатуы хәдзар куыд ныккалд», балеты либретто «Æфсатийы чызг», стәй ирон чындызәхсәвы әгъдәуттәм гәсгә араэст либретто «Пәсәйы чындызәхсәв». Се 'плат дәр сты цымыдисаг.

ПУБЛИЦИСТИКӘ

ТЕММОЕВ Саметдин

ЦӘГАТ КАВКАЗЫ ЭТНОПОЛИТИКАЙЫ ГУЫРАНТАӘ

1994 азы 11 декабры хәстон техникәйы әрдонгтә баләгәрс-
той Цәцәны Республикайы арәнты сәрты.

Цәй мидәг ис, цымә, йә аххос, кавказаг инна адәмтәй
уәлдай ацы адәм фылдәр бәлләхтә кәй јөвзары, уымән? Алы
тых әмә әхсарәй архайды, алы түгнүккалды, цымә,
цәцәйнәгтә фылдәр хатт амидингәнджытә цәмән разының?

Фыщаг хатт уырысы әфсад әмә цәцәйнәгтә хәсты бацы-
дысты 1785—1791 азты. Уәд хохәгтә сыйстадысты сә хәдбар-
дзинады сәрвәлтау сих Мансуры (Ушурмайы) разамындај әмә
пүрх әрцидысты. Мансур, дам, Турчы пайдайән архайдата,
зәгъгә, ахәм хъуыдыйы фарс сты ахуыргәндә Н. Киняпина,
Блиты М., Дегъуаты В., Б. Хашегульгов, А. Нарочницкий әмә
иннәтә¹.

Уыцы хъуыдыйә дардәр ацыд историк Р. Магомедов. Имам
Шамилы сәрыйл дзургәйә, уый фыссы, цима «Под именем
шейха Мансура выступал турецкий эмиссар, который развер-
нул мюридское движение в интересах захватнической полити-
ки Турции... с целью борьбы против России»².

Мансурән уыцы хуызы аргъ кәнүнимә, әз әй куыд
сбәлвырд кодтон, афтәмәй цима иу историк дәр разы нау. Блийы-фырты хатдзәгмә гәсгә та цәцәны сыйстад Мансуры
разамындај уыд бынтон әндәр хъуыддаг: «Любопытно, что
вначале «потребителями» мюридских формул Магомеда Ярагинского оказалось не население горного Дагестана, для которого они предназначались, прежде всего, а чеченцы, практиковавшие значительно раньше, чем горцы «вольных» обществ Дагестана, набеги на север, в том числе на русские города»³.

Мансуры та уырысы әфсад мәнә афтә ныппырх кодта.
Әрфидар цәцәйнаг хъәу Алдыйы. Булкъон Пиери барвыста

хъәумә, сихы радтут дзәбәхәй, зәгъгә. Уыдон не сразы сты, әхсәвы хъәдмә фәлышысты әд фос. Уәд Пиери дәр хъәу ныддәрән кодта, басыгъта йә. Уый уыд 1785 азы 6 июлы. Фәлә уый фәстә цәугәдон Сунжәмә күы адарта йә фәндаг, уәд цәцән йә размә фесты, әфсадыл сәхи ныщавтой әмә йә ныщагътой, булкъоны дәр амардтой.

Уәрәсе раст уәд райдыта хохәгтимә әмбаргә ләгъз ныхасы бәсты топпы дзыхәй дзурын, тыхы фәрцы архайын. Әмәйин цәцән дәр, цы нымәт цәгъдай — хуындыкындәр, зәгъгә, знәтәй знәтдәр дзуапп ләвәрдтой.

Уәрәсеймә 1834—1859 азы Шамилы әнәрәнцой хәстыты дәр тынг хъазуатәй архайдтой цәцән — историйы уый базад, Кавказы хәст, зәгъгә, ахәм номимә, ахаста 25 азы. Кәй зәгъын әй хъәуы, стыр Уәрәсейыл Шамил фәүәлахиз уа, уымән уәвән нә уыд, әппәт Цәгат Кавказы адәмты сәргъы күы әрләүуудаид, уәддәр. Әмәй йәхимә та уый, әрмәстдәр уацары күы бахауд, уәд бахъардта — горәт Калугәйи уәвгәйә, басаст: «Уәрәсе цы бәстәе у, уый кәй нә зыдтон, ууыл фәсмон кәнын. Стәй ма ууыл дәр, әмә раздәр йемә хәлар әмә фидыдай цәрынмә фәндәгтә кәй нә агуырдтон»⁴.

Фәлә уәддәр Шамил хохәгтән цәмәйдәрты хәрзты дәр баңыд — әхсәндзардән әвәрын райдыта паддзахадон закъяttәй бындур: 32 ләгәй сарәзта парламент — Паддзахады Уынаффәдон. Уымәй уәлдай ма уыд «Сусәг Уынаффәдон» дәр, әппәтәй ахсджиагдәр фарстатае әвзарәг әмә сәлыггәнәг. Уыдәтты руаджы йын бантыст административон хицауад скәнин дәр — имамат.

Тынг карз фәтәг уыд Шамил: дәхи фәнд ма атәрай, дәхи зондыл әңцайгәйә ма сдзурай йә ныхмә! Әнәхъән имаматы знат дә скуыдтаиккой, комкоммә имамы цыфыддәр знат әмә дә кәнәе йә иззәрдион фәсдзәүин скодтаиккой тыхы фәрцы, кәнәе та дә амардтаиккой. Әмәй исти нә уыд, кәмәй сәтәрсын кәна, кәй кад-номәй сәм әвзида, уый — Г. Данияловы чиңиг «Имам Шамил»-ы загъд ис: «Русские, оставшись хозяевами Ашильты, принялись деятельно разрушать его, предавая отню все то, что могло гореть. Целые груды трупов, среди которых было немало женщин и детей, наполняли улицы и сакли»⁵.

Фәлә XIX әнусы кәрон әмә XX әнусы райдиан Уәрәсе хъавгәдәр архайдта Кавказы. Әрмәст уәддәр фаг әргом не

здәхта адәмы царды уавәртәм, алы социалон әмә политикон проблемәтәм. Әмә хохәгтә аәтасын кәй нә күымдтой, ныхкъуырд кәй ләвәрдтой әрцәуәг әлдариуәггәндҗытән, уый та сын сә тугахасты, сә темпераменты аххос кодтой. Афтәмәй та сын сә әрдзон тәвд туг мәстәй фыңынән әгәр ахъаз дәр ма уыд, Сунженская оборонительная линия кәй хуыдтой, уый арәстад. Үәд мәххъәл, цәцән әмә иннә хохаг адәмты зәххытыл кәрәдзи фәдыл рәзыдысты хъазахъы хъалләтә, раст Җәттә фидәртә. Әдасдәры тыххәй хъәдтә цагътой уынгай-уынгай, сыгътой сә, цәмәй сә хүимзәхъытә раудаид. Уыцы џаутә хорз равдыста йә уацмысты Лев Толстой...

1917 азы Октябрь революци дур дурыл нал ныууагъта пад-дзахадон оргәнтәй, иу закъон йә тыхы нал баззад, әмә уыцы уәгъидибар, әнәсәрбос бонты скуюста «джунглиты закъон» — чи цас тыхдҗында разына, уыйас растдәр уыдзән! Әмә адәм әddәг-мидәг ауадысты бынтондәр, сәхи мидәг дәр фәдиҳтә сты, әвзарын райдытой, чи сә кәңзы адәмыхатт у, Җавәр динил хәст у, кәимә баст у хәлофы исты фәтәләт кәныны охыл, уыдаттә. Уыцы змәст уавәрты алы «хәдәвзәрд» фәтәгтә сә сәртә куыд хъуамә не сдардаик-кой: Җавәрдәр Узун-Хаджи, зәронд ләг, фәсит суверенон Цәгат Кавказы сәраппонд тохмә, Уәрәсейә хәдбар пысылмон эмират саразынмә. Уый та — эмир! Әмә йәм пысылмәттә зәрдиагәй хъусгә дәр әркодтой, цыдысты барвәндәй йе 'фсадмә, ахадгә хәстон тых сә раудад. Узун-Хаджийән әмхузын әнәуынан уыдышты цы урсытә, цы сырхытә, цы Ленин, цы Деникин.

Советон хицаудзинады ныхмә сәрмагондәй гәрзифтонг адәмь сәргъы әрләууыд, кәдәр имам Шамилы наиб чи уыд, уый — хъәздыг ләг Магомед Донгомолы фырт Нажмутдин Гоцинский.

Хъуыддаг сә хәрзтәй нәу, зәгъгә, большевиктә дәр февнәлдтой зәххытә уарынмә — хохәгты фыдәлтыккон бәллиц царды раудзынмә. Әмә уый фәдыл сәрмагонд уынаффәтә рахаста Терчы адәмты II съезд 1918 азы февралы кәрон. Уыцы уынаффәтә хохәгтә зәххытыл хәлоф кәнынән бардәттәг закъоныл банимадтой әмә «безземельные горцы, особенно чеченцы и ингуши, начали захватывать земли, принадлежавшие зажиточным казакам... Они захватили так называемый

«Галашкинский войсковой земельный участок» (около 33424 десятин), на котором находились хутора: Галашки (1346 десятин), Мужичи (1029 д.), Верхний Датых (1072 д.) и Сарали-Опиево (328 д.). Мæхъхъæл, нæ фыдæлты зæххытæ сты, зæгъгæ, бахъавыдсты хъаллæтæ Тарская, Сунженская, Фельмаршальская æмæ æндæрты зæххытæ бацахсынмæ. Уымæн, дам, нын бар дæттынц съезды уынаффæтæ»⁶.

Хъазаххъ дæр сæм афтæ куыд кастанккой, æмæ та хæст стынг. Иуырдыгæй — зæхджын хохæтæ, хъазаххъ; иннæрдыгæй — зæххъуаг хохæтæ. Æмæ та уыцы уавæрæй дæр фæпайда кодта тыхæй архайдæн табугæнæг Уæрæсe — большевикон куы ссис, уæд дæр йæ уаг нæ аивта, фыддæр ма цы фæсис, æндæр. Гъемæ мæгуырты фарсхæсæг скодта йæхи æмæ йæ фæд дæр нал ныууагъта Терчы хъазаххъы æфсадæн, стæй хъазаххъы æмхууизонай систын кодтой сæ цæрæнтæй æмæ сæ фæсырдтой. Сæ цæгъднылы сын нæ ауæрстой æмдыхæй — ныр та ацы хъуыддаджы советон хицайдзинады фарс цæсæн æмæ мæхъхъæл балæууыдсты. Фæлæ уыйадыл бæстæ не 'рсабыр, æппæт хохаг адæмтæ иу адæмау нæ бацин кодтой ног цардаразджыты æрцыдыл. Ноджы ма сын сæ игæр фырмæстæй хæлдта колхозты арæзтад, хъæуккаг адæмы иугуырæй дæр йæ разæй скæнæг коллективизаци. Тынгдæр æм чи сഫыдах, уыдон та сæ къухмæ хæцæнгарз райстой, абырæг лиздæгau фæлыгъдystsæ æмæ фæкъордтæ сты — бандитты ном сыл сбадт.

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты размæ Цæгат Кавказы цард 50 адæмыхатты бæрц. Кæрæдзийæ хицæн кодтой сæ дин, сæ дуне-æмбарынад, сæ фыдæлтыккон æгъдæуттæ, сæ иумæйаг культурæйæ. Æмæ уыцы хицæндзинæдтыл сæхирдыгонау сæ зæрдæ дардтой немыц дæр: «Еще за два года до нападения на СССР германское руководство указало на необходимость обеспечить «разложение Советской России», в том числе подготовить силами местного населения организацию восстания в национальных республиках»⁷.

Бынтон фыдæнхъæл нæ фесты немыц хæсты райдиан бынæтton националисттæ X. Исраилов æмæ M. Шерипов, советон хицайдзинады ныхмæ чысыл къордтæ-къордтæй чи архайдта, уыдонæй цæмæй дзыллон систады уæнгтæ рауайа, ууыл куыстoy. Исраиловы арæзт «Особая партия кавказских братьев» æрбатымбыл кодта, 25 минмæ æввахс гæрзифтонг адæм кæм

уыд, ахәм къорд. Уыдон 1941 октябрь сыйтадысты. Сырх Әфсады хәйттә әмә сә Мидхъуыддәгты министрады гәрзифтонг тыхтә ныххәлиу кодтой, 160 ләджы та дзы мард фесты.

Уымәй чысыл фәстәдәр скүиста Шериповы «Чечено-горская национал-социалистическая подпольная организация» дәр: районты центрты сыйгътой, советон хицаудзинады фарс разән-гардәй чи хәцыд, уыдоны хәдзәрттә: бынәттон разамондҗыты мардтой, алы диверситә араэстой, хәстмә-иу кәмә фәсидтысты, уыдоны лиздыныл ардытой. Зәгъәм, Җәцән-мәххәләлы баһдҗын дивизимә фәсидтысты 2986 ләппумә. Уыдонәй 1772 алыгъд⁸.

Иу ныхасәй, хохаг адәмтимә советон хицаудзинад дәр ләгъзәй дзурын, зондәй архайын нә базыдта, әмә этнополитикон уавәр нә хуыздәр кодта. Адәмтә дәр, чи сә куыд араәхст, афтә сә масть истой, суанг ма уый охыл немыцимә цәдисы баңауынмә дәр Җәттә уыдисты. Әңдәг сәм Җәцән фыстой, зәгъгә, дам, нә сымах дәр нәхи уагыл Җәрүн куынә уадзат, уәд сымахимә дәр схәцдзыстәм...

Падзахад дәр дын ахәм мәститә барста! Налаты йәхицәй налатдәр әфхәрд кодта: нә бәстәйән немыцәй тас куы нал уыд, уәд хәсты кәрон сә фыдәлты уәзәгәй әңгәлон бәстәтәм фәхастой къорд адәмыхатты — азымдҗынаәй дәр әмә сә рәстудәй дәр әмхуызон азар басыгъта. Әмә та уый дәр адәмты әхсән цурк хост, ног бәлләхты бындур, фәстагмә спәмудзәг минә: фәстәмә сын әнә сыйзәхгә нә уыд. Сә къонаты та әндәр Җәрдҗытә, әндәр әнамонд адәм, тыхмийә архайәг падзахады әндәр амәддәгтә. Уымән, әмә уыдоны дәр сә фыдәлты Җәрәнтәй сыйтын кодтой әмә сә хаст адәмты хәдзәрттәм батардтой.

Мәнә куыдәй мысы уыцы бонтә Җәцәйнаг ләг: «Нәхимә сыйзәхтыстәм 13 октябрь 1958 азы. Пъланмә гәсгә хъумә уәдмә сә райгуырән бәстәе ссардтаиккой 50 мин адәймаджы, мах та ныриддәгән уыдистәм 200 минәй фылдәр. Әмә иу трагеди иннәйы фәстә цыд.

— Ай мә райгуырән къона у! — зәгъы Җәцәйнаг.

— Әмә мах та нә сабитимә цы фәүәм тәккә зымәдҗы Җәстистыл?! — әрдиаг кәнни уырыссаг.

Иутә-иу куыддәрты бағидытой, иннәтә-иу загъд-замана систой, фыдбылызтә дәр дзы 'рцыд, уәдә не 'рцыд».⁹

Цæцæны маст йæ мидæнхъизынæй никуы басабыр æмæ йын иуахæмы æнæ сабухгæ нæ уыд. Фæлæ дын уыдон дæр райдианты Ельцины заман сæ суверенитетыл хиуылхæцгæйæ куы сдзуриккой. Äрмæст та сæрибар Уæрæсейы фыццаг президент дæр йæ намысы аккагыл нæ банимадта семæ æмбаргæ, сæрæй-сæрмæ ныхас кæнын. Йæ фæстиуæг — дыууæ тугкалæн хæсты, абоны æбæрæг, цух-мухтæгæнæг уавæр.

Бæргæ афон у, цæмæй нæ паддзахад йæ национ политикæйæн бæлвyrд уаг æмæ фæтк сæвæра æмæ алы тугсайæн быщæутæн кæрон скæна, уымæн.

ЛИТЕРАТУРÆ:

¹ Чиныг «Чеченцы: история и современность». М. 1996 аз. 152—153 сыфтæ.

² Уый дæр уым.

³ Уый дæр уым.

⁴ А. Куликов, С. Лембик. «Чеченский узел. Хроника вооруженного конфликта». М. 2000 аз. 18 фарс.

⁵ Г. — А. Д. Даниялов. «Имам Шамиль». Махачкала. 1996 аз. 33 фарс.

⁶ Дзидзорты В. «Белый и красный террор на Северном Кавказе». Дзæуджыхъæу. 2000 аз. 77 фарс.

⁷ А. Алексеенков, Ю. Лаптев. «Войска НКВД в битве за Кавказ». СПб. 1998 аз. 97 фарс.

⁸ Уый дæр уым.

⁹ В. Тишков. «Общество в вооруженном конфликте. Этнография чеченской войны». М. 2001 аз. 99 фарс.

ЛИТЕРАТУРДАЙЫ ФАРСТАТӘ

МУРАСТЫ Әльбрус

ХУРАУ РУХСТАУӘГ

Ирон литература мәйеңдеги көрнеки түрлөрдөн бири. Иронияның төрөлүшінде көбүнчө көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады. Аның мәннен көп жаңылыктар менен көрнеки түрлөрдөн көбүнчө көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады. Аның мәннен көп жаңылыктар менен көрнеки түрлөрдөн көбүнчө көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады. Аның мәннен көп жаңылыктар менен көрнеки түрлөрдөн көбүнчө көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады.

Цард цард у. Хаттай иштеп түшсөн көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады. Аның мәннен көп жаңылыктар менен көрнеки түрлөрдөн көбүнчө көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады. Аның мәннен көп жаңылыктар менен көрнеки түрлөрдөн көбүнчө көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады. Аның мәннен көп жаңылыктар менен көрнеки түрлөрдөн көбүнчө көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады. Аның мәннен көп жаңылыктар менен көрнеки түрлөрдөн көбүнчө көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады.

Бирәй азты фәстәе дәр Хазбийи поэтикон дуне аерттиви, тәмәннәе калы иштеп түшсөн көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады. Аның мәннен көп жаңылыктар менен көрнеки түрлөрдөн көбүнчө көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады. Аның мәннен көп жаңылыктар менен көрнеки түрлөрдөн көбүнчө көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады. Аның мәннен көп жаңылыктар менен көрнеки түрлөрдөн көбүнчө көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады. Аның мәннен көп жаңылыктар менен көрнеки түрлөрдөн көбүнчө көзөнүү орталык позицияда болуп салыналады.

*Къәсәры Уастырджи! Даे рынтае!..
Ләджен куында истәмә кәд дарыс,
Уәд ацы рәзгәр уд даे бынты
Фәуәд мә хәдзарәй фәндарасть!*

*Цәмәй дзы йе 'мбәлтә хъәубәстәм
Хъәбулы арфәтишә зәхой
Әмә былысчыләй мә фәстә
«Сәгъай сәныкк гуыры» нае зәгъой!*

*Куынта сәрддон мәйрухс изәры
Мә фында кәддәр мә фәдыл афтә.
Әмә нае нылләгәр къәсәрыл
Къәмдзәстыгау ныр хизын, хъавгә...*

Къәмдзәстыг, әфсарм, әғъдау, фарн, рәстдинад, уарзт, фыдыбәстә, ләгдзинад, тох... Әвәццәгән, ацы уәздан, ләджен нымыс бәрzonдgәнәг дзырдә дзәгъәлы арәх нае кәсәм, нае уынәм Хазбийы уацмысты. Уыдан сты сә астәумагъз, сә зәххон фидыц. Талф-тулф әмә былалгъәй кәй дзыхәй сирвәзынц, нымыс, кадмә уәгъд фәд чи фәагуры, уыдан йә цәсты тынг әгад уыдисты.

Поэт бәллыид, фәрдигау, йә зәрдә раftauын әмә йә адәмән равдисынмә. Цалынмә, дам, не ссау, цалынмә йыл азтә сә карз фәйтә нае ныууагътой, уәдмә. Тарсти, хохыл изәрон рухс зыдәй куы нал ахса йә цәстәнгас, фәндәгтәм тынгдәр куы нал фәлгәса. Йә рудзынгмә күулсәрәй, къәмдзәстыгәй цы әргъәфст сырдлонцъиу каст, уымәй дәр әфсәрмы кодта. Йә раздәры әмкусәг әмбәлтәй кәй фәцих, йә дәрзәг къухтә кәй сләгъз сты, уый тыххәй дәр йәхі азымджынае әнкъарда сә разы. Йә фәлмән, әүүәндаг әмә парахат зәрдә рысти, мыйиаг, йә сонт әрхауд, йә царды фәудәй исказмән куы скәна зын, йә бинонты удаист фәдисхъәрәй сә кәрты сабитән әваст сә хъазт куы фехәла, зәгъгә. Ахәм әмбисонды зәрдә зәххон адәймагән әрмәст Дунесфәлдисәг ратты. Әз ай схонин әрвон цырагъдар. Тәхгә стъалы исдуг фертиви арвы тыгъады, фәлә уайтагъд әrbaisәфы, ахуыссы. Хазбийы хуызән дзырды дәснүйи зәрдә та, Әрфәны фәду, бazzад ирон дзылләтү мысәнуаты әмә йын фесәфән нае ...

О, фәлә уәддәр уышы әнамонды бон... Фәлтау нын ай хъысмет

куынæ бавзарын кодтаид. Дыууссæдз азмæ æввахс рацыд, уæддær йæ бирæ хæлæртты, йæ бирæ чиныгкæсджыты зæрдæты, æнусон хъæдгомау, лæууы. Байгасы хъомыс ын нæма ис...

1969 азы 17 январь. Майраэмбон. Иннаэ бонтæй ницæмæй хъауджыдæр уыд. Нæ иугæндзоны къæбæрамалы куыстытæ кодтам радиойы næ фæсивæдон редакцийы. Чеджемты Æхсар хъуыста репортерыл фыст хъæлæстæм, Дзаболаты Люся цалдæр скъоладзауы радон радиобакастмæ цæттæ кодта. Æз дæр цыдæртæ архайдтон æмæ дзæвгар рæстæг, телефон йæхи мардта, уый хъусгæ дæр нæ кодтон.

Æрæджиау хæтæл систем. Æрбадзурæджы цы базонын хъуыд: Дзаболаты Хазби, не 'мкусæг Люсяйы сæрыхицау. Куыд æдзухдæр, афтæ ныр дæр йæ фыруæзданæй, мæ бинойнагмæ мын фæдзур, зæгъгæ, не схауд йæ дзыхæй. Уый бæсты мын цингæнгæ бамбарын кодта, телевуынæнæй, дам, рацыдтæн æмæ замманайы куысты ныллæууытæн, рауагъдады редакторæй. (Уыцы бынатмæ, аив литературæйы хайадмæ, мæн дæр хуыдтой, Мыртазты Барис мын Сечынаты Ладемыры сфæлдыстады тыххæй рецензи дæр ныффиçсын кодта, фæлæ уыдæттæ Хазбийæн ской кæннымæ мæ ныфс нæ бахастон). Уæдмæ Люся хъуыддаг бамбæрста æмæ æфсæрмдзаст мидбылхудтимæ хæтæл айста...

Цæмæн афтæ бæстонæй мысын кæддæры хуымæтæг цаутæ. Хуымæтæг? Нæ, рæдийын! Чи æнхъæл уыдис, æмæ Хазбийы хæларзæрдæ хъæлæс хъуыстам фæстаг хатт? Фæлæ, æвæццæгæн, хъысмæтæй афтæ нывгонд уыдис. Уыцы зымæгон уазал изæр, фæрныг адæм Доныскъæфæнты зæдтæм куы куывтой, уæд Дзаболаты бинонты удаист фæдисхъæрмæ сыхбæстæ фæфæдис сты: Хазби бынтон æнæнхъæлæджы стыр бæллæхы бахауд. Цард æмæ мæлæты арæныл йæ уд тыххæйты лæууыд. Уайтагъд æй рынчындоны балæууын кодтой. Дохтыртæ сæ тых, сæ бонæй тох кодтой Хазбийы фервæзын кæнныныл, фæлæ топпы цæфтæ æгæр уæззau разындысты. Уæлдайдæр, йæ ахсæныл чи сæмбæлд, уый. Лыстæг зды гагатæ фæхуынчытæ кодтой тъæнгтæ æмæ ахсæны къултæ.

Йæ мæлæты хæдразмæ йæм фæсивæдæй чидæртæ суади дыккаг уæладзыгмæ. Уыдонимæ уыд Чеджемты Æхсар дæр. Хазби æнцад хуыссыд, йæ цæстытæ æхгæд, афтæмæй. Æхсар æм куы сдзырдта, Хазби, тæргæ ма кæн, ницы дын уыздæн,

Хазби.

зæгъгæ, уæд йæ цæстытæ сындæггай байгом кодта æмæ загъта:
«Æмæ цæмæй тæрсын!»

Рынчынфæрсæг бынмæ дæр нæма æрхызт, афтæ сылгоймæгтæ ныббогъ-богъ кодтой...

Æнамонд хабармæ цы адæм æрбамбырд рынчындоны кæртмæ, уыдон, сæ цæссыгтæ тыххæй уромгæйæ, кæрæдзийы фарстой: «Цы фыдбылызы хай сæмбæлд Хазбийыл? Фæлтæрд цуанон куы уыд, уæд ыл уыцы æнæхайыры топп куыд феваст, æви йæм цыдæр æнæуромгæ маst смидаст, æмæ йæхæдæг систа йæ къух йæхимæ?» Ацы цæхгæр фарстытæн аbon дæр дзуапп ничи ратдзæн. Æнустæм уыцы сусæгдзинад Хазби мæрдтæм йемæ ахаста. Сæйрагдæр æмæ судзаггагдæр æндæр хъуыддаг у: ирон аивадæй фæхъуыд, стыр ныфсытæ ма чи лæвæрдта, фæлæ хæрз æнафоны фыдæнхъæл кæмæй фестæм, ахæм дзырды дæсны...

Exx, Хазби! Цæй зын у, дæу мыслæйæ, дæ фæстаг æнкъард рæнхъытæ кæссын. Æмбисонды хæд-зонд æмæ фидар уды хица-уæй куы басгуыхтæ, цыфæнды зын уавæрты дæр дæ хæлæрттæн ныфсы мæссыг куы уыдтæ, уæд æндæр дунемæ цæмæн адартай дæ хъус? Æви дæ ферох дæ раздæры ныстуан:

Куы уа йæхи зæрдæ æнкъард,
Уæддæр кæндзæн æмбæлтты хъæлдзæг...

Æвæццæгæн, дæ нымад бонты кæрон уыцы зæрдæйы уаг аивтай. Дæ цæстыты раз систад мæрдты бæсты дыдзы хур. Ферох кодтай дæ фыды фæдзæхст дæр: «Цæмæй дæ хоной адæм уари, хъæуы дæу уый тыххæй ыстæхын». Тæхгæ бæргæ скодтай, уæн-дон æмæ ныфсхаст хъæлæсæй бæргæ ныzzарыдтæ, Иры нараæт кæмтты дæ фарны дзырд бæргæ анхъæвзыд, фæлæ дæм афтæ раджы æнкъард, саствазыр хъуыдтæ цæмæн фæзынд, æви дын цыдæр сусæг катай æвдæрзта дæ уд, æмæ дæ домбай æфсармæй райгүyрдисты мæнæ ацы æрхæндæг рæнхъытæ...

Тæрсын æз иу хуызы мæлæтæй,
Æмæлгæ наæй, фæлæ тæрсын:
Мæ сонт æрхауд, мæ царды фæудæй
Куы скæнон исકæй удæн зын.

Мыйяг, мæ хорз хæлар чындзæхсæв
Куы кæна, уыцы бон ыл раст
Йæ цины бацæуджыты æхсæн
Куы сæмбæла мæ сæфты маst.

Циу тас — әмәлгә дуне наёй.
 Фәлә куы фәецүх кәна исқәд
 Нә сыхы тарф хъәлдзәг фынәй
 Мә удаист бинонты фәдисхъәр.

О, цард әфстай уыди, әмгъуыдәй,
 Фәлә куы 'rbайхәла әваст
 Хъыгзәрдә мәрдзыгойы куыдәй
 Нә кәрты сабитән сә хъазт...

Тәрсын әз иу хуызы мәләтәй,
 Әмәлгә наёй, фәлә тәрсын:
 Мә сонт әрхауд, мә царды фәудәй
 Куы скәнон исқәй удән зын!

Ивгъуыд бонтәй, хоры гагатау, мургай уидзын мә чысыл мысинаеттә. Фәлварын мәхицән Хазбийы фәлгонц сног кәнын. Әңцион хъуыддаг наёу уый. Әмбарын: мәнәй Дзаболы-фыртмә хәстәгдәр чи уыд, уыдан дәр сә хуыздәр зәгъинәгтә кәронмә наёма загътой, Ходы Камал биноныгәй фембырд кодта поэты сഫәлдыстадон бынтә, цалдәр хатты сә раугъта, ныфыста сын разныхәстә. Фәстаг әмбырдгонд «Уацамонгә»-мә бахаста Хъодзаты Әхсары мысинаеттә әмә, мәнмә гәсгә, уымәй Хазбийы сурәт аивдәр әмә цардәгасдәр рауад. Әхсар әргомәй фыста, поэты удыхъәд әмә аивадон мадзәлттәм куыд ивта йә цәстәнгас, стыр аргъ скодта йә фәстаг азты уацмыстән: «Цард вазыгджынәй, хъулонәй әрбауләфыд йә уацмыстәм, сә къабәзты сын аәцәг тых бауагъта».

Чиныджы әнәмәнг сфиыйдтаиккөй Хостыхъоты Зинәйы әмә Джусойты Нафийы мысинаеттә дәр. Әмә ма иу фиппаинағ: поэты фәстаг дыууә әмбырдгонды авторы иунаег къам дәр наёй.

Кәд гәнән ис, уәд Хазбийы сыгъдәг номмә әз дәр иу мисхалы бәрц, иу стъәлфән уәddәр бафтауон. Әппүн ницы, фәлә мәхицән удыбәстә уәddәр скәндзынән...

Фәндзайәм азты кәрон Алагиры арах әмбәлдтән Дзбойты Викторыл. Әз ахуыр кодтон дәсәм къласы, уый та куыста районы газеты литературон хайады сәргъләууәгәй. Цалдәр хатты мын ныммыхуыр кодта мә уацхъуыдтә, әмдзәвгәтә. Фәстагмә тынг бахәлар стәм.

Иу фәззыгон бон фәсурокты мә фәндаг ракодтон Викторыл.

Куылдәр редакцийы дуарәй бахыттаң, афтә мә размә фәци къәсхүртә, фәлә фидәрттә араәт ләштуләг. Йә тымбыл цәстом мәм цима зонгә фәкаст, фәлә ницы сдзырдтон. Ёрмәст ын аивәй салам радтон. Уазәг фәлмән баҳудт аәмә мәм йә къух әрбадарда. Афтә базонгә дән Дзаболаты Хазбиимә. Цалдәр уәздан ныхасы фәстә цәуыныл фәци. Кәдәмдәр тагъд кодта. Къәсәрмә нәма ахәцә, афтә Виктормә фәзылд. Йә пиджачы мидәггаг дзышпәй тетрады сыйфты фыстыттә систа аәмә сә Дзбойы-фыртмә баләвәрдта: «Кәд дын фадат фәуа, уәд ацы аәмдзәвгәты циклмә әркәс», — загъта Хазби аәмә рәвдзтомау уынгмә фәраст.

Әз фәкомкоммә дән әнцъылдтә къухфыстытәм. Әппәты уәллаг аәмдзәвгә хуынди «Куы уайд алцыдәр әнцион». Фырцымыдисәй йә кәсныныл фәдән. Йә фыццаг рәнхъыттәй дәр цидәр сәрыстыр ныфс әрбакалд:

«Тәссаг у къәдзәхты бын кусын», —
Фәдзурың бирәтә мәнән.
Әмә сәм алқәддәр фәхъусын,
Мә мидбыл худгәйә фәлмән.

Фәниздҗын, дам, уыдзына 'взонгәй,
Дә рәуджыты ныбаддзән рыг...
Цима мә дариккой әеввонгәй,
Раст афтә стынг вәййы сә хъыл.

Әз та шахтер дән аәмә 'мгәрттәй
Мә цардмәничи 'рхәсдзән фая...
Куы тәрсәм иууылдәр зын рәттәй,
Уәд махән чи ратдзән әгъдау?..

Уәд шахтты чи къаҳдзән хәзнатә,
Алтайы чи фәлдахдзән зәхх?
Ыскәсән аәмә дард Цәгаты
Заводтә чи араздзән, — зәгъ?..

Зынтә куынна уайд, хәләрттә,
Куы уайд алцыдәр әнцион,
Уырнәд уә, уәд, уырнәд, мә зәрдә
Нә зонид циндзинады бон!

Кәд нә царды фәндәгтә араәт хәрхәмбәлд нә кодтой, уәлдәр әеввахсәдәр базонгә дән Хазбиимә. Алы фембәлды фәстә дәр-иу мә зәрдәйы баззад ног, раздәр әрмәст гәзәмә

кәй хатыдтон, ахәм әнкъарән. Цыдәр сусәг тых уыд йә алы дзырыды, йә алы фембәлды дәр. Йә уәздан, хиуылхәңгә уындаң дәр йәхимә әлвәста адәмы. Әрхәсдзынән бәлвырд цау мәхи җардәй.

1964 азы мән фәндәраст кодтой Советон Әфсадмә. Нәсиахс Абайты Сергей чысыл күывдгонд сарәзта (уәд әфсадмә әрвитын каджын хъуыддаг уыдис). Фысымты хистәр Антъоны фарсмә бадт Дзаболаты Хазби. Нә иумәйаг хәләрттә Хъодзаты Әхсар, Малиты Васо, Җәрукъаты Валодя, Джыккайты Шамил әмә, әнхъәлдән, Ходы Камаләй Хазбийы разәй йә нығс ничи баҳаста уыцы бынатмә. Әниу, әдзуҳдәр афтә уыд. Дзаболы-фырты хуызән ирон әгъдәуттәм ничи арахст. Суанг-иу әм әнәзонгәтә дәр әрхатысты, ҇әмәй сын сәғ ғынгән хистәрән сбада. Йә ցыбыр, фәлә әвәджиауы рәесугъд күывдтытәм-иу қәddәридәр стыр ցымыдисәй хъуыстой.

Афтә уыд уыцы бон дәр. Фысымтә сә ҇әст әрәвәрдтой Хазбийыл. Әмбисәхсәвмә ҳәстәг Абайты бинонтә уазджыты фәдил қәртмә күы рахызысты, уәд Антъон, нәсиахсы фыдыфсымәр, сәрмагонд арфә ракодта Дзаболы-фыртән, мәнән та бафәдзәхста, ацы замманайы әгъдауджын ләппүйи йын тагъд рәстәджы күүд фенүн кәнөн, афтә. Әз ын әхсыз-гонәй зәрдә бавәрдтон, фәлә уәдмә әфсадмә аңытән, Хазбийән та ցима йә каникултә фесты (Мәскүйы Горькийы номыл Литинституты ахуыр кодта), әмә фадат нал фәци...

Поэт бәллық, ҇әмәй йә хъуыды уа ирд, ҇әрәеццаг. Бонтимә кәй ном фәтар вәййы, уый, дам, әңәг фыссәг никуы уыди. Уымән нә сусәг кодта йә рагбәллиц:

*Бавәр, ныууләф зарәджы
Иры сәрвәлтау зәрдә!
Къуылдымтыл, комы нарәджы
Судзгә фәтәх зынг зәлтәй!*

Ахәм зын әмә арфәйаг нысанмә тырнаңгән йә размә бирә ҇әлхудуртә вәййы. Сә сәрты әнцонтәй ахизән нәй: «Не знает әмә змәст дунейи адәймагәй раңарынмә чи хъавы, уәлдайдәр та поэты ном чи хәссы, уый хъуамә ләууа йәхү фидар принциптыл, — фыста Ходы Камал. — Әмә уыцы принциптә Хазбийән бәлвырд уыдисты: рәстыл дзурын, рухс фидәнү сәраппонд удуәлдай тох кәнүн, уыцы тохы, фыдәлтыккон мәсүгай, Ирыстоны хәхтау, әнәфәцудгә уәвүн»:

*Зәрдә! Ды әвдисән
Дә мә цин, мә зынән.
Әз ңәгъдын дә хъистыл,
Әмә кәд сә зыланг*

*Искәйы рәвдауа,
Үәд рәстмә стәм, науәд
Сты дзәгъәл нә зәлтә,
Әмә зон, мә зәрдә:*

*Цас уой 'лвәстдәр хъистә,
Уый бәрәц тоның тагъдәр.
Фәлә уый бәрәц искәй
Агайы сә цагъд дәр...*

Ехх, Хазби, куы йә зыдтай, әгәр әлвәст тәгтә тонгә кәнүнц, үәд куыд әнауәрдонәй ңагътай дә зәрдәйы хъистәй! Әви әңгәгәр уыдтай дә цыбыр, дә тәрк-хъисмәт әмә, Джыккайты Шамилы загъдау, тагъд кодтай ңардәй дә мондәгтә суадзыныл, тырныдтай тар басудзынмә, фәндыйд дә, үәд та, майдыма, иу уысм дуне срухс кәнүн?

Ныр, азты ындиңәй фәлгәсгәйә, бәлвырд-бәрәг у: уыцы развәлгъяуәны әнкъарәнтә арф әвәрд уыдышты дә зәрдәйы:

*Әз куы райгуырин ногәй фәстәмә,
Үәд мә ңардән әндәр уаг хәссин,
Әмә бонты әнәхығъд рәстәгмә
Әз бынтон әндәр ңастәй кәсин...*

*Фәлә ног мәнән райгуыраен нал и, —
Бонтән та мын әнә сургә нәй, —
Җарды арфбын, әнәкәрон малы
Дард кәмдәр и мә кәсаг бынәй...*

О, сахаты әртхырән «Цылк-цылк-цылк» дә карз хъисмәты азәлдау зилдух кодта дә туджы, домдта дә: «Иунәг уысмән дәр фесафән нәй!» Уымән тәхуды кодтай, йә ңардвәндаджы фәстәй йә бәллицтә аеххәстәй чи фены, уыдоммә, уымән хъустай дә мидфынәйы дәр нәртон дугъоны әндөн ңәфхәдты хъәр. Уымән-иу фәзмыйдтай әдзуҳдәр дә уарзондәр поэттәй иу — Бестауты Гиуәргийы зәрдәмәхъаргә философон рәнхъытә:

Цард у минутгай, уысмгай, —
Тагъадаэр дзы бафәлвар алцы.
Хурәнгәс сауцәст чызгайы
Де 'мбәллңон ракән дә балцы;

Цардәй дә мондәгтә ис, —
Ничи дә раҳондзән галиу:
А бәстәй аңауән ис, —
А бәстәм раздәхән нал и!..

Цәвитеттон, Бестау цавәр зәрдә дардта Хазбимә, уый тыххәй йә мысинәгты Хостыхъоты Зинае афтә зәгъы: «Иу сәрды Хазби йә бинойнагимә әрцид Хуссармә (уәд әз күистон журнал «Фидиуәджы»). Тынг ыл бацин кодтой уымы фыссәг-фәсивәд, уәлдайдәр та Бестауты Гиуәрги. Фәсаууонмә дәр-иу арах кодта йәкй, стыр аргъ ын кодта йе сഫәлдыстадән, фәндыйд әй, йемә күй базонгә уыдаид, уый. Ныр ын гәнән күй фәзи, уәд әй уәтгъд нал суагъта. Сәхимә нәе акодта, Къодоты Махар дәр ма ныл сәмбәлд, афтәмәй. Йә бинойнаг хәдзары нә уыд, фәләй йәхәдәг фәсте ницыуал фәуагъта, уайтагъд фынг ацарапәста. Люся, әвәңцәгән, фәллад уыд фәндагәй әмәе иу афон йе 'муд нал уыд. Max әмхүй-зонәй скатай стәм. Хазби Люсяйыл тынг әнувыд кәй у, уый хорз зыдтон, әмәе ныр дардомау уәздан ләуд күй скодта әмәе нәем уырдыгәй күй каст, уәд тынг фәдис кодтон. Фәләй уый уыд йәе ирон әффарм, бынтон ирон, фыдәлтыккон ағъда!..

Иу зымәгон райсом мәм Гиуәрги мә кусәнуатмә бауад җәссыгдзастәй.

— Хазби бабын... — Әндәр ницы сферәзта, йә хъуыр кәй ахгәдта, уый бәрәг уыд.

— Хазби кәй хоныс ? — тарст фарст әй акодтон.

— Дзаболаты, — загъта ма әмәе йә җәссыгтә сәрфгә фед-дәдуар...

Ирон поэзийи уыцы саударән бонты 1969 азы январы рав-зәрдисты мә ацы рәнхъытә :

Әндзыг нырма рыст зәрдәйай нае быдыр,
Нә хәхты зымәг бакодта йә бар,
Рәхдҗы та 'фтаудзән рагуалдзәг цъәх къуыбыр,
Әрмәст дәуыл уый не 'р҆цәудзән, әмгар.

Ды йыл фыщаг хатт нал кәндзынә зарәг,
Нә уыдзән д' амонд рухс хуры тынты,

*Сәумәраджы фәлмән къәвда куы уара,
Уәд әм дә къухтә нал дардзынае ды...*

*Фәлә әдзух кәмән кодтай йә цәра,
Цы Ир уарзтай дәхи удәй фылдәр,
О, уымә-иу нәүәг амонд куы 'рәеуа,
Уәд ыл-иу немә басин кә ды дәр...»*

Цыдәр уәларвон тыхты афтә бафәндыйд әмә Дзаболаты Хазби йә хъысмәты әвәрдәй тынг хәстәг рауд зынгонд үырыссаг поэт Николай Рубцовимә. Мәнә куыд фыста журналист А. Брагин 1979 азы газет «Комсомольская правда»-йы: «Базонгә сты Мәескуйы — иу рәстәджы Литинституты ахуыр кодтой... Мәенмә афтә кәссы, цыма дыууә поэты әхсән рауд әмсәр, әргом ныхас. Әмә сә дыууәмә дәр, сә «чысыл райгуырән үәзәгәй» дард үәвгәйә, уыциу рәстәг равзәрдысты мысән әнкъард хъуыдтыә. Әмә цыма уалдзыгон ивылд дәттә ауәзт атыдтой, уйай кәрәдзимә ныггуылф кодтой дыууә уды рәсугъд әнкъарәнтә. Уыцы гуылфәнта равзәрдысты Вологдәйы зылды суадәттә әмә Ирыстоны знает хәххон цәугәдәттәй».

Рубцовмә бирә хатдҗытә уыд, ратәлмаң мын кән мә уацмыстә, зәгъгә, фәлә әрмәст йә ирон хәларән раивта фындаәс әмдәвгәйы. Йәхи фәндәй, йәхи әнкъарәнтәм гәсгә сә равзәрста. Николай куыд дәсны тәлмаңгәнәт үидис, уымән уәхәдәг әвдисән ут:

*Но как трудно, как трудно бывает тогда,
Если рядом случится чужая беда,
Если кто-то страдает у тебя на виду, —
И душой проникая в чужую беду,
Вы не в силах пройти стороною и прочь,
Но не в силах ничем человеку помочь!*

Дыууә поэтән әмхуызон раудысты сә царды фәстаг бонтә дәр. Николай Рубцов, йә адзал цыма зонгә кодта, афтә йә мәләтәи хәдразмә фыста: «Я умру в Крещенские морозы...» Әмә, әңгәдәр, иу кәйдәр къухәй әвирхъяуәй фәмард 1971 азы, 19 январы, Доныскъафәнты хъызт әхсәвы. Хазбийы мәлән бон та у 18 январь, әрмәст дыууә азы раздәр.

«Дыууә курдиатджын поэты Дзаболаты Хазби әмә Николай Рубцов, дыууә стъалыйау фәзындысты поэзийи арвыл, — фыста Хазбийы мысән бон Цгъойты Хазби. — Батавтой

поэзиуарзджыты зәрдәтә, схәлбурцъ сын кодтой сә миддунейы рәсугъд әнкъарәнтә, стәй стъалытау атахтысты әмә нә сә цәхәртү рухсәй абор дәр хоныңц уды сыгъдәгдизинадмә, адәймагдзинадмә... »

*Дән җәуыныл авд дәлдәхмә разы,
Басгарыныл зәххы арф къәсәртә...
Гъе, әрмәст туг ме уәнгты куыд хъаза,
Рәвдз куыд куса, абонау, мәз зәрдә.*

*Фәлә туг куынәуал зила уәнгты,
Уәд мән зәххы арф уәвын нағ фәнды;*

*Уәд фәдзәхсын: « Ma скъахут фыр хъыгәй
Арф мә ингән, — уадз әмә мыл уара, —
Искәд рәстәг ме стджытән сәрытыл
Кәд әрзаид цардыхосән тала... »*

Кәддәр Боциты Солтан йәх хъысмат афтә сныв кодта, хуры тынтәй, дам, куынә ферхәцион, уәд мын әндәр мәләт нә уыдзән. Кәд Дзаболаты Хазби дәр уый тызмәг хал ахорда? Йә зәрдә хурау рухстауәг кәмән уыд, ацы цъәх дунейы уындәй әффис чи нә зыдта, уымән әндәрхузыон мәләт Хуыцауы цәст куыд хъуамә бауарзтаид?

Ехх, йә цәсты кәронәй Хазби, бәргә, искуышай куы ракәсид, уәд фенид: йә бирә хәләрттә абор дәр сә чемы нәма сты. Абор дәр сә зәрдәтә нә комынц сә уарзон әмгары әнафоны сәфтил баууәнди. Раздәрау искаед куы фембәлынц, уәлдайдәр поэты мысән бон, уәд әзраздәрәй фәннымайынц сә кәддәры царды цаутә, фәзилынц сә уарzon бынәттыл. Цыфанды зәрдиаг ныхас куы руайы се 'хсән, уәддәр иуафон фәхъус, фәссык вәййынц. Иууылдәр бамбарынц: сә рагуалдәжды ныфс, сә цәхәркалгә азты фидыц фәстәмә нал раздәхдән, әнустәм рәстәжды мигъфәлмы аныгъуылд. Хазбийы хуызән сә йә фарны дзырдәй чи әрбамбырд кәна, нә тыхст әмә уырыд заманы сын сә зәрдәтәм рухсы цыртт чи баудза, дыккаг ахәмы Хуыцау нә радта. Искаемәй та йын баивән нәй...

*...Ныр цаләймаг сәрд Иры хәхты зилин
әнә ме 'мгар — фәсмон кәна мәрдтү!
Йә хаст әфсургъ әндон әрттигътә 'ууилы
Хъәриуы бын, уәгъдидонәй хәты.*

Йæ барæг мын цы зæрдæтæ æвæрдта,
цы фидар истон уый ныфсæй мæ къах!..
Хъæриуы цъупмæ нал ысхызт. Йæ фæндтæ —
зынгхуыст... Мæнæн — фæдывæр и мæ уаргъ.

Ныр барæгæн йæ ирон сыджыт — базау.
Хуындинс æмгар. Ныр — Мысинаң йæ ном.

Æхсаргардау дзæгъæл æппærстæй бæззад
йæ фæстаг дзырд æрдæгфыст зарæджы кæрон...
(Хъодзаты Æ.)

Мæ ныхас кæронмæ æрхæццæ, фæлæ мæ хъусты, фæдисы
дзæнгæрæгау, ныййазæлыд Хостыхъоты Зинæйы хъарæтгæнæг
хъæлæс: «Exx, цæй зын дæ уарzon æмгæртты ныгæнын, цæй
зын дæ! Күйд тынг нын нæ фаг кæнис ды, Хазби!»

Хъыгæн, ацы зæрдæуынгæтгæнæн ныхæстæ ныр зæгъæн
ис Зинæйæн йæхи тыххæй дæр. Æмæ канд уый тыххæй нæ:
фæстаг къорд азы Иры зæхх равдæлон Бестауты Гиуæрги, Га-
фез, Плиты Грис, Цæрукъаты Алыксандр, Гаджиты Георги,
Хаджеты Таймураз, Дзуццаты Хадзы-Мурат, Гибизты Оскар
æмæ æндæр курдиатджын поэттæй. Фæлæ, æвæццæгæн, ацы
æрхæндæг номхыгъд Дзаболаты Хазбийæ райдыдта æмæ йын
йæ рухс ном ногæй æрымысæм. Нæ царды фæстаг бонтæм нын
нæ уdtæ ныббаста йæ кæлæнгæнæг ирон ныхасæй.

Хазбийæн йæ зæрдæхалæн мæстыты сæйрагдæр уыд уый,
æмæ ирон дзыллæ йæ мадæлон æвзагыл былысчылтæ кæнын
кæй райдыдтой, ирон поэты ном кæй саслам графоманты азарæй.

Æмæ Хуыцау уый зæгъæд, цæмæй фæстæмæ раздахæм ирон
дзырдаивады фарн, цæмæй Хазбимæ, цы дзæнæты ис, уырдæм
дæр фехъуыса, уыцы æхсызгон хабар.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Мамысонгом.

Лисри. Скæсæйнаг мæсыг.

Елгона. Алардыйы кувæндон.

Лисри. Дарчиты мæсыг.
Уæллаг уæладзыджы ис
къулы жемдæргъæн дур.

Гуыркъымты ком. Тербаты Уастырджийы кувæндон. Фрагмент.

Хохы Саниба.

Зеритом. Мады Майрәмі күвәндөн (XI ғасыр).

Лисри. Аргъуантæ.

Тиб. Мәсүджендиң мидәлгаг хуызы.

Лисри. Мәсүджендиң күул.

Зъил. Цыртытæ.

Тәбәегъауы хъәу. Тербаты Уастырдҗийы кувәндон.

Гуыркъымты ком. Тербаты Уастырджийы кувәндөн.

Хохы Саниба. Реком.

Хохи Саниба. Реком.

УИДӘГТӘ

ХОЗИТЫ Петр

НАЦИОН НИГИЛИЗМЫ ФӘСТИУДЖЫТАӘ

Арын дзы Биазырты
Къамерланы рухс ном

Эссе

РАЗНЫХАСЫ БӘСТЫ

Цы фарстытә мә фәндү рәгъмә рахәссын, уыданыл иу аемә дыууә хатты на цыди ныхас. Фәлә мәм афтә кәсү, цыма уыңы ныхастана иу хаттаң иннаемә хизынц иухузызонаәй, сә мидис арфәрәмә уәрахдәр на кәны, вәййы сын информациии хуыз. Мән фәндү бафәлварын ацы проблемәтән сә аххосты кой дәр ракәннын, сәйраг дзы кәңүү, у, уый бамбарын, фыбылызы әхсәрдзән кәңәй кәль, уырдаң бацамонын. Ирон адәмьи этнокультурон царды ныртәккә тынг ахсджиаг рәстәт кәй арләууыд, уый бәлвирд цәвиттонтай равдисын. Дзырд сәйраджыдәр цауы моралон уагахасты барәнтаә мәмә принциптын, уыдан әддәттән мидәг куыд аудысты мәмә кәрәдзийи куыд баивтой, ууыл. Зәгъәм, арах фехъусән ис, ирон адәм алцы дәр куыд «хъәбатырәй» быхсынц, зәгъәгә, уый фәдил фәйнәхуыз он хъуыдитә. Цыиф сыл калынц мәмә — быхсынц, анах-хосәй сә марынц, цәгъынц — быхсынц! Сә күлтурә, сә историон шедевртә сын әндәртә әдзәстомәй сәхи бакәннинц — быхсынц! «Рәсугъд мәмә хъәбатырәй». Иугәр ахәм хъуыдитә дзыллајән әргомәй дзураен ис республикаәй информациии фәрәзты, мәмә сәм адәм әнцад хъусынц, уәд уый, мәнмә гәсгә, деградаци хуийны. Әмә ахәм мутантон ногдзинәдтил, әвәеццәгән, хъәуы дзурын.

Не 'хсәнадон цардәй ма ацы ныхас цы тенденцитын қәүдәзән, уыдан басты, мәхәдәг кәй федтон мәмә кәй фехъуистон, ахәм бәлвирд цәвиттонтимә, фәлә дзы наемтә мәмә мытгәгтә на фыссын барәй, уымән мәмә уый ницы ратдзән.

ÆНÆ ИРОН ПАДДЗАХАДÆЙ

Ирон адæмыл цærнбонты цы фыдбылызтæ арцыд, уыдонæн абор сæ иууыл æнкъарддæр фæстиуæт у, нæ нацийæн æцæг хæдбар паддзахад кæй нал ис, уый. Стæй ма йын ахæм фадат искуы уыдзæн, уый дæр зын зæгъæн у. Ацы хъуыддагыл басæтгæйæ, басæттын хъæуы ууыл дæр, æмæ ирон адæмæн тагъд рæстæджыты кæй нал фæзындзæн сæ цард сæхи фæнд, сæхи бармæ гæсгæ саразыны æмæ сæхи бахъахъæныны фадат. Ныхас цæуы объективон уавæртыл: Цæгат Ирыстон — Алан хауы Уæрæсейы Федерацимæ, уый та йæ демографион структурæмæ гæсгæ у бынтон алыхуызон. Ис дзы, сæ нымæц милуантæ кæмæн у, ахæм нацитæ æмæ æрмæстдæр дæсгай, сæдæгай минтæм чи хæццæ кæны, ахæм адæмыхæттытæ дæр. Ирæттæ милуан дæр не сты. Уырыс сты æппæты фылдæр. Паддзахады ном дæр уыдон хæссынц, уымæ гæсгæ, паддзахад кæд федеративоныл нымад у æмæ адæмтæн дæр иухуызон бартæ ис, уæддæр федерациты æппæт субъекттæ дæр сты уырысы дæлбар. Ахæм уавæр равзæрд фылдæр адæмы конституцион уагæй (се 'взаг у паддзахадон æнæхъæн Федерацийы), стæй фылдæр кæй сты, уымæ гæсгæ.

Уырыссаг æвзаг Ирыстоны бацахста æхсæндзарды алы къуым дæр: официалон политикæ, экономикæ, уынг, куист, хæдзар — алцы дæр, æрмæст ма дзы хъæууон цард абоны онг куыддæртæй йæхи бахызта. Æнæхъæн Ирыстоны нæй, документтимæ куист иронуа кæм цæуы, ахæм иунæг паддзахадон кæнæ æнæпаддзахадон куистуат дæр. Афтæмæй нæ республикæйæн йæ конституцийы фыст и, зæгъгæ, Цæгат Ирыстон — Аланы ирон æмæ уырыссаг æвзæгтæ сты паддзахадон. Ацы фыст у формалон, æмæ уæд конституци дæр формалон у, стæй ирæттæ дæр а дунейыл формалон адæм сты. Гуырысхойаг нал у: ахæм уавæрты, Уæрæсейы Федерацийы чысыл адæмтæй сæ хæдбындурдзинад фесафынæй тас кæмæн у, уыдоны фыццаг рæнхъыты сты ирæттæ дæр. Ахæм объективон зын уавæрты нæ сæйраг хæс у адæмы бахъахъæнын, цæмæй йæ ма аныхъуырой, ууыл бацархайын. Уый фæдыл федералон центрæй кæй ницы уынаффæ уыдзæн, уый бæрæг у: адæмæн хъæуы сæхи фидар æмæ куырыхон фæндон. Мадæлон æвзатыл хæдзары дзурынмæ сидыны формулаf фаг нæу, кæд æй Абайты Васо расидт, уæддæр.

Хъæуы уæræхдæр мадзæлттæм бахъавын, амбицион кæй хо-
нынц, ахæм нысантæ сæвæрын. Уый зын хæс у. Бахъæудæн нæ
канд материалон æмæ культурон базæ скæнын нæ, фæлæ адæ-
мы сæрызонды психологиян революци саразын дæр.

Хуссар Ирыстон йæ зæххы бæрц, стæй йæ адæмы нымæцæй
дæр кæд къаддæр у Цæгатæй, уæддæр ын, æнæдызæрдыгæй, абон
ис фылдæр гæнæнтæ, цæмæй сæххæст кæна ацы историон хæс.
Ахæм фадæттæ йын фылдæр ис ныртæккæ дæр, лæмæгъ æмæ
æнæнымад паддзахады уавæрты. Ігæрон хæрзвадæттæ та йын
фæзындæни, нымад ыуы 'рцæуа, уый фæстæ. Хуссар Ирыстон
цæмæй тыхджын æмæ сæрибарæй баззайа, ууыл архайын ком-
коммæ амоны үүцы зæххыл национ рæсты æххæстбарджын
фæзуат сифтонг кæнин. Абоны бонæн æмæ сомбонæн дæр.
Монон, материалон æмæ нацийы нымæц фылдæр кæнини фæзуат.
Ирæттæй баззайын ыуы 'рхъявой нæ адæм, уæд кæм, цы зæххыл?
Цæгат Иры 8 мин квадратон километры зæхх ныридæгæн дæр
скъуындæг и нацийы рæстæн. Нал фаг кæны, уымæн æмæ ирæт-
ты фылдæр хай ам, Цæгаты, æрæмбырд, æмæ кæдмæйи фаг у
ацы зæхх? Адæм цæмæй цæрæццаг уой, уый тыххæй фылдæр
хъуамæ кæной, æмæ сæ цæрæнбæстæ хъæуы уый тыххæй. На-
цийы бæрц фылдæр кæнинæн хорз сомбон ис Хуссары. Цæгат
Ирыстон хæдбар паддзахад нæу. Хуссар Иры та ахæм историон
фадат у реалон: 16 азы хæдбарæй цæрын – уырнинаг æмгъуыд
бæргæ у ирон адæмæн йæхицæн дæр æмæ æнæхъæн дунейæн
дæр. Ахæм фадатæй ма спайда кæн, уæд уый уыдзæни тутгæ-
ригъæд хъысмæты раз, уыдзæн æвирхъяу рæдыд. Ирыстоны
хъысмæт æнæхъæнæй абон аразгæ у Хуссар Иры зæххыл, фæлæ
йæ аразын та Цæгат Ирыстонмæ кæсы. Уый у национ идеїæ дæр
æмæ йæ алы къуымты агурын нал хъæуы. Ацы фæнд æппæтна-
цион куыдæр суа æмæ йæ сæххæст кæнинмæ адæм сçæттæ уой,
афтæ ивдзæн, проблемæмæ æндæр адæмтæй дæр бар чи дары,
уыдон ахаст дæр. Дзырд сæйраджыдæр цæуы туырдзы æмæ уыры-
сыл. Ныр та уал уыдон ирон адæммæ кæсынц уæлейæ дæлæмæ,
сæрбæрzonдæй, схъæлæй, ныхас дæр афтæ кæнинц немæ, уымæн
æмæ уынинц; адæм идејон æмæ моралон æгъдауæй æдзæттæ
сты. Ацы адæмы цы хъæуы, уый сæхæдæг дæр нæ зонынц, зæгъгæ,
нын цалынмæ æддагон адæм (суанг нæ хæрzmæбæлджытæ дæр)
ахæм ахаст нæ цæстмæ дарой, уæдмæ уыдзæн афтæ. Цалынмæ
хицæнтæ уæм, уæдмæ уыдзæн афтæ.

ТÆССАГ ИЛЛЮЗИТАӘ, КÆНÆ ЦÆМÆН НÝДЗДЗÆГЬАЛ ИРОН АДÆМЫ ФÆНДАГ?

Национ хæдбындур бахъахъæныыл архайгæйæ, ирон адæм, гæнæн ис, æмæ бахауой рæсугъд, фæлæ фæлывд ахæсты. Хъуыддаг афтæ у, æмæ абоны бон ирон адæмы иумæйаг «историон уæз» сæйраджыдæр æнцой кæны ивгъуыдыл. Скифтæ, сæрмæттæ, алантæ... Кæддæры хъомысджын æмæ нæргæ адæмы хъуыстгонд ном аbon дæр хъыдзы кæны ирæтты кадуарзаг зæрдæтæ, æмæ уый, мæнмæ гæсгæ, пайда у адæмы моралон æнæнizдzинадæн. Нæ фыдæлты хъæздыг æмæ æрттивгæ монон æмæ материалон бынтæй сæхи сбуç кæниккай бирæ стыр адæмтæ дæр. æнæхъуаджы нæу, уыцы исбонæн фæстаг рæстæджы бирæ ног «хицæуттæ» кæй фæзынд, уый дæр.

Æцæгæй та ивгъуыд domы, цæмæй йын аbon дæр, бирæ æнусты фæстæ, дардæр хæццæ кæной йæ кад, йæ намыс; domы, цæмæй куса йæ уд, цæмæй йыл æфта, фыдæлты фарны аккаг æмæ ныры цивилизацийæн та æмбæрстгонд æмæ арфæйаг чи уа, ахæм ног материалон æмæ монон хæзнатæ. Афтæ куынæ уа, уæд нæ фыдæлты хæзнатæ, Уæрæсейы Стабилизацион фондау мардæй джиудзысты, адæмæн та æппындæр ницы пайда хæсдзысты. Афтæ куынæ уа, уæд иуахæмы равзæрдзæни ныхмæвæрд фыдæлты монон фарн æмæ сæ фæдонты культуруон домæнты 'хæн. Нæ монон культурæйы ис, ирон адæмы фæлтæртæ цæргæ-цæрæнбонты царды сæйраг фæзилæнты сæхи куыд хъуамæ дарой, уый фæдыл фæдзæхстытæ. æмæ адæм уыцы фарнæй куы фæиrtæсынц, йæ фæдзæхстытæ йын куы ферох кæнынц, уæд нывыл нал фæуынынц сæ фæндæгтæ, сæзæгæл вæййы сæ зонд, сæ уагахаст, сæ бæллиц, сæ царды нысан. Ахæм уавæры сты абоны ирон адæм æмæ сæ монон культурæйы æмахастытæ дæр. Абоны ирон адæм æмæ сæ фыдæлты фарны фæдзæхстытæ бонæй-бон æцæгæлондæр кæнынц кæрæдзийæн. Дæстай азты дæргъы хицæн кæй уыдзысты, уый йæхион бакодта. Уымæн æвдисæн абоны æхсæнадон хъуыдзыты фæстæзадзинад — уынæм æй ирон царды алы къабазы дæр. Ацы ныхмæвæрд тынг ныллæг æмвæзадмæ æрæппærста иумæйагæй нацийы культураe.

ЧИ БАХЪАВЫД ЖЕНУСОН МОНЫ УАЛАХИЗМА?

Ахсәнны хъуыддәгты, аеппәтнацион проблематә әмә күлтүрәйни фарстыты фәдыл адәймаджы сәрызонд куыд дзәгъялтә у, уый әвдисәг у динмәе йә ахаст. Цынае сектәтә әмә алыхуыз оноккультон къордты на бамидаст сты ирәттә фәстаг рәстәджы! Цәрәнбонты сә цы иунәг Стыр Хуыцау иу кодта, уый дәр алкәмән нал у табуйаг. Ахәм уавәр, мәнмә гәсгә, катайаг у, уымән әмә динимә әмахастьытә иууыл ирдәрәй әвдисынц адәймаджы, стәй әнәхъән нацийи монон иудзинад кәнә пырхытә уавәр, хъәздыг кәнә гәвзыикк удысконд, размәдзыд кәнә фәстәзад хъуыдкәненад. Мәнмә гәсгә, ам, ирон адәм сәхицәй цәмәй раппәлой, уый наәй. Аңаң, бирәтә, гәнән ис, ахәм әрхәндәг хъуыдты ныхмә әрәвәрой раппәлинат миниуджытә. Зәгъәм, фәстаг азты чырыстон динил сәмхиц бирә ирон фәсивәд. Чи зоны, рекордон нымәттә разына, чырыстон аргүүдил сәхи цас адәм бафтыдтой, уымәй дәр. Ирыстон рагәй фәстәмә чырыстон бәстәйил нымад у, әмә, әвәццәгән, хорз зәгъын хъәуы ахәм әрхъуыдыйә. Фәлә, цыма адәттә дины кусдҗыты арәзт шоутә сты, афтә мәм фәкәсси хаттай.

Нә дины кусдҗыты ноджы иу позицийы тыххәй. Бәрәг куыд у, афтәмәй чырыстон динимә иумә ирон адәм иузәрдион сты сәхи традицион ирон динил дәр. Фәлә чырыстон динимә кәрәдзи ницы хъыгдарынц Уәвгә, ахәм уавәр бирәты зәрдәмә на цәуы, фыццаджыдәр чырыстон дины профессионалон архайджытән сәхицән. Афтәмәй раззәрд, ирәттә муртаттаг динил хәст сты, зәгъгә, ахәм стыр аферә. Аңаң, ын провокаци схонән дәр ис, уымән әмә уый у ирон адәмы ныхмә барәй әримысгә легендә, цәмәй сын смамм кәнәй сәхи традицион дин, ома, дам, уый фәстәзад адәмы миниуәг у. Афтә барәй зыгъуммә кәнәнц әңәгдзинад, бырсынц әмә бырынц ирон ләдҗы удумә. Ирон адәймаг чырыстон дины фәзындәй бирә раздәр райдынта иунәг Хуыцауән кувын. Уый уыдис әмә у дундуне әмә адәймаджы 'хән аләмәттаг хид айтындыны хуызән, на фыдәлты куырхондзинады стыр уәлахиз. Амә, цымае, ахәм хуымәттәг хабәрттә чырыстон дины архайджытә нә зонынц әмә не 'мбарынц? Зонынц Уәдә адәмы цәмән знәт кәнәнц?

Адәмы хәрзәбоны сәраппонд Хуыщаумә кувыны әмә дзы хәрзиуәт курыны бәсты дины кусдҗытәй бирәтә сәхимә райстой политикон архайджиты функцитә дәр. Әмә тох кәныңц ғылдаәр зәххытә «счырыстон» кәныныл, политикон әвзагәй та — сә бацахсыныл. Фәлә, Ирыстоны аргъуанты ирон адәм әмә ирон сауджынта цәмәй иронау сә Хуыщаумә кувой, ууыл ничи архайы. Әңгәлон әвзагыл кувын раст кәй нәу, уый бәрәг куы у. Ахәм куывд Хуыщаумә дәр раст нә фәкәсдзән. Фәлә уый сауджынта цәмәндәр ахсджиаг нәу. Чырыстон аргъуаны иронау кувыны әгъдау рәвдзәр у Хуссар Иры. Җхинвалы сәйраг аргъуаны кусы нәлгоймәгты профессионалон хор. Уый нысангонд бонты кәны дины темәтыл фыст зардҗытә. Цәгат әмә Хуссары аргъуанты 'ксән дәр ис ныхмәләудтытә. Цәгат кусы Уәрәсейы, Хуссар та Бердзены аргъуаны дәлбазыр. Афтә уымән рауад, әмә йә тыхсты рәстәг Уырысы аргъуан Хуссар Иры йәхимә не 'рбаввахс кодта — политикон мотивтәм гәсгә: Гүрдзылы зәрдәхудтәй фәтарст. Ныр политикон акценттә әндәрьырдәмты азылдысты, фәлә та фәзынди ног зәрдәхудт. Йә хатдзәг та у иу — иу адәм ам дәр дихәй аzzадысты. Хуссар Ирыстоны Аргъуанән епархийы статус ләвәрд кәй әрцид, уый Цәгаты, стәй Цәгатәй дәр фалдәр ничи нымайы. Уый нә, фәлә ноджы дәрзәгдәр әвзагәй кәрәдзимә бавнәлтой: империон амбицитә — иуырдыгәй, иннәрдыгәй та — әнәбасәттон сәрыстырдзинад. Ахәм у абон чырыстон дины уавәр Ирыстоны.

Токаты Алиханы уацмыстә кәсгәйә адәймагмә афтә кәсы, цыма йәхиуыл дәр Хуыщауы уддзәф аныдзәвы. Адәймаджы уд стыргәнәг әмә сыгъдәггәнәг тых ис йе 'мдзәвгәты. Секъайы риуы дәр ахәм стыр әмә сыгъдәг уд уыди. Йә рәстәджы сә дыууә дәр ныффыстой ирон аргъуаны сауджын Җомайты Харлампимә әмә зәгъыңц, тынг районд дзы кәй сты, уый тыххәй. «Стыр бузныг стәм дә ирон аргъуыдәй әмә таурәгътәй, нәхи әвзагәй нын кәй әмбарын кәңис нә чырыстон дины аәцәгдзинад», — фыста Секъя. Ацы дыууә стыр ироны ма йын бузныг зәгъыңц, скъолайән кәй аххуыс кәны, аргъуаны агъуистмә базилинән әхца кәй ссардта, фәсивәдә ахуырмә әрвитыныл, журнал рауадзыныл зәрдиагәй кәй тыхсы, уый тыххәй. Ацы фыстәджытыл цәуы 100 азы бәрц.

Æмæ æрмæст Харлампи нæ уыди уæд Хуыцауæн æмæ адæмæн ахæм сыгъдæгзæрдæ лæггадгæнæг. Дзæвгар уыдысты рухстауджытæ. Абон та сын сæ фæдонты цы ракуындæуа? Цы номæй сæм бадзырдауа?

Нæ монон уавæр хылы-мылы кæй у, ууыл дзураæт сты дины фæдыл иуæй-иу публикацитæ дæр. Зæгъæм, Хуыцау ис æви нæ, зæгъгæ, ахæм темæйыл. Иу Хуыцауы идеяæ незаманты цы адæммæ фæзынд, уыдоны фæдонтæ ацы темæйыл мин азы фæстæ быцæу кæнынц Сфæлдисæджы уæвывнадыл. Æмæ кæд, Хуыцау нæй, уæд цы ис? Адæймаг? Уый руаджы æмæ уый хьо-мысæй цæры абоны онг дун-дуне? Æмæ дзы уæд афонмæ куы ницыуал бæззадаид. Адæймаг раджы куы сбæльвырд кодта историйы йæ гæнæнтæ хорзырдæм дæр æмæ æвзæрырдæм дæр. Зæххон хуыцæутты бынаты сæхи æвæрынмæ чи бахъавыд, уыдоны интеллектуалон агони дæр зындгond куы у зæххы кьорийæн.

Æмæ ма иу хъуыды ацы фарсты фæдыл. Нартæ Хуыцауы ныхмæ цы сюжеты рацыдысты, уый ирон сфæлдыстадон интелигенцийи минæвæрттæй чидæртæ æмбарынц комкоммæ, æмæ дзы кæнынц сæхирдыгон хатдæгтæ. Уымæн ма, æвæцæгæн, феххуыс, цæрæнбонты æлгъыстau чи хъуысы, Къостайы уыцы æнтъиснæг ныхас дæр: «Хуыцауæй арфæгонд нæ фестæм». Ацы ныхæстæ поэты фæллад зæрдæйы хъæрзын уыдысты, æргом æмæ рæстуд сагъæс. Хуыцауæй ницы хъаст кодта Къоста, йæ кой æрмæст аивадон абарсты хуызы кæны. Нырыккон литератортæ та сæ бамбæрстой комкоммæ æмæ уæдæй фæстæмæ разы нал сты Хуыцауæй. Бустыл дæр схæцынц, уагæры дын цы ракодтам, цæуыл нæм смæсты дæ, зæгъгæ.

Ахæм логикæйы æнæмæнг дымгæ зилдух кæны, æндæр ницы, стæй зиан хæссы: кæмæдæрты бахъары, æмæ сын сæ ныифс ас-æтты. Æцæгæй та ирон адæм Хуыцауæй арфæгонд сты, уый-йеддæмæ ма абон зæххыл дæр куыд цæрынц? Се 'взагыл куыд дзурынц? Утæппæт трагедитæ æмæ историон цъысымты сæ мыггаг куыд не сыскъуыди? Мах хуызæн чысыл æмæ иумæ-йагæй тæссар фæндагыл лæуд адæмы 'хæнæй ма абон дæр куыд райгуыры зонды æмæ тыхы генитæ? О, ирон адæм арфæ-гонд фесты Хуыцауæй. Сæ проблемæтæ та æрмæст сæхи мидæсты, æмæ се 'гүйдзæгдинадыл сæхæдæг дзурын кæй райдыд-той, ууыл, æвæцæгæн, райын хъæуы.

ЦЫ У НАЦИОН НИГИЛИЗМ? КÆЦÆЙ РАВЗÆРД?

Абон ирон адæмы сæйраг проблемæ у, йæ хæдбындур национ мидисæй кæй фæиппæрд, уый. Мадæлон æвзагæй, хæдбындур хъуыдыкæнынады æууæлтæй, ирон морал æмæ уагахасты миниуджытæй. Йæ иумæйаг аххостæ сты, куыд объективон, афтæ субъективон дæр. Зæгъæн ис, ирон удыхъæд разында лæмæгт коммунистон идеологии уавæртæн æмæ басаст. 1917 азы революцийæ 20—30 азы фæстæ замантæй райдай æмæ суанг абоны онг литератураýыл, публицистикæйыл нæ цæст куы ахæссæм æмæ сæ революцийы агъоммæ, стæй 1930-æм азты онг фыст чи æрçыд, уыцы æнгæс уацмыстыл куы абарæм, уæд се 'хæн раиртасæн ис егъау психологиян хъауджыдзинад. Сæйраджыдæр хицæн кæнынц хъуыдыкæнынады æууæлтæй: революцийы агъоммæ ныхас у бæлвырдæр æмæ ныфсхастдæр хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæй — æргомдæр æмæ уырниагдæр. Æз кæнын, Ирыстоны хъысмæтыл цы публицистон уацмыстæ фыст ис, уыдоны кой. Къоста, Аксо, Абайты Вассо, Магкæты Зураб, Темырханты Сослан, Гаглойты Рутен, Тыбылты Алыксандр, Арсен, Алихан, Елбыздыхъо, Секъа, ноджы ма бирæ æндæр намысджын нæмттæ.... Уыдон куынæул сты, уæдæй фæстæмæ кæй сфæлдыстад, кæй лæджыхъæд æрæвæрæн и сæ фарсмæ? Никæй. Уæдæй фæстæмæ нал ис ахæм ныфсхаст, ахæм æнæ хъинц, æнæ хъуыр-хъуыр архайд нацийы сæраппонд, йæхицæн кад æмæ табу чи нæ домы, ахæм æнæгүузызæ лæггад. Уыцы адæм конд уыдысты, кæд афтæ зæгъæн ис, уæд, æндæр ирон æрмæгæй, кæронмæ сыгъдæг национ уды хъарм æмæ уарзтæй. Æмæ афтæ тыхджын, афтæ рухс, зæрдæмæхъаргæ æмæ æвидийгæ уымæн у се сфæлдыстады тых.

Ахæм хъауджыдзинад, мæнмæ гæсгæ, афтæ æмбарын хъæуы, æмæ фыццæгты курдиат райгуырд ирон æвзаджы фарнæй, райрæзт ирон уды, ирон царды змæлды. Æмæ сæ алчи дæр схызт монон, ахуырадон, æппæтадæмон æмбарынадты бæрzonndæр æмвæзадмæ.

Революцийæ 30—40 азы фæстæ ацы удæгас цæрæццаг тых кæдæмдæр аивылд, аивта, слæмæгт национ хъуыдыйы тых.

Ахæм бындурон ивдтытæ ирæтты сæрызонды æрçыд, ног политикон цардæвæрд æмæ ног идеологии ахæсты кæй фæци,

уый ахкосәй. Иннәе сәйраг ахкос та уый у, әмәе 30-әм азты Сталины дуг физикон ағъдауәй скүниәт кодта, ирон хәдбын-дурдзинады интеллектуалон тых — уый аzzад әнәхиңауәй, әнәсәрүлхәңгәй.

Уәдәй фәстәмә ирон туджы зылд ахызт әндәр домәнты траекторимә, әрмynағ йә цавд, мәнәе айдәнмә кәсгәйә әнәнхәләджы дәхи уынгәйә күүд фесхъиуай, афтә фәтарст ирон адәймаг йәхі әнгасәй.

Ахәм бындурон психологиян рацарәзт цәмәй сә къухы бафтыдаид, уый тыххәй коммунисттән феххуыс ног политикон системәйы схемә: адәмты сә нымәцмә гәсгәе ныддиҳтә кодтой фыццаг, дыккаг, аертыккаг сорты нацитыл. Аңы дихтәм гәсгәе сын бахай чынди политикон, экономикон, культурон әмәе әндәр бартә дәр. Цәдисон республикәтә, автономон республикәтә, автономон обләсттә, округтә. Күүдфыццагәй күүд-фәстагмәе сын ләввәрд цыдысты царды хәрзтә дәр. Фәзынд хистәр әмәе кәстәр әфсымәртә. Нацитән ахәм иерархимә гәсгәе аргъ кәнүн адәмтән сәхи зондахастыл тынг фәзынди. Дыккаг сорты адәмтыл кәй нымадтой, уыданән әппүнфәстаг сәхи дәр бауырныдта «се 'туыдзәгдзинад», фәзынди сәм «нәбәззоны комплекс». Әмәе йә дәлдзиныг уавәрыл адәмы фылдәр хай сразы.

Ахәм уавәр, ай-гъай, Советон Цәдисы алкәм дәр уыди, фәләе ирәтти күүд тынг фәивта, афтә, әвәеццәгән, никәй. Хуызсафән дуг уәлдай арфдәр бавнәлдта, Гуырдзыистоны цы бирәе ирон адәм цардис, уыдан миддунемә. Аңы бәстәйи дәр кәд советон хицаудзинад уыдис, уәддәр уый хицән кодта әндәр республикәтәй — бирәе әргомдәрәй әмәе налатдәрәй дзы цыди чысыл адәмты сәмхуыizon кәнүны процесс. Цәмәдәр гәсгәе иууыл бәстондәр сә хъус әрдәрдтой ирон адәммә. Цәргә та дзы кодта сәдәгай мин ирәттә. Әмәе сә Гуырдзы сгуырдзиаг кәнүныл афтә тынг архайдтой, раст цыма уый сә сәйраг паддзахадон хәс уыдис.

Ирон адәймаджы мыггадаң йә кәрөн гуырдзиаг къәдзил «швили» най, зәгъягә, уәд ай наәдәр күистмә истой, наәдәр ахуырмә. Әмәе бирәтә баивтой сә мыггадтә. Чидәртә дзы канд къәдзилтә на, фәләе баивтой мыггадтә дәр, цәмәй сә мачи базыдтаид, кәддәр ирон кәй уыдисты, уый. Ничийә кәй наә фәндыд цәрын, ахәм тынг бирәе «ничитә» сгуырдзиагтә

сты әнәхъәнәй. Әмә раст зәгъын хъәуы, се 'хсәнәй рантыст, әнәхъән дунейыл дәр йә ном кәмән айхъуист, ахәм стыр нывгәнджытә, ахуыргәндтә, артисттә, спортсменттә. Үйдон фәләтгәд кодтой әмә ныр дәр ләттад кәнынц гуырдзыйы нацийән.

Сгуырдзиаг кәныны иннаә амал та уыдис ирон адәмсә бындурон, хәдхүиз культураійы уидәйтәй атонын. Ирәттү фылдәр хай, уәлдайдәр та хъәууон цәрдҗытә, культурон әгъдауәй цардысты резервацийы уавәртү: сә райгүрдәй сә амәләтү бонмә зыдтой әрмәст иу хабар — ис рагон гуырдзиаг адәм рагон әмә хъәздыг культураімә, рагон фыссынад әмә падзахадимә әмә ис ирон адәм — әнә истори, әнә культура, әбәрәг ивгүүид әмә ноджы әбәрәгдәр сомбонимә. Гуырдзы сын нә бамбәхстый, (әвәццәгән, сә бон нә бацис) әрмәст Хетәгката Къостайы ном, стәй ма Давид-Сосланы стыр гуырдзиаг адәм сәхицән сиахсы «аккаг» кәй скодтой, уый дәр. Ацы дыууә фактыл әңцади, чи сгуырдзиаг, уышы ирәттү национ сәрыстырдзинад.

Адонәй ныртәккә Цәгат Ирыстоны бирә цәрү. Бафәрсүт сә абон дәр, цалдәр азы Ирыстоны зәххыл фәцәрүны фәстә: чи сты ирон адәм? Кәңәй? Сә культура та џавәр у? Әмә дын дзуапп нә ратдзысты. Ничиуал сын ай бамбарын кәндзән, ирәттә дәр әндәр нациты әмгад кәй сты, уый. Әрдәтгүырдзиаг ирәттәй рауад ног психотип. Кәңцы адәммә әввахсдәр у ацы гибрид, уый зын зәгъән у. Әниу йә бәлвырд кәнын цы пайда у? Ныртәккә, әвәццәгән, ахсджиагдәр у ацы фәлтәрү ног фәдонтыл сагъәс кәнын. Цәмәй уыданы сә ныййарджыты әлгъыст хъысмат мауал байяфа.

Мытгәгтә ләгдыхәй ивыны хъуыддаг, кәй зәгъын әй хъәуы, Ирыстонән йәхи зәххыл нә уыди, фәлә «ничи кәныны» процесс иумәйагай анхъәвзта әнәхъән Ирыстоныл Хуссарәй Цәгатмә. Кәмдәр фылдәр, кәмдәртү та къаддәр. Ныртәккә ацы уавәрән йе «'фсаенттә» аивтой, феуәгъд йә идеологон къәләттәй, фәлә цы хуызы әмә кәд сраст уыдзысты йә фәстиуджытә? Абон уыдан бәрәг дарынц чысыл адәмты объективон фәстәзаддзинадәй: экономикәйи, социалон әмә цардыуаджы къабәзтү, культурон рәзтү. Ноджы бәлвырд-бәрәгтәй зыны әхсәнадон хъуыдыйы фәстәзаддзинады, гуымирыйдзинады, тәппуддзинады, культурон провинциализмы, ныфссаст удыхъәди уагахасты.

НАЦИОН НИГИЛИЗМЫ ФÆСТИУДЖЫТАË ÆХСÆНАДОН ЦАРДЫ

Стыр политикäйы ацы уавäр бæлвырдæй зыны «Мæскуымæ əнхъæлмæ кæсынæй». «Нæхицæн цы нæ бон у əнæ Мæскуы, æрбайсæфдзыстæм, нæ сыхæгтæ нæ аныхъуырдзысты, æххормагæй амæлдзыстæм». Ахæм ныхæстæн фехъусæн ис алы бон дæр. Уый нормæ у.

Нæ адæмы нал ис ныфс сæхи сæрмагонд интеллектуалон əмæ физикон фадæттæй. Уый, мæнмæ гæсгæ, ирон адæмы стырдæр фыдбылызтæй иу у. Уымæй гурынц, сæрмæхæссинағ чи нæу, ахæм миниуджытæ дæр: зæгъæм, козбау митæ. Нæ политикон элитæ йæ ацы миниуджытæ əвдисы йæ мæскуийаг хицæутты раз, бынæттон чиновниктæ — республикон хицæутты раз əмæ афтæ дардæр. Нæй сæрибар ахастытæ Ирыстоны куыстуæтты хицæутты əмæ хұымæтæджы кусджыты 'хсæн: тас əмæ табу — ацы дыууæ əнкъарæнæй архайынц нæ адæм се 'рвylбоны куысты.

Мутацийы ноджы иу əвдисæн. Примитивон индивидуализмы əнкъарæн цадæттæй баивта национ интерестæ хъахъхъæнны домæн. Æрæджы иу əвзорнг сылгоймагæй фехъуыистон: «Ой, уæд та куы радтиккой Горæтгæрон район мæхъхъæлæн, хæст ма уæд, уый йеддæмæ». Ацы сылгоймаг кæны паддзахадон куыст əмæ паддзахадон адæймаджы сæры ахæм хъуыдитæ куы гуыра, уæд цæмæ əнхъæлмæ кæсæм дардæр?

Ирон адæмы ноджы иу фыдбылыз – æхçайы культ.

Æхча бакусыны куыстыл нæ дзурын. Мæ ныхасы сæр у психологийы деформаци. Əнæхъæн Уæрæсейы дæр кæнынц коррупцийы кой, фæлæ махмæ Ирыстоны ацы фæзынд худинағ нал у, стæй тæссаг дæр.

Æнæмæт əмæ ныфссаст дзыллæтæ сты аbon нæ æхсæнадон царды сæйраг архайджытæ. Уый аххосæй уæвæн ис æхсæнадон æгъдаухæлдæн, алыхуызон политикон, экономикон, этикон бархидзинадæн, масштабон бæллæхтæн.

Беслæны əвирхъяу цау сæнкъуысын кодта дунейы дзыллæты. Милуангай адæмтæ рацыдысты Европæйы сахарты уынгтæм əмæ иумæ хъыг дæр кодтой əмæ дис дæр, ахæм əнæфенгæ туттæргъæдæн куыд æрцæуæн уыди, зæгъгæ. Куыдтой əмкуыдæй ирон əдзард сывæллæттыл. Махæн, ирон адæмæн, ацы

цәссыгтә дәсгай әмә сәдәгай хатты фылдәр уыдысты, уымән әмә нәхи түг әмә стәг нынниудта фыррыстәй, әмә уызырыст ничи баивдзән, ничи йә фәрөг кәндзән. Уый нәхи рис әмә нәхи худинаң у. Худинаң уымән, әмә ацы туттаригъәд әруагътам мах, ирон адәм. Иу адәймаг дәр хъумә ма иса йәхицәй азым. Ис дзы комкоммә аххосджынтә дәр ирон адәмәй. Әмә цас тынгдәр архайынц сәхи сраст кәныныл, уыйбәрц бәрәгдәрәй зыны сә аххос. О, фәлә аххосджын стәм не 'ппәт дәр: цәмән барстам, сәфты уавәрмә нә чи тардта, ахәм хицәуттән?..

Аххосджын у не 'ппәты ныфссаст, нә национ нигилизм, национ әнәбондзинады комплекс.

Үырдыгәй цәуы, социалон рәстдзинады домән абон актуалон кәй нал у, уый дәр. Әвзәры ахәм тәлмән, цима ныртәккә алқәмән дәр йәхи рәстдзинад ис.

Ирон адәмы нырыккон историйы ацы бәрзонд моралон удыхъәд кәдәй-уәдәй равдыстой әмә әвдисынц Бесләнү әфхәрд мадәлтә.

Ахәм цәвитеттон равдыста Калоты Витали дәр. Әңгәт рәстдзинады әнкәрән алы хатт дәр уарзтәй цәуы, әмә әңгәтәр афтә кәй у, уый сбәлвырд ацы ирон нәлгоймаджы удызмәлдәй. Виталий «түгисән фәндаг» әнә дызәрдыгәй уыдис әрмәстдәр рәстдзинад базоныны фәдил сыгъдәг хъуыр-духән. Уымәй Калойы-фырт әнәмәнг йәхицән дәр әнцойад агуырда әмә йә уарzon бинонтән дәр. Марынмә кәй нә баңыд, уый та бәрәг ү әвдисәнты ныхәстәй дәр... Швейцариаг диспетчеры иу рәстмә дзырд, чи зоны, фенцион кодтаид Виталий хъизәмар, фәлә йын уый бавгъау кодта зәрдәлхәнән дзырдтә...

Чи зоны, бирәтә мын мә хъуыды әгъятыр әмә Хуыцауы ныхмә фәндил банимайой, фәлә мәм афтә кәсес, цима Калойы-фырт үе 'ппәт адәмы бәстү дәр раңыд рәстдзинад базоныны фәндагыл, сраст әй кодта ирон удварн әмә ирон әгъдауы раз.

Калоты Виталий рәстдзинадимә иумә бесләйнаг саударәг мадәлтә рәстдзинады фәндаг дәр у тынг ахсджаиг нә нырыккон историйы. Әвирхъау трагедийә райтуыргә уарзт әмә рәстдзинад базоныны домән фәуәлахиз сты нә традицион тасыл әмә әвдисынц монон стүхтиятә әнәхъән дунейән.

Амә цы у ирон әхсәнады дзуапп ацы змәлдән? Адәмырдыгәй, зәгъән ис, уазал ахаст, хицәуттырдыгәй та — сусәгәргом тох, Мәскуыйә райдайгәйә Дзәуджыхъәуы онг.

СТАЛИН — НАЦИОН НИГИЛИЗМЫ АРХИТЕКТОР

Ирон адәмь фыдбылызыты аххосдҗынтае иу у Иосиф Сталин. Уйың әримысыд «коллективон намысы» әмбарынад, хицән адәймәгтән та йә исын кодта. Амә әрмәст намыс нә — алцы дәр. Адәймаг адәймаг цәмәй у, әппәт үыцы миниуджытә. Хъыгагән, йә бынхалән архайд ныртәккә дәр нәма ахицән. Ирыстоны зәхх ныкъкуыштә кәнын, йә интеллектуалон исбон ын культы цәхәрә бацараНфтыд кәнын, удәгасәй чи баззад, уыданән цәрәнбонтәм проблемәтә ныууадзын, дыккаг сорты адәмь тақк сыл сәвәрын — гъе уйы ныууагъта Сталин ирон адәмән. Ацы политикә Советон Цәдисы, уйы фәстә та Уәрәсейы паддзахады дәр официалон әгъдауәй нымад әрцыд фыдракәндыл, фәтәджы цыртытә алы бәстәтә әмә сахарты ныппырх кодтой (әниу сә чи зоны, нә хъуыд — уыдан адәмь хъуыдыкәннынады әвдисәнтә сты). 54 азы аивгъуытда ацы ләджы мәләтыйл, әмә ныр дәр ма ирон адәмәй бирәтә хъәууынгты зилинц әмә дзурынц, газетты әмә чингуыты фыссынц, Сталин, дам, ницы зыдта, уйы аххос нәу, зәгъгә. Цымә абон Путин нә зоны, йә бәстәйә цы цәуы, уйй?

Алцы дәр зоны. Амә уәдәе Сталин уымәй къуырмадәр ләг уыдис?

Абон, 21-әм әнусы, 2007 азы, Сталинән Ирыстоны йә ном хәссынц бирә уынгтә, әвәрынц цыртытә: Бесләны, Әрыдоны, Дигорайы, Елхоты, Алагиры, Дәргъәвсы...

Кәртыты әмә цәхәрадәтты нә, фәләе республикәйи сахарты сәйрагдәр уынгты. Ома официалон әгъдауәй. Уәдәе ма йә әндәр күйд бамбәрстәуа?

Афтә мәм кәссы — Сталины цәст ногәй күы ферттивид, уәд Сыбыры хай әппәтты фыццаг фәкәнид, йә сәрүл чи гәрәхтә кәны әмә ийин цыртытә чи әвәры, уыданы. Амә цымә, сәхәдәгү уйы әмбарынц?

Фәләе уәддәр цыртытә чи әвәры әмә әвәрын кәны, сәйраг фыдбылызы хос уыдан не сты, стәй сә нымәц дәр афтә бирә

нæу. Катайагдæр у, уæræх дзыллæтæ сæм æнæмæт цæстæй кæй кæсынц, уый. Уый та афтæ æмбарын хъæуы, æмæ ирон адæмы ивгъуыды цы уыди — хорзæй дæр æмæ æвзæрæй дæр, — уыдæттыл уынаффæ кæннын æмæ сæ хынцыны хæс ныры фæлтæр сæхимæ нæ исынц.

Фарон апрелы мæйы мæ куысты фæдыл Дыгуры иу астæук-каг скъолайы уыдтæн, æмæ мæ хистæркъласонты хъуыдыгæнаг цæстытæ æнæнхъæлæджы æхсызгон дисы бафтыдтой: оратор-тау рæсугъд æмæ аивæй дзырдтой наркоманийыл æмæ нæ нырыккон царды алыхуызон катайаг фарстатыл. Уырыссагау. Ра-уади Сталины кой дæр. Æмæ ныр та æндæр дисыл бафтыдтæн: мæнæ цыма сæ фыд уыдис, афтæ йæ хъахъхæдтой. Сывæллæттæ! 15—16-аздзыдтæ! Диктатор уыди Сталин, ўе сфаэлдисгæ цардæвæрд Ирыстонæн стыр зиантæ æрхаста, зæтгæ, сын куы загътон, уæд куыддæр фесты. Мæ ныхæстæ сын уыдисты тынг хъыг æмæ æнæнхъæлæджы. Ахæм ныхæстæ сæ районы кæй никуы фехъусынц, уый бамбæрстон. Æмæ мын ракалдтой, сæ мадæлтæй, сæ хистæртæй, чи зоны, сæ ахуыргæн-джытæй дæр кæй фехъусынц, уыцы ныхæстæ: æндæр гæнæн ын нæ уыди, ныртæккæ дæр нæ сæргыы ахæм лæг куы лæууид, уæд нæдæр къæрных уайд, нæдæр фыдракæнд, нæдæр наркомани æмæ æндæр ахæм фыдбылызтæ. Сæ иу мын дзы афтæ дæр загъта: «О, мæнæн мæ фыдыфыд дæр бахауд уыцы репресситы, фæлæ цы?»

Йæ сæрымагъз стутт кæннын кæмæн хъавынц, ноджы ма иу ахæм фæлтæр! Ацы процесс дардæр цæуы аbon дæр. Æмæ уæдæ цæй ивгъуыды рæдыдтыл дзурæм?

Ацы æнахъомтæн «дзæбæх Сталины» фæдыл хъуыдитæ сæ сæры цы хистæртæ тъыссынц, уыдон цæуыл хъуыды кæннынц? Кæцы сомбонмæ, кæцы цивилизацимæ сæ æрвityнмæ хъавынц? Цæмæй сын сæ кæстæртыл худой, æххыту сыл кæной, уый сæ фæнды? Сæхæдæг дæр мæрдтæм æлгъыстаг кæй фæуыдзысты, уый цыма иу мисхалы бæрц дæр не 'мбарынц. Сæ цæстытæ æрмæст иуырдæм цæмæн зилынц сталинисттæн? Сæхæдæг цы ракодтой, уый сын æгъæд нæу, сæ кæстæрты ма цæуыл æнамонд кæннынц, сæ Райгуырæн бæстæйæ сæ æнæхай цæмæн кæннынц? Ацы фыдбылыз нæ адæмы рæзт кæй ныуурæдта æмæ йæ абоны æнæуд уавæрмæ кæй æркодта, ууыл хъуамæ ма дзурæм? Нæ, уый нæ фæнды сталинистты. Уыдон иуæй-иу наркомантæй хъауджы не сты: æз рынчын дæн, мæ низæн мын хос

нәй, әмәе уәдә мә хуызәттә фылдәр уәнт, әз иунәгәй цәмән хъумәе әмбийон, зәгъгә, ахәм у сә психологи.

Ацы фарстайән ма ис әндәр фарс дәр: цәуылнә кусынц скъолатимә, студенттимә, иумәйагәй фәсивәдимә әмбаргә адәм? Ис бирә хорз әмәе объективон литературә ацы фарсты фәдыл. Әмәе сә хуыздәр бынат – Дзәуджыхъәуы иу кәнә дыууә чингүиты дуканийы. Ничи сә зоны, ничи сә кәсы. Иугәр бағыдәбон кодтай, ныффыстай, уәд батыхс, цәмәй йә исчи бакәса.

Кәм сты Ирыстоны либералон партитә? Сә тыхтә әрмәст кабинетты хъумәе хардз кәной? Кәнәе сә политикон нысантә әрмәст бынәттә бацахсын хъумәе уой? Кәд сын уәлдай нәу, Ирыстоны фәсивәды зондахаст цы хуызән уыдзән, уый, уәд сәхәдәг дәр цәмән хъәуынц? Әрмәст ном хәссынән әмәе паддзахадәй әхца сайынән?

Кәм сты әндәр әксәнадон организатә? Цәуылнә исты зәгъынц, Ирыстоны тыххәй барджын хъәләсәй дзурыныл чи фәцайдагъ, уыңы адәймәгтә, алыхуызон фәсивәдон организатә, боныфәстамә, официалон структуратә? Әви Ирыстоны сомбон цагъары психологияны бындурыл самаинаг сты?

Әвәццәгән, фылдәр кусын хъәуы наә абоны психо-эмоцион уавәр әвдисәг әрмәгыл, наә национ хиәмбарынады әмвәза-дыл, сә аххостыл. Зәгъәм, мәнмә гәсгә, экранмә ракәссын хъәуы Бтемыраты Бимболаты очерк «Әз фесәфтон мә ном» (журнал «Историко-филологический архив», 2004, №№ 1, 2, 2005, № 4). Чи зоны, әппынфәстаг бамбариккам, цы хуызән уыдистәм, цы бавзәрстам әмәе Сталины амарды фәстә дәр цы хуызәнәй бazzадыстәм, уый. Кәд аbon нәхицәй райгонд не стәм, куыд наци, афтә, уәд уал ын йә аххостә бамбарәм — цәмән стәм ахәм? Әмбаргә йә куы бакәнәм, уәд нын нәхи раивын әнцондәр уыдзән. Фәнды мә Хосе Орtega-и-Гассеты философон хатдзәгтәй иуәй спайда кәнын, әнәхъәугә ивгъуыдәй куыд фервәзән ис, уый тыххәй: «Ивгъуыдыл әнәхъәнәй хъәуы бакусын, әдзух ай дә хъуыдыйы дарын әмәе йә ма рох кәнын. Уәд ыл ис фәуәлахиз уәвән. Дәхицәй йә куынә сурай, әдзух ай дә зәрдыл куы дарай, уәд уый у иунәг мадзал, цәмәй дзы фервәзай. Әрмәст ай афтәмәй афәливидзынә, әдәрсгәйә йә цурты ацъыввитт кәндзынә».

НАЦИОН НИГИЛИЗМЫ ФÆСТИУДЖЫТАË ИРОН ПСИХОЛОГИЙЫ

Адæмы удыхъæд цы уавæры ис, уымæн æвзаг, кæй зæгъын æй хъæуы, сæйраг æвдисæн у. Царды алы къабазы дæр райда-йын хъæуы æвзагæн йæхицæй, уымæн æмæ уый йæхæдæг нал ис йæ бынаты, нал æххæст кæны йæ историон нысаниуæг: йæ раттæг адæм ыл нал дзурынц, сæнæрвæссон ыл сты, æндæр, æцæгæлон æвзагыл æй баивтой. Æвзатыл къух сисын æркодта æмæ дардæр кæны æппæт ирон фарныл къух сисынмæ дæр. Испайнаг философ Ортегайы загъдау, «æвзаг у коллективон философи», æмæ ацы æмбaryнад æндæрыдæм чи здахы, (зæгъæм, уырыссаг æвзаджы бындурыл ирон культурæйы зæрдиагæй кусынмæ чи хъавы) уыдон сæхицæн уырнын кæнынц, ирон культурæйæн, ирон адæмæн пайды кæй хæссынц, уый. Афтæмæй тынг бирæ адæмы иппæрд кæнынц æцæгдзиnadæй.

Ахæм позици зиан у ирон культурæйæн, уый «мацты» ныфсæнхъæлæй хъæздыг наэ, фæлæ кæны тутт, афтид, зиан у уыцы «ног культурæ» фæлдисджытæн сæхицæн дæр, уымæн æмæ æрцæуинаг цы наэу, ууыл æнæхъуаджы сæ тыхтæ хардз кæнынц, бирæтæ та сæ курдиат дæр. Ахæм фыдуынд социалон æмæ культурон фæзынд равзæрд, ирон адæмы цалдæр фæлтæры ирон культурæ æмæ ирон æхсæндзардæй кæй фæиппæрд сты, уый аххосæй. Иумæйаг политикон системæ идеологон гадзра-хатæйцæуджыты æххуысæй ирон фарн, ирон æвзаг смамм код-та наэ адæмы фылдæр хайæн. Афтæмæй наэ рауад гуырдзиаг-гæндтæ æмæ уырыссаггæндтæ. Æмæ æрцыдистæм заууаты ранмæ — национ нигилизммæ.

Ирон æвзаг æмæ ма ирон фарнæй цы баззад, уый æцæгæлон культурæйы экспансийæ аирвæзын кодта, иу хатт ма йæ зæгъон, ирон хъæу. Ныртækкæ нæм зынтæй разындзæни, Дзæуджыхъæуы чи райгуырд, ахæм ирон фыссæг — иууылдæр хъæутæй рацæугæ æмæ сахары æрцæрджытæ сты.

Фæстаг заманты дзæвгар бакъуындæг сты ацы хæрзи-уæгхæссæг фадæттæ дæр. Рæстæг йæхæдæг æрхаста ахæм уавæр: сахар æмæ хъæуы 'хсæн цардыуаджы дæрдзæг бынтондæр сçыбыр. Уый у нырыккон информацион фæрæзты, фыцда-джыдæр телеуынæны æппæрцæг æндæвдады аххос. Уый фækъа-хыр кодта хъæуты ирондзинады мидис, йæ бæсты та фæзынди

сәртәг әмә тыхарәэт массон культурәйи фәлхәрттә. Әнәмәнг уымә баст у, ирон фысджыты астәуқкаг кар ныртәккә 50—60 азы кәй у, уый дәр. Мәнә ацы әвзонг адәймаг ирон литературәйи фидән у, зәгъгә, абор Ирыстоны иу ахәм ном дәр не скардзыстәм.

Фәстаг азты ңәхәгәр фәфылдәр сты, нацийи мидис әнәвгъау чи халы, ахәм алыхуызон тыхтә. Раздәры рәстәдҗытимә абаргәйә уыдон сты дзәвгар налатдәр әмә тәссагдәр. Фәлә ацы тас алқамә нәма бахъардта. Нә интеллигенцийи минәвәрттәй, арахдәр фысджытәй, фехъусән ис, зәгъгә, дам, ирон әвзаджы фесәфтыл уартә кәдәй-нырмә дзурынц, нә классиктә дәр, дам, катай кодтой ацы проблемәйил, фәлә, дам, әвзаг уәддәр ңәры. Бәргә афтә куы уайд, фәлә йә не 'ппәт дәр куы уынәм, афтә кәй нәү, уый. Клапроты фыстытәм гәсгә 200 азы размә саухил ирон ләгыл зынтәй сәмбәлдаис — иууылдаәр уыдысты бурдзалыг, ңәхәдзаст, уыди син бирә зат. Абон дәр ма афтә у?.. Әмә уәдә психологон ивддзинәйтән ноджы къаддәр рәстәг куы хъәуы. Абон цыма рәстәдҗы цыд йәхәдәг дәр фәтагъидәр, раст афтә зыны. Адәмы зондахаст раивыл-баивыл кәны дыууәрдәм, йәхицән бынат агуры еғъау әмә әгъятыр информацион уыләнты азарәй. Уый та, қәфхъуындарапу, ныххуыры ләмәгъ культурәты, ләмәгъ әвзәгты, ләмәгъ адәмты. 200 аzmә цы нә бантыст, уый бантысдәни 20 аzmә. Уәдә иллюзитәй ныфсы мәстүйтә амайын нә хъәуы. Мадәлон әвзаджы сәфтән ног, раздәрәй хуыздәр уавәртә кәй ис абон, уый әдзух зәрдым дарын хъәуы. Ныртәккә алчи йәхи бәхыл куынә абада, уәд әй йә фәсарц дәр нициуал авәрдзәни.

Кәй зәгъын әй хъәуы, әнәмәнг әрцәуинаг хъуыддәгты ныхмә зын ләууән у. Уыдонәй иу — хъәу әмә сахары 'хсән «дәрдзәг» кәй цыбыр кәны, уый дәр. Фәлә әрмәст хъәууон интеллектуалон тыхтәй культурәйи систә амайән нәй. Хъуыды кәнын хъәуы уәрәхдәр әмә бындурондәр мадзәлттыл. Ахәм нысантә әвәргәйә, әвәецәгән, аппаринаг у не 'взагыл айдагъ хәдзары, бинонты астәу куы дзурәм, уәд әй уый фервәзын кәндзән, зәгъгә, уыцы формула-сидт дәр. Не 'взаг нә әрмәст дзурынән хъәуы? Стыр әмә нымад адәмтә се 'взагәй куыд пайды кәнынц, афтә ңәуылнә хъумәе уа маҳмә дәр? Мәнмә гәсгә, аххәстуд, аххәстныфс адәмтән ахәм

хъуыдты а сәрмә дәр не 'р҆цәуы. Бәрәг куы у: әппәты размәдзыддәр адәмты әмрәнхъ дәхи куына 'вәрай, уәд астәүккәгты 'хсән дәр никуы уыдзына. Уәд уәнгмард адәмъил дәхи бардзына әмә дәхәдәг дәр дә сым-сымы әмбидзына — дыккаг кәнә дә әртүккаг сорты адәмәй тондзысты.

Кәд аххәстуд әмә цәрынхъом адәм не стәм, уәд та йыл әргомәй басәттәм әмә бынтон әндәр уавәрты кой кәнәм. Уәд ныридәгән дәр на музейон әвзагән тас нау фесәфына. Кәд ахәм уавәрыл разы не стәм, уәд та нын бынтон әндәр домәнтыл әмә фадәттыл дзургә у.

НАЦИОН НИГИЛИЗМЫ ФӘСТИУДЖЫТА «ИРОН СКЪОЛАЙЫ»

Ирон әвзаджы сәйрагдәр ирвәзынгәнәт у ирон скъола. 20—30 азы размә дәр ма ирон сывәлләттән уыди дунеимә сәхи 'взагыл зонгә кәныны фадат. Ахәм фадат сын ләвәрдта ирон райдайән скъола. Ныр уымәй дәр фәцуҳ сты — ахәм скъолатә никуыал ис Ирыстоны — Хуссарәй Цәгатмә. Уа әви ма уа ахәм скъолатә, зәгъгә, ахәм равзарыны фадат куы радтой алы адәмән дәр, уәд ирәттә равзәрстый уырыссаг скъолатә. Сә ном ма сын фидиссагән «национ скъолатәй» ныууагътой. Цыдәр әнәхъола дыууә дзырды. Әмә уәд әнәнационал скъола цы у, цымә?

Ирон скъола кәй фехәлд, уый фәдыл бирә дзурән ис, бирә алыхуыzon азымтә хәссән и политикон системәмә, партион идеологтәм әмә а.д. Уырыссаг әвзаг баләууыд ироны быната, раусойй йә кодта царды алы къумтәй. Фәлә уәд зәгъын хъәуы уый дәр, әмә ирон әвзаг стәй ирон адәм сәхәдәг дәр хәсдҗын сты уырыссаг әвзагәй. Уый Иры бәстәйи зонгә кодта цивилизацийы хәрзәджытимә, радта ирон әвзагән ног, бәрзонддәр әмвәзадмә схизыны фадат. Уый уыдис ирон скъола, ирон әвзаг тыхджын, рәсугъд әмә хъәздыг кәныны әнәкәрөн суадон.

Әвәццәгән, уырыссаг әвзаг райдайәни бирә ахъаз фәсис ирон скъолатә байгом кәнынән дәр. Уырыссагау чи сахуыр кодта, уыцы ирон интеллигенттә се 'пәтәй раздәр бамбәрстый, ирон скъола әнәмәнг кәй хъәуы, уый, бафыдәбон кодтой

йә саразыныл. Иуңасдәр сын әнтысгә дәр бакодта. 1917 азы революцийы агъоммә әмәй йә хәд фәстә дәр ирон адәм уырыссаг скъолатә кәй әвзәрстой, уый уыди прогрессивон фәзынд. Уәд нырма ницәмәй тас уыд. Тәссаг сис, ирон әвзаг ног уавәртүй йәхі дарынхъом, йәхі размә кәеныхъом куы фәсис, уәд. Уәдәй фәстәмә уырыссаг скъола әвзарын ирон адәмән у сә күнәг кәенны мадзал.

Ирон скъолатә саразын әмәй сә сидар кәеннын хъуыддаг сәйрагдәр мынәг кәенни байдыдта, ирон раззагдәр интелигенцийи, стәй әнәхъән адәмы дәр культы азар куы басыгъта, уый фәстә. Чи ма баззад әвзаджы хъысмәт лыггәндҗытәй, уыдон разындысты тәппуд әмәй куырм, репрессивон машинәйи цагъартә әмәй апологеттә. Әмәй әхгәйтой сәхи фәндәй ирон скъолатә, ирон фәндәгтә, ирон цард, ирон сомбон. 200—300 азмә цы нәе бантыст Уәрәсе әмәй Гуырдзыистонән, уый бантыст ирон уәйгәндҗытән. Афтәмәй зәгъән ис: ирон әвзаджы абоны катайаг уавәры сәйраг аххосдҗын мах нәхәдәг стәм, ирон скъолатә чи әхгәдта әмәй сә әхгәнни чи уагъта, уыдон се 'ппәт дәр. Уый фәстә дзурән ис историон, ома объективон уавәртүл дәр. Әмәй әппәт ацы хабәртүл куы басәттиккам, куы сыл әрфәсмон кәниккам, уәд әрмәст уый дәр тынг ахъаз уаид ирон әвзаджы хуыздәр сомбонән.

Әнә ирон скъолатәй дәсгай азты дәргүз цард әгәр зынаргъ сыстад нацийән: фәиппәрд мадәлон әвзагәй, ахуырдзинады кад әрхауди ныллағ әмвәзадмә. Кәд әвзаг нацийы коллективон философи у, уый та әнәмәнг афтәй у, уәд әнәхъән адәмы коллективон философи әнә ирон скъола фехәлд, ныддиҳтә-нышпырыхтә-ныммуртә, әмәе уыцы уавәр бәрәгәй зыны нәе адәмы абоны уагахастыл. Ирон фәсивәды цалдәр фәлтәры бazzадысты дыууә культурәйи 'хсән әмә сын иу ран дәр рәестмә ницы әнтысы. Ирыстоны әдде чи схъомыл, уыцы ирон адәмыл, стәй ирәттәй уырыссаг кәнәе әндәр адәмты культурәты, зонады, аивады кәнәе әндәр къабәзты чи кусы, уыдоныл дзырд нәе Җәуы. Уыдонән ирон адәмы сомбонимә иумәйагәй ницы и, сә мыттәгтә йеддәмә. Дзырд Җәуы, нацийы әрдзон курдиат рагом кәенинән әмбәлгә фадәттә кәй нәй, уыцы заууаты уавәрыл. Ирон адәмы фәлтәртән иугай-дыгай ивылы сә хъару никәйи әмәе ницәйи тыгъдады.

Æвзаг у адәмъ цардарәстү сәйраг кусәнгарз, национ скъола та, ацы сәйраг кусәнгарз әдзух кусынхъом әмә цәрынхъом чи кәны, ахәм әрмадз. Æвзаг күнәе рәза, уәд әппындәр ницы рәзы. Бирә цәмәйдәртү фәцүх ирон әвзаг, уал азы йыл активон күист кәй нә цыд, уый аххосәй. 40—50 азы дәргъы ирон скъола нал ис, әмә йын, әвәдза, цастә бантыстаид! Афонмә әндәр әемвәзадмә схуыстаид иумәйагәй литературан әвзаг, хицәнтәй та — публицистикайы, зонады, аивады, эстетикә әмә философийы әвзаг, бирә бәркаджындәр уыдаид ирон аив литературә.

40 азы дәргъы цард әнә ирон скъолайә равдыста, не 'взагән Елхоты онг цәрәенбон йеддәмә чи не скай кодта, уыцы адәймәгты стыр фыдракәнд. Ирон скъола хурхгәндҗытә ныр уәддәр ма хъумә бамбариккой, мадәлон әвзаджы ахадындинад географион араентәй барст кәй нә цәуы, уый. Мадәлон әвзаг, фылдәр адәмтәм күйд у, афтә ахуыр кәнын — уый әнәдизәрдиггаг хъуыддаг у, аксиомә у, уымән әмә ам ныхас канд ахуыр кәнә нә ахуыр кәныныл нә цәуы, ныхас цәуы әвзаджы сഫәлдыштадон мадзәлтты фәрцы адәймаджы миддуне фәлдисыныл. Уымән Елхот нә, фәлә әппындәр ницахәм араентә ис. Афтә зәгъән дәр ис: ныртәккә у адәмъ миддунейән фәлварәнты фәндаг. Кәцы равзардзыстәм — нәхи әви әңгәлон әвзаджы бындурыл, — уый уыцы иу рәстәг у, ирон уыдзынә әви нә, зәгъгә, ахәм фарстән дәр дзуапп.

Ацы әвзарыны фәндаг адәймагән ләгдыхәй ныббәттын зын у, стәй абоны иуәй-иу мәңгдемократон принциптәм гәсгә растыл нымад дәр нәу. Афтә дәр фәүәд, фәлә уәд басәттын хъәуы әндәр әңгәдзинадыл дәр, әмә уый дәр хъәуы комкоммә зәгъын, әнә загъәд-заманайә: йә сывәллонән ирон миддуне цы ныйтарәг нә равзары, уымән йә сывәллон ирон нәу, кәнә та нәу әххәст ирон. Æрдәгирион та ирон адәмъ сомбонән ницы пайда у. Æмә, әппынфәстаг, әнә ирон скъолайә әнәхъуджы у әвзаджы кәнә әндәр национ проблемәтыл уынаффә кәнын. Рәстәг әй тынг бәстон сбәлвырд кодта. Æмә ма ныр дәр ацы цәстуынгә фактүл чи нә сәтты, уымә дзурын нал хъәуы, кәнә уәд рәгъмә хәссинаг сты әндәр проблемәтә, зәгъәм, ахәмтә: әргом саботаж, барәй знаггад кәнын, кәнә та психикон хъәндзинәдтә, әмә а.д.

Ис ма уәвән ирон скъолайән әви нәй? Абон нә национ

хиәмбарынад цы әемвәзадыл ләууы, уымә гәсгә зын у ацы фарстән дзуапп раттын. Зын у, фәлә ноджы зындәр та у, никуыуал уыдзәни, зәгъгә, ууыл сразы уәвын. Чи ма йә скәндзәни? Ныртәккә ма цы ацәргә ирон фәлтәр бazzад, уыдон йеддәмәе ничи. Нырма ис, ирон скъолатә оригиналон әрмәгәй чи сифтонг кәна, ахәм сфаәлдыстадон кусджытә. Нырма ис, ирон скъолайы ахадән әххастәй чи әмбары, әмәе уыңы идеяе царды раудзыны хъуыды кәй разәнгард кәны, интеллигенцийи ахәм минәвәрттә. Уыдон нырма кәнынц ирон скъолайы, ирон әвзаджы, ирон фарны кой. Бирә хатт уәләнгай, әрмәст эмоцион ныхас, фәлә уәддәр кой кәнынц, әмәе ацы кой кәмдәр хъуысы. Фәлә цы уыдзәни 20—30 азы фәстә? Уыңы адәмән сәе физикон цардимә сәе идеяетә, сәе тыхсты сәр дәр фәуыздән. Уыдон сты, ирон артձәстәй ма абоны онг чи әрхәецә, уыңы фәстаг фәлтәр. Абоны уавәрты уый әнгәс фәлтәр райгурынән дардәр әрдзон царды бындур нал ис. Уымә гәсгә бazzад иу фадат — цалынмә ацы фәлтәр удәгас у, уәдмә ног ирон скъолайән фадәттә саразын әмәе бындур әрәвәрүн. Ног скъола, зәгъгә, уымән зәгъын, әмәе 60—70 азы размә, стәй 40—50 азы размә дәр ирон скъола аразынән әндәр, бирә хуыздәр, уавәртә уыд! Абоны ирон дзылласты сәрызонды, бәрәгтә аххостәм гәсгә, аивта ахаст ирон скъоламә. Әвзәрырдәм! Хъәуы стыр куист бакәнын, әдәмәй адәмы бауырна, ирон скъола сәе сывәлләттән әрмәстдәр пайда кәй уыдзән, уый. Әмә ацы хъуыддаг практикон әгъдауәй дәр хъәуы сбаевырд кәнын.

Үәрәсейы, стәй әнәхъән дунейы дәр фәстаг цалдәр азы әрциди бирә ног идеин, техникон әмәе культурон ивдәзинәйтә. Иры дзыллаыйыл уыдон әнәмәнг фәзындысты. Ацы уавәр ноджы дзырдагдәр скодта ирон скъолайы хъысмәт: ирон скъола ахәм ног уавәртән нә бафәраздзән, зәгъгә, ахәм хъуыды бирәты сәрәй әddәмә нә хизы. Уымә гәсгә хынцын хъәуы алы уавәр дәр. Сәйраг хъуыддажы сәраппонд хъәуы компромиссты фәндагыл цәуын дәр. Әмә цалдәр азы размә фәзында ахәм, мәнмә гәсгә, оптимальон программә — «Ирон национ ахуырады концепци». Йә автортә — ахуыргәндәтә Бзарты Руслан әмәе Хъамболты Тамерлан. Фәзынди фыщаг эксперименталон къләстә, әмәе уыдон, специалистты хъуыдымә гәсгә, ныридәгән әвдисынц әвәджиауы бәрәггәнәнтә.

Уый афә әмбарын хъәуы, әмә концепцийы автортә нырма алцы дәр аразынц раст. Кәдәй-үәдәй базмәләйд ног ирон скъолайы уд. Әмә рәестмә логикәмә гәсгә хъумамә ацы идеяйән бонәй-бонмә фылдәр хъумамә кәнойй йә фарсхәңджытә әмә әххуысгәнджытә. Фәлә дзы әнәнхъәләджы фәзынди хъыгдарджытә дәр. Программә хицауад дәр хорзыл куы банимадта, әппәтдунеон организаци ЮНЕСКО та йә йә дәлбазыр куы бакодта, уый фәстә. «Чи сты, ирон әвзагмә цы бар дарынц?», — дзурынц иутә. «Уый Җәй программә у – куы ницийын ницы зоны!» — хъәр кәнинц иннәтә. Әниу, уымәй раст сты: критиктәй бирәтә, мәнмә гәсгә, концепци уынгә дәр наә фәкодтой, афтәмәй йә фылдкой кәнинц...

Национ ахуырады концепцийы автортә әцәгдәр бацыдысты стыр бәрны. Ахәм стыр уаргъ йәхимә чи райста, уыдонән ирон скъолайы хъысмет әцәгәлон наәу. Уыдон схъомыл сты, ирон скъола, ирон Җардәвәрдә биндур тынг ахсджиаг кәй сты, уыцы койы мидәг әмә йә зонадон әгъдауәй дәсгай азты дәргъы сәхицән сбәлвырд кодтой. Уыдон бәстон раиртәстөй бирә бәстәты ахуырадты системәтә әмә сын сә биндурыл сарәзтой, абоны Ирыстонән реалондәр чи у, ахәм программә. Сусәгәй йә наә сарәзтой — уынаффә йыл чынди бирә хәттыты. Мәнмә гәсгә, наә хъәуы дардәй дуртә әхсын, фәлә әввахсдәр бацәуын, әмә, кәд дәм исты фиппайнәгтә ис, уәд сә әргомәй зәгъ! Әнаә уый та ацы «ныхмәләуджыты» позици Бернард Шоуы критикәмә хауы: «Чи араәхсы, уый архайы, чи наә араәхсы, уый та зонд амоны».

НАЦИОН НИГИЛИЗМЫ ФАСТИУДЖЫТАЕ ХИЦАУДЗИНАДЫ

Цыфәнды ахсджиаг адәмон хъуыддаг дәр абор хицаудзинадәй аразгә у. Уый хъыгаг у. Уымән әмә нырма наә әндәр альтернативон фадәттә, ома най, әнәмәнгхъәугә фәндиәгтә идеяон хуызы бакусын әмә сә әххәст кәнин йә бөн кәмән уайд, ахәм хъомысджын әнәхицауадон институттә. Иннәмәй та хъыгаг уымән у, әмә объективон әгъдауәй ныры хицаудзинад әмбисы бәрц дәр не 'хәст кәнни нации культурон домәнтә. Уый кәд иумәйаг тенденци у Уәрәсейы, үәддәр

алы ран әмхузыон мәгүырау нәу. Ирыстоны та у мәгүырау. Идейәтә царды раудзынән әхца хъәуы. Абона хицаудзинад нәма әмбары кәнәе йәе нә фәнды әмбарын, нацийы рәэты сәраппонд әхца әвәсмонәй цы къабәзты хардз кәнын хъәуы, уый. Цәмәй адәм ма сты ирәттә, куыд наци? Сә культурәйә, се 'взагәй, сә историйә, әнәхъән дунейыл чи ахәлиу, уыцы монон әмә материялон хәзнатәй. Әрмәстдәр адоны фәрцы у нә бон стыр адәмты цур баләууын. Хицаудзинад ацы хуыматәг рәстдзинад әнә 'мбаргә куыд уыдзән? Уәddәр футболовыл бынтон әнәхъәдҗы хардз цәуынц миллиардгай сомтә, әнәхъән сфералыстадон колективтә та уыцы рәстәг бәллынц, иу футболисты әрвымләйы мызды бәрц сә бюджет куы уайд, уымә. Ахәм уавәрты нә сәйраг театры актертә, скъюлаты ахуыргәндҗытә, уәлдайдәр та ирон әвзаг әмә литературәйы ахуыргәндҗытә әндәр күистагуртә систы, базары дзидзауаңгәндҗытә-йедтә, цәмәй сә бинонты исты хуызы дарын фәразой. Афтә у әндәр культурон уагдәтты дәр. Ахәм цәстәнгас куы уа, уәд ирон скъюла саразыны программә дәр кәрөнмә ахәццә уыдзән әви нә, уый дыууәйыл у.

Хицаудзинад монон куы уа, йәе сәйраг нысан әрмәстдәр уәд әххәст кәнәы. Дзыллатән әппәтү фыццаг уый у хъуыдыйаг. Цас әмбаргәдәр әмә объективондәр, әргомдәр әмә ныфсажындәр уой, уый бәрц монондәр уыдзән хицаудзинад, уый бәрц ифтонгдәр әмә рәстмәдәр уыдзән иумәйагәй нә цард үәхәдәг. «Ног, монон хицаудзинад куынә уа, уәд нә дуг — революцийы дуг — фәуыдзән хъаймәтәй». Францаг философ Огюст Конты ацы фәдзәхст тынг актуалон у абон дәр әмә, мәнмә гәсгә, фылдар хаяуы чысыл адәмтәм. Фарст у тынг ахсажиаг әмә йәе хъуамә әхсәны әмә әндәр әнәхицаудон организацитә нымайккой сәйрагдәрлы, уәлдайдәр парламентмә кәнәе әндәр разамонәг оргәнтәм әвзәрстыты рәстәдҗы. Уәд, чи зоны, раивид хицаудзинадмә тырныны аргументаци дәр. Ныртәккә уый у әхца бакусын, экономикон бындурутә әрәфтауц кәнын әмә сә уый фәстә хицаудзинады статусәй бахъахъхъәнин. Хицаудзинад абон кәд Ирыстоны алы къабәзтән дәр разамынд дәтты (политикәйы, экономикайы, культурәйы) уәddәр ын, әвәццәгән, раҳонән ис дыууә дзырдәй: «бизнес-элитә».

Хицаудзинад монон кәныныл хъуамә фыццаджы-фыццаг

кусиккой ажсәнадон институттә. Хъыгагән, уыданән сә фылдәр ныртәккә арәзт ңәуынц официалон хицаудзинады «дәлбазыр» әмәй йын ажхәст кәнынц йә политикон әмә социалон хәстә. Ахәм уавәры ницы рәестмәйы хъуыддат бакәнән ис.

Информацийы фәрәэсты бон дәр бирә у. Хъыгагән, Ирыстоны наема ис, ажсәнадон хъуыдыйыл бәрәг чи аңдава, ахәм газеттә, журналтә, телеуынән. Сә фылдәр сты иумәйагультурон әмә идеологон рәэсты фәндагыл. Нәма дзы ис бәльвырд лидертә, адәм кәүыл ажууәндой, ахәмтә. Информацийы ахәм фәрәэстә цас тагъддәр фәзыной, уыйас тынгдәр ивдзән ажсәнадон хъуыды, афтә тагъддәр уыдзән монон хицаудзинад, уымән әмә аңәмөнөн хицаудзинад йә сәрысәфт аппәтү фыццаг хәдбар информацииы фәрәэстәй уины.

Рәестмә адәмы, хәрзуд нацийы цы әеввахс кәны иууыл тынгдәр? Иумәйаг Фыдыбәстә. Ацы аңкъарәнәй адәм цас хайджындәр уой, уый бәрәц иззәрдиондәр сты кәрәдзиуыл. Әмә куыд хъуамә уа хайджын ацы аңкъарәнәй нае абоны разамонәг фәлтәр? Уый тыххәй гыщыләй фәстәмә хъуамә зонай әмә аңкъарай — чи дә әмә кәмәй дә? Иуфарсәй кәсгәйә нае, фәлә мидәгәй — әвзагәй, удәй, зондәй, иумәйаг дунеәмбарынадәй. Хъыгагән, ацы фәлтәрән йә фылдәр хай дард у ирон фарнәй, удыхъәдәй. Әмә уәдә ирондзинад әңгәгәлон кәмән у, уыцы чиновниктән цы ис иумәйагәй сә адәмимә? Иу стәмты йеддәмә иу чиновник дәр не 'рбынат кәны Ирыстоны зәххыл, յә куистәй յә куы сисынц, уый фәстә. Аңауы Мәскуымә, универсалон Фыдыбәстәмә.

Ныры разамонәг «сызгъарин фәлтәр» ахәм кәй раудад, уый йәхи аххос нае — ахәм сси бар-әнәбары, յә фыдәлтә национ нигилизмы низәй кәй фәрынчын сты, уый аххосәй сә фәдонтә дәр фәиппәрд сты ирон царды бындурај. Абоны фәлтәрән, сә фыдәлты хъауджы, уыцы нигилизм сси фәтк. Әппындәр сә нал тыхсын кәны.

Ацы фәлтәры баһъуыди «ног цардән» этикон миниуджытә самал кәнын әмә сә самал кодтой. Сә сәйрагдәр — сайын. Адәмы сайын — уый әппындәр диссаг нал у. Бесләнү трагедийы фәдыл фәлывд ныхәстә ма кәмәй ферох уыдзысты? Әмә цы? Ницы. Ничи ницәмән дзуапп дәтты. Уый нае, фәлә ма дзы чидәртә уәлдәр бынәтты дәр әрбадтысты. Фәтк!

НАЦИОН НИГИЛИЗМЫ ФÆСТИУДЖЫТАË ЭТИКАË ЖЕМÆ ЭСТЕТИКАËЙЫ

«Сызгъәрин фæлтæр», хъыгагæн, йæ уидæгтæ ауагъта ирон культураійы дæр. Йæхæдæг йæхимæ райста ирон фæсивæдæн «эстетикон хъомылады» ахуыргæнæг суæвыны хæс. Ацы «ног ахуырадæн» ирондзинадимæ иумæйагæй ницы ис. Схонæн ын ис ног модæйон тенденци, æндæр ныхæстæй та, Ныгуылæны бæстæтæ сæхæдæг сæ сæрмæ кæй нал хæссынц, уыцы сексуалон революцийы фæлхæрттæ. Ахæм — уый ацы «ног логикæмæ» гæсгæ фæстæзæд æнкъарæн у, æнæпайда жæмæ зианхæссæг. Ахæм культураійы культ адæмы — сæйрагдæр та фæсивæды — сæры уадзгæйæ, йæ автортæ уыциу рæстæг пайдæ кæннынц адæймаджы сæрибардзинады иумæйаг принципты декларативон цъарттæй. Рох кæннынц, ацы бартимæ кæй ис хæстæ дæр, жæмæ уыдон фыст сты хъæддат знæмтæн нæ, фæлæ жæмбартæ æхсæнадæн.

Үæræсейы ма ахæм æнгæс «культураійы» уылæнтæ æнхъæвзтой социалистон революцийы фæстæ. Ирыстонмæ дæр күүиннæ æрхæццæ уыдаиккoy! Фæлæ йын ныры хуызæн нæ бæтых кодтой, уымæн жæмæ, нæ амондæн, уæд жæма уыди телевыннæ, компьютер, жæма уыди глобализацийы процесс, стæй ирон адæм нырма ирон адæм уыдисты, сæ национ мидисæн афтæ æнцонтæй халæн нæ уыд. Ныртæккæйы процесс та бынтон æндæр у, нæ национ удыхъæд нын æрæййæфта фæлвых жæмæ æдыхæй. Махмæ фыццаджы-фыццаг Уæræсейæ æрцыд ацы ног «эстетикæ». Ныр уым дæр арæхæй-арæхдæр дзурын райдытой, ахæм ног фæткæй сæ адæмæн тас кæй у, ууыл. Стыр наци тыхсы, агуры ирвæзынгæнæг фæндæгтæ. Мах та «ног моралы» фæзындæн жæмдзæгъд кæнæм.

«Ног эстетикæйы» æнæформалон лидертæ сты 35—40-аздзыд бизнесментæ, уæлдæр ахуыргæнæндæтты ахуыргæнджытæ, журналисттæ, культураійы архайджытæ. Уыдонæн ис информацииы фæрæсты сæ хъуыдьтæ дзурыны фадат жæмæ дзы арæх æхсызгонæй пайдæ кæннынц. Жæмæ сын æвзонг фæлтæр сæ хъуыдьтæ цымыдисæй ахсынц.

Ног «культура» кæмæй цæуы, уыцы адæмтæн сæ царды нæй жæмæ никуы уыди бындурон идеяйтæ. Уый æвзонг адæмты мини-уæг у. Фыдæлтæй сын нæ баззади, мингай азты фæлтæрдзинадыл чи æнцой кæны, ахæм моралон фæдзæхстытæ.

Ирон адәмьы та Хуыңау уыңы бинурон фәдзәхстытәй фәхайджын кодта. Уымә гәсгә нын хъумә нәхи хәрзәгъдауы фәндар уа — нәдәр уырыссаг, нәдәр америкаг, нәдәр әндәр кәңдиәр адәмты фәлтәрдзинад махән нә бәззы. Цыдәртә дзы, чи зоны, райсән и, фәлә бинуронәй — ницы. Адәттә «зондаби» фәлтәры фылдәр хайән сә фәсонәрхәджы дәр не сты, нә сә әңкъарынц, сә туджы нә аңды уыңы фәдзәхстыты үддәзәф, уымән әмә гыңыләй фәстәмә сә алыварс хъуыстый әндәр әвзаг, чингуытә кастысты уырыссагау, уыңы әвзагы цыдисты кинотә әмә спектакльтә дәр. Сә ныйтардҗытәй райстой иунәг национ фәдзәхст: сәхи ирон әвзаг сын Елхотәй дардәр кәй ницы пайда у, сә культурә кәй никуы ахады, кәй у гәвзыкк әмә примитивон, иу ныхасәй, дыккаг сорты адәмыхаттәй кәй сты.

Ахәм у, гъе, елхотаг комплекс . Әффәрд психологийы ацы формуләйи сгуппар национ нигилизмы монон әлгъист әнәхъәнәй, әмә уый разамында дәтты абоны ирон адәймаджы сәрзыондән.

Акасут уә рудзгуытәй ирон адәммә, фенут, сәхи куыд дарынц, цы 'взагәй дзурынц, цәмә тырнынц, цы ахаст дарынц сә хъысмәтмә, сә Фыдыбәстәмә. Уый уын елхотаг комплексы комкоммә фәстиуджытә. Нә хъустыл ма нын гакк ныккәна, уый әз дән, зәгъгә?

Нә «сызгъәрин» фәлтәр систы синкетикон адәймәгтә: кәңәйдәрты цыдәртә раскъәфтой: афтид монцтә әмә эгоистон әңкъарәнтәй чи равзәрд, ахәм аивадәй, мораләй, культурајә әмә сә хәссынц ирон фәсивәды размә, ома адон сты раст әмә раззаг эстетикәйә равзәргә.

Ног «культурајы» зианхәссәг фәд әппәтәй тынгдәр зыны хәрзәгъдауы тыххәй уынаффа кәнгәйә. Зәгъәм, нә бынәттон телеуынынәй фехъусән ис ахәм ныхастә, зәгъгә, худинаг у, дә зәрдәйи цыфәнды фәндиәгтә дәр искәмәй куы 'мбәхсай, уәд, искәмәй, ома дә фыдәй, дә мадәй. Уый, дам, амоны, сыгъдәгзәрдә кәй нә дә. Кәд тамако дымыс (уәлдай нәу — сылгоймаг дә — нәлгоймаг), уәд дым әргомәй, кәд дәм дә уарzonыл узәлын цәуы, уәд цәмән цәуыс парчы арф къуыммә — адәмьы раз ыл цинтә кән, куыд дә фәнды, афтә. Комкоммә ирон хабәрттыл дзургәйә та иууыл уәрәхдәр пайда цәуы ахәм әримысгә постулатәй: цәмәй ирон уай, уый тыххәй

әнәмәң хъуыдаг нәу иронау дзурын, ирон әгъдәуттә кәнын, ирон худ, ирон цухъхъа дарын әмә әхәм цыдаертә. Цухъхъатә әмә худты кой, мәнмә гәсгә, барәй ракәнның, барәй сә равәрынц әвзаг әмә әгъдауы әмрәнхъ, әмәй сын сә нысануағ сәмхуызон кәной.

Ирондзинад кәд әвзагәй әмә әгъдауәй нәу, уәд ма әмәй у? Әвәдза, хәрзаив әмә әдас позә бағагуыртой сәхицән иронәй әнәиронтә: әрдзы сконды әппындәр чи нәй, әхәм цахәмдәр арвистон дунеәмбaryнад — хәрынән адджын, зәрдәйән — ахцион, зондән — рог. Әрымысыдысты йә ирондзинады номәй — уый сын дуары хәңдәнау у: ракән-бакән әй кәнынц сә зәрдәйы фәндиаг. Суадзән ын нәй — уәд сын әхәм дунейы җәрыны ғадат әмә «әфсон» дәр нал уыдзән.

Йә рәстәджы (30—40 азы размә) ирон сылгоймәгтә нәлгоймаджы хәләфтә күү скодтой, уәд уый революцийы хуызән уыдис ирон зондахасты. Ахәм хәлаф скәнинмә сә ныифс хастой әрмәст иуәй-иутә. Уыдан ирон моралмә гәсгә нымад цыдысты әгъдаухалджытыл, әнәуаг къәйнүхтыл, суанг хъаҳбайтыл дәр. Ныртәккә ацы хабар ирон әхсәннады сси фәтк. Абон ирондзинады ныхләуд уәдә рәстәджытимә абаргәйә, ноджы фәкъаддәр, халыны күист та информацииы фәрәэсты руаджы бирә фылдәр әмә фылдәр фәци. Әмә исты аразын хъәуы.

Ныхас кәнын дәр, әвәеццәгән, хорз у, фәләе иууыл хуыз-дәр хос — алы ран дәр ирон компонент фылдәр кәнын. Әндәр ницы фәрәз ис. Уәлдай әргом аздахын хъәуы, фәсивәд тынгдәр әмә әмхиц сты, культурәйы уыцы хуызтәм. Зәгъәм, эстрадон музыкәмә. Абони ирон эстрадон музыкә әмәттә нәма у фәсивәдь цымыдис кәнинмә. Әмә кәстәртә хъусынц, ирон зәрдәйән бынтон әңгәлөн чи у, уыцы музыкәмә. Зәгъәм, рәпмә, поп-музыкәй алы хуызтәм. Музыкалон индустрыйы автортә арынц, алы нацийән дәр универсалон чи сты, әхәм темәтә, ахастытә, әхәм цардыуагон эпизодтә. Әмә ирон фәсивәдь интеллектуалон әмә эстетикон әнкъарынад къуымых кәны.

Хъуамә ирон эстрадәйы дәр фәзына, тутт, зианхәссәг күлтурә чи баива, әхәм хәрзаив музыкә — нырыккон, фәләе национ бындурыл, ирон зәрдәскъәф формәй: арф мидис-джын, абони әвзонг адәймәгты зонд әмә уды хъуырдухәнтә чи 'видиса, әхәм музыкалон uaцмыстә.

Ирон эстрадәйи ныридәгән дәр дзәвгар ис ахәмтә, әрмәст нәма ахадынц әедзәлгъәд дзолгъо-молгъойы деңдҗызы. Эфиры цына фехъусдзынә!.. Хорз амә әвзәрән профессионалон аргъ наә цәуы, нәма нәм ис уыцы культурә. Әмә бон-изәрмә ивылынц, сә сәйраг лейтмотив хәрд амә нозт, чындәхсәвтә, примитивон әнкъарәнты раскъәф-баскъәф кәмән сты, ахәм зардҗытә.

Инна ахсджиаг хъуыддаг — ирон фарстатыл дзурыны культура. Арахдәр — цәстмә ныхас, әфсоны ныхас, мәңг ныхас. Уыдоммә хъусгәйә, бар-әнәбары райгуыры хатдәг: цыма ныры ирон культурәйи архайджытән сә фылдәр сразы сты бирә әгуыздәгдинәдтыл, фәлә сәхи та әндәрхуызон дарынц — цыма тынг тыхсынц, фәлә сә бон ницы у раивын. Мәнмә гәсгә, культурәйыл уынаффәгәндҗытән ныртәккә дәр сә бон у иу хорз хъуыддаг кәнин: аххосәгтә әргомәй зәгъын, акценттә раст әвәрүн. Ирыстоны зындгонд адәймәгтә — артисттә, режиссертә, кинойи архайджытә, чиновниктә — телевизорәй әмдзырд кәнинц ныры театры проблемәты: нәй драматурги, раивтой театрдауты эстетикон домәнтә, нәй финансстә амә а.д. Иуәй дәр дзы, «раст нәу», зәгъгә, афтә зәгъән нәй. Фәлә се 'ппәты фәд-фәд куы 'р҆цәуай, уәд дә әркәндзысты иу заууаты ранмә — хорз театрән нал ис рәсугъд дзыраивады базә, уымән амә нәй ирон скъола. Әмә уый кой иу адәймаг дәр наә кәнү, уымән амә уый сәхи ныхмә дәр у. Нә культурәйи архайджыты, сәйрагдәр чиновники, әппиндәр ницы хъыгдары, сә иуәй-иутә сә мадәлон әвзагыл дзурын кәй наә зонынц, уый. Ахәм уавәры сәхицән карьеरәтә дәр скәнинц: Къостайы преми, нәмттә, бәрzonд администривон бынәттә... Цалынмә әз кусын, уәдмә ирон культура әххастәй нәма амәлдән, әз ма дзы акуздынән, йә сомбон куыд уыдзән, ууыл та әндәр исчи сәттәд йә сәр. Афтә хъуыды кәнү рәстәмбис чиновник амә телевизоры ирон культура. фәдил уырыссагау фидауцы ныхастыл схәць.

Ирон культурәйи уырыссагмәздәхт кусджытән царды әндәр принциптә уырнын кәнин — бынтон дзәгъәлы фыдә-бон у. Культурә хъаҳхъәни райдайын хъәуы ирон әвзагән йә паддахадон статус сфидал кәнинәй. Уыцырдәм здахгә у пропагандистон уылән. Дзурын хъәуы ирон әвзаджы гәнәнты рәзтыл. Әрмәстдәр дунейи хуыздәр дәнцәгтү әмвәзадыл

иронау конд уацмыстә аңъәл кәндзысты, рәстәджытә кәй ныиммәстәг кодтой, уыцы стереотиптә. Иу хатт ма йә зәгъон: ныридәгән дәр ис ахәм күист кәныны фадәттә сценикон жанрты. Ис дзы техникон әмә интеллектуалон потенциал дәр. Цәвиттонән әрхәссән ис фәсивәды театр «Амран». Ирон әрмәгәй кусгәйә (ома иронау) уыдонән се спектакльты вәййы аншлагтә, уымәй дәр фәсивәдон аншлагтә. Ахәм ныфс әвәрән и КВН-ы командәйә дәр, кәд уырыссагау кусынц, уәddәр. Стыр фадәттә ис FM-радио «Алани»-йән. Фәлә әппәт уыдәттә пайда уәд уыдзысты, әмә ирон фарн әндидзын кәнынмә здәхт куы уой, уыцы хъуыддаг сә хәсыл куы нымайой.

Универсалон жанртәй литературә у әппәтәй консервативондәр. Әмә цәмәй стыр ирон литературә райтуыра, уый тыххәй уал хъуамә фәзына, ивгъуыды әнтъыснәгдзинадәй сәрибар чи уа, ахәм ирон адәймаг. Ирон скъолайы традицитыл, ирон әвзаджы ассоциативон фәлгонңты әмбарьинадыл чи схъомыл уа, ахәм фәлдисәг. Уымән та әвиппайды әрцәуән наәй.

Әмә ма иу хъуыды ирон литературә, ирон фысаджытә әмә национ нигилизмы тыххәй. Нә абоны иуәй-иу литератортәй фехъусән ис, хорз уацмыстә фыссынмә әмә иумәйагәй иронау фыссынмә, дам, нә ницы разәнгард кәны, гыццыл адәм, кәй стәм, уый тыххәй. Дә уацмыстә дын мингәйттә, милуантгәйттә куынә кәсой, стәй дә фыдәбонәй материалон пайда куынә исай, уәд, дам, сә цәмән фыссыс. Мәнмә гәсгә, уый зианхәссәг хъуыды у, кәд ын объективон әүүәлтә ис, уәddәр. Цәмән фыстой уәд сә шедевртә Къоста, Секъа, Арсен, Алихан, Елбыздыхъо? Сә уацмыстә фыссынән уыдонән зәрдәрухсдәр мотивтә уыдис? Уәд нә адәмы бәрц ноджы къаддәр куы уыдис әмә ноджы мәгүырдәр куы уыдышты.... Бирә әндәр цәвиттонтә ма ис әрхәссән, ахәм уәнгмард хъуыды раст кәй наәу, уый фәдыл. Литературон институты рагәй фәстәмә кусы иу зындгонд поэт Евгений Рейн. Зәронд ләг, уыди Бродскийы ахуыргәнәг әмә хәлар. Йәхәдәг дәр тынг хорз әмдәзвегәтә фыссы. Әрәджы йемә ныхас кодтой әмә йәм радтой ахәм фарст дәр: зәгъәм, әдзәрәг сакъадахмә баҳаудтә, уәд цы бакәнис, исты ма ныфысис?

Йә дзуапп уыдис бәлвырд әмә әнәдизәрдиг: кәй зәгъын ай хъауы, фыссиң, уымән әмә, дам, аз фыццаджыдәр мәхи

тыххәй фыссын. Әңгәг фыссәгән, дам, йә хәс у, җәмәй әдзүхдәр әвәра цыдәр фарстатә әмә сын дзуаптыә агура. Кәсәг та, дам, мә уый тыххәй хъәуы, җәмәй мә дзуаптыры рәстдзинад кәнә мәнгдзинад уыдан фәрцы бәлвырд кәнон.

Әмә ма «гыццыл адәмы» тыххәй. Ирыстоны, ирон адәмы тыххәй дзургәйә кәрәдзи дзыхәй исәм, зәгъгә, гыццыл адәм, гыццыл бәстә кәй стәм, уыцы хъуыды. Ахәм дәлдзиниггәнәг дзырд йәхәдәг дәр бар-әнәбары сәтты нацийы ныфс, әнтъиснәг ын кәнәй йә психологи. Райтуырән бәстәйи дәргъ әмә уәрх метртәй баргә не сты. Фыдыбәстәйи уәз әмә ас алкәмән йә сәрп ис. Дун-дунейи йын алы хицән адәймаг дәр күнд аргъ кәнә, цы бынаты йә әвәры, ахәм уыдзән йә бәрп дәр. 12 мин квадратон километры Ирыстоны зәхх гәнән ис әмә уа әнәхъән Америкәйә, Европәйә, әнәхъән Зәххы къорийә дәр стырдәр. Фыдыбәстәйи әнкъәрән — уый әнәгүүрүсхойә әрмәстдәр моралон категорийы барәнтәй барст ңауы.

Ирон культурәйи ахәм егъау процесстә, кәй зәгъын әй хъәуы, революци саразынау сты. Хъәуы сын стыр фәндоны тых әмә бирә фәрәзтә. Бәргә куы разынид Соросы хуызән иу хъәздыг әмә нәртон ләг — куы скәнид бәркаджын фонд ацы фарны хабәрттән. Уәд хицаудзинады сәр афтә зәрдиагәй нал хъәуид, фәлә уал абон әнә уый хъуыддаг размә нә ацәудзән. Сәйрагдәр та у хицән адәймәгты фидар фәндон. Цәмәй уавәр ивын райдайа, уый тыххәй хъуамә фәзына фәзминаг ңавиттонта. Уәд иу ңавиттон иннайи йә фәдылласын райдаид. Әмә, чи зоны, ирон адәмән йә фылдәр хай әрәвналид йәхәдәг йә ирон сомбон аразынмае.

НАЦИОН НИГИЛИЗМЫ ФӘСТИУДЖЫТӘ ХЪОМЫЛАДЫ

Ноджы ма иу тәссаг уавәры тыххәй. Сабиты хъомылад. Әнәмәнг уый дәр нә адәмы психологон хъәндзинады фәстиуәг у. Ирон әхсәннады сабиты физикон әмә психологон рәзтмә здәхт цыди сәрмагонд әргом. Фыдәлты нымадәй, тынг ахсджиаг уыди, сывәллоны цур хъомыл адәймаг йәхих күнд хъуамә дара, уый, стәй сабийән йәхих уагахаст дәр. Уыдис

әммаастыты моралон кодекс. Сәрмагонд барәнтә әхсарән, ләгдзинадән, уагән. Дүнәйе бирә ахуыргәндә, фысаджытә уыдаттыл дзәвгар фәфыстой. Сты алыхуызон чингуыты, зонадон куыстыты, мысинәгты. Кәй зәгъын ай хъәуы, әнәивгә ницы ис — най афтә домән, цәмәй уыңы кодексы алы чысыл хай дәр абор әххәст цәуа — ныр әндәр рәстәджыты цәрәм, уәды адәм нал стәм. Фәлә, әвәццәгән, быхсән най уыңы егъяу хъомыладон уагәвәрд әнәхъәнәй дард ныззыгъуитт кәнынән дәр.

Ирон хъомылады хәрзконд системә әнциди әрдеси фәлтәрдзинадыл. Абор әндәр реалитә ис, әмә уыңы системәйе бындурон принциптә әрхион кәнын хъәуы ныры уавәртәм гәсгә. Райсәм хистәр-кәстәры институт. Йә сәйраг функцитә кәд нал әххәст кәны (падзахад йәхимә райста разамындаёттәг, зондамонәг, хъомылғанәг әмә әфхәрәдҗы функцитә дәр), уәддәр тынг ахсажиаг у, цәмәй нырәй фәстәмә дәр ацы традицион ирон ахастьтә баззайой. Хистәр-кәстәры 'хән ахастьтә уәлдай тынгдәр әнций нае уадзынц, цы «сызгъәрин фәлтәрыл» дзырдат, уыданы. Хонынц сә патриархалон, әнәхъудажы митә, баззайәццаг элементтә, зәронд әрдеси дормаёттә әмә ахәм цыдәртә. Әвәццәгән сә кәйдәр хъуыдтыл сразу уәвән ис. Абор дзырд, әвәццәгән, хъуамә ма цәуа, иугәр хистәр дә, уәд әрмәст уымә гәсгә раст дә, зәгъгә. Ирон адәмән ма сә сәйраг идеологи ирондзинад куы уыдис, уәд дәр уыд әвзәрст ләгтә, гоймәгтә — әмә әндәртә. Фәлә бәрәг у уый дәр, әмә кәстәрмә зондагур кәйничи цыд, уымән әмә әвзорг цыфәнды зондажын куы уа, уәддәр никүс ссаидзән, нае балхәндәни «ситуацион әңгәздинад» кәй хонынц, уый. Зәгъәм, теоретикон әгъдауәй гәнән ис, әмә цыдәр бәлвирд уавәрүе уа цалдәр раст дзуаппы, фәлә сә әрдеси кәңү сбәздән, уый әрмәстдәр уыңы бавзаргә әңгәздинад зоны..

Гетеиы загъдау: «Цәмәй рәдаузәрдә, хәрзиуәгджын адәймаг суай, уый тыххәй хъәуы базәронд уәвүн; Мә алышварс цы рәдидтәтә уынын, уыдан әз се 'ппәт дәр мәхі әрдеси әруагътон». Уәдә цәмән хъәуы ацы цәттә әгъдау әппарын? Цы ийн ис әрәвәрән йә бәсты?

Абор Ирыстоны сабитә цы хъомылады системәйе рәзынц! Цы сын у фәзминаң әмә табугәнинаг? Ахизәм уынгтәм, бакәсәм әмә байхъусәм рәзгә фәлтәрмә — райдайән

къләстәй студентты онг — әмәе фендыстыәм: уәгъд зонд әмәе әгүист үтә. Цы идеалтәе сәм ис? Цы хуызән уәвыйнмә бәллыңц? Сә кумиртә сты американ блокбастерты хъайтартә, рәсугъд цааты тыхт культурәйи иубоны артисттә. Ис сәм схъәздыг уәвыйни идеал — (куыд, цы хуызы, уый сәйраг нәу), бирәе ахца әмәе сын зынаргъ машинәтә куы уаид, сә зәрдәйи фәндияг сә рәстәг куы'рвитиккой, исчи сәм куы хәләг кәнид, фәлә әппәт адәттә къухы куы бафтиккой әвиппайды, әнәе фыдәбонәй, әнәнхъәләджы диссәгты фәрцы, цәмәй сә әнәмәнг алчи дәр каст фәуа, фәсивәды 'хсән ахадгәдәрыл, пайдайагдәрыл нымад чи у, ахәм факультет, уый фәстә әхцаджын бынатссара, стәй ахәм цард уый фәстә йә сывәлләттәм дәр әрхая. Афтә чи наә хъуыды кәны, уыдан иугәйттә сты, уәлдайдәр та мах хуызән чысыл адәмы 'хсән. Фәсивәды цәстүнициуал ахадынц национ хиәмбарынад, ирон фарн.

Зынгонд куыд у, афтәмәй ирон әхсәндәрдә хъомылады системәйи фәрцы сабийән ләвәрд цыди социалон фәәдзәхст, әмәе ныртәккә уый нал ис. Ирон ныйгардҗытә уәлдай къулбадәг кәнүнц сә сывәлләтты. Мәнә цыма хәдзары цәрәгойтә сты, куытә кәнә гәдьитә, раст сәм ахәм цәстәй кәсүнц. Уыцы психологияны бындурыл рәзынц әмәе афтә сәхи дарынц абоны кәстәртә: хъомыл кәнүнц эгоисттәй, гуимирытәй, әгъятыр әмәе уазал зәрдәйи хицәуттәй.

Әппәт адәттә канә нырыккон царды моралон принципты аххос не сты. Уыданән сә фарсмә әндәр цы әгъдау әрәвәрдәуа, уый нал ис, ферох и, никәйуал хъәуы. Фесәфти, хъомылады нуардҗындәр тыхтә кәцәй истәуы, уыцы ирон әвзаг әмәе ирон фарнимә иумәе. Уый дәр у иумәйаг деградацион процессы иу хай.

Иу фыдбылыз йә фәдил иннәйи сайы. Бар-әнәбары гуыры ахәм фарст: райсом Фыдыбәстә хъахъхъәнны сәр куы бахъәуа, уәд кәцы фәсивәд баннымайдзән ацы әрдзон домән йә хәссыл? Фыдыбәстәйи әнкъарән әппындәр кәмәе нәй, уыдан?

Дыууә азы размә «Литературная газета»-ы бакастән медицинәйи профессор Владимир Базарныйи уац. Уыди дзы ахәм рәнхъытә: «Йә ләппүты ләгдзинадыл чи нал ахуыр кәны, уыцы адәм әмәе уыцы цивилизациямә әнхъәлмә кәсү бәлләх. Ахәм адәмы 'хсән фәзыны тасы әнкъарән, сә ныфс асәттү, сә монон цард та хәлиутә нывшәйи». Ацы әнкъард хъуыдитә

бар-аңаңбары әндәдзынц нә адәмь абоны цардыуагыл. Әмә уый дәр ноджы иу хатт дзурәг у, ирон әхсәндзарды бындурон ивддзинәйтә кәй хъәуы, ууыл.

КӘРӨНБӘТТАҢ

Арах фехъусән ис: ирон адәмән рагәй фәстәмә сә туджы ис искәмән ләггад кәнын, искәй сәрыл тох кәныны миниуджытә, әмә абоны фәлтәры цауд уавәр дәр уый фәстиуәг у. Мәнмә гәсгә, ахәм миниуджытә комкоммә ницы бар дарынц ныры национ нигилизммә. Нә интеллигеницийә (кәд сын афтә схонән ис, уәд) чидәртә әргомәй сәхи нымайынц космополиттыл әмә не 'фсәрмы кәнынц ахәм ном хәссынәй. Кады хъуыддаг дәр ма сәм кәсү. Ирон адәмь фыдәлтән космополиттә схонән нәй, — уәд нын ахәм хъәздыг монон әмә материалон культурә ныууадзын сә бон ницы хузызы бауыдаид, уәд нын нә рагон әвзаг мингай азты сәрты абоны онг не 'рхәеццә кодтаиккой. Чи зоны, әндәр исты азымтә әрхәссән ис нә фыдәлтәм, ахәм хъысмәт нын кәй баләвар кодтой, уый тыххәй, фәлә кәцы куырыхон адәм схәцынц сә фыдәлты әфхәрыныл? Куырыхон адәм бацархайынц сә фыдәлты рәдыйдтытә сраст кәныныл.

Ныры фәлтәрән та, фыдәлты хъауджы, суанг теоретикон әгъдауәй дәр нәй космополиттә уәвүйни бар. Ома рәдиййини бар. Уыцы фадат ын нал дәттынц, ныртәеккә әппәт дунейы цы иумәйаг процесстә цәуы, уыдан. Ахәм нацихаләг уавәртә иунәг дуджы дәр нәма уыд. Боныфәстагмә нын ахәм фадат нә дәтты нә адәмь чысыл нымәц, нә абоны демографион уавәр.

Ацы әрмәджы алыхуызон фарстатыл дзургәйә, мән алы рәнхыы дәр зәгъын фәндиң, ирон адәмь сомбон әрмәст ирон адәмән йәхи къухы кәй ис, уый. Зәгъын мә фәндиң, ирон национ хиәмбарынады цауд уавәр әнәхъән адәмь цард куыд къуылымпы кәны, уый тыххәй, фәндиң мә, цәмәй искәй баууәндын кодтаин, ныртәеккә иу ран бадын кәй нә фәтчы. Махән нә бон ницы аивын у, алцы дәр йәхи уагыл цәуәд, цы уа, уый уәд, кәд нә Хуыщау нә фесафид, зәгъгә, ахәм пъәззы принцип абор тынг тәссаг у ирон адәмь сомбонән. Тынг бирә фарстатә ис абор Ирыстоны, әмә се 'ппәт дәр раҳысау кәрәдзиуыл баст сты. Иу хъуыддаг дзы йә бынатәй куы

феккуырса, уәд иннәты дәр йә фәдыл ласдзән. Иу цәг дзы куы сызгә уа, уәд уый сызгә кәндзән царды әнәхъән рәхыс.

Сәйгә рынчын бирә рәстәг сынтаңжы куы баззайы, уәд канд буарәй не сләмәгъ вәййы — асәтты хъуыдыйы тых, ныфс, адәймаг бахауы әнттыснаәг әнкъарәнты уацары. Әмә афоныл йәхиуыл куынаә схәцы, куынаә фәтых вәййы йә психологиян уаргъыл, уәд амәлы.

Саби йә къахыл цы бон ақауы, уый нымад у йә физикон әмә психологиян рәэсты ахсджиагдәр этапыл, у арән йәхү бамбарыны әмә йә хъомыл цардмә бахизыны фәндагыл. Әвәңгән, афтә аргъгәнән ис әнәхъән адәмты психологиян уавәрән дәр.

Мәнмә гәсгә, ирон адәмы ногәй бахъәудзәни къахыл җәуын сахуыр кәнүн, фәлә уал раздәр хъуамә фәзына къахыл җәуыны фәндон.

Хиәмбарынады рәэсты барәнтәм гәсгә, ирон адәм нырма сә зонгуытыл ләууынц, әмә наә егъяу психологон хъәнтә дәр уымән афтә ницәмә дарәм, наә сә әнкъарәм, наә сә уынәм, наә сә хатәм.

Къахыл сләууын амоны алыхуызон дәлдзиниггәнәг комплекстәй фервәзын. Хъәуы къахыл сләууын, Җәмәй рухс әмә әврөнг зондәй бамбарәм, әңгәгәй чи стәм әмә нын цы аргъ хъуамә уа дунейи иннә адәмты 'хсән. Цивилизацийы къәпхәнтыл наә бынат кәм уыди, кәм и әмә кәм хъуамә уайд.

Дзуаппытае әрмәстдәр къахыл ләугәйә райсән ис. Къахыл нал сләууыны тас та абон әгәр реалон у. Цыфәнды хәрзгәнәг дәр дын наә баххуыс кәндзәни, дә къахыл дәхәдәг куынаә сләууай, уәд. Исчи хъуамә уыцы бәрн йәхимә райса. Уый уыдзән әххәст адәмәй бazzайын кәнә ма бazzайыны сәрыл тох. Әмә, әппынфәстаг, кәцы идеяә фәуәлахиз уа, уымәй аразгә у наә адәмы хъысмәт дәр. Әнәирон кәнә Ирон!

2006

ТМЕНАТАЫ Дзерассә

МАРДЫ АЕГЪДӘУТТИМӘ БАСТ УЫРНӘНТӘ ӘМӘ МӘЕНГҮҮРНӘНТӘ¹

- Мәлинаг цалынмә амәла, уәдмә кәуын не 'мбәлү (уәд та ма нал мәлү).
- Рынчын цы хәдзары ис, уыңырдәм халон куы уаса, уәд рынчын мәлгә кәндзән.
- Күйдз куы ниуа, уәд исчи мәлдзән.
- Күйдз рынчын адәймаджы уәлдәйттә күинә хәра, уәд рынчын тагъд мәлдзән.
- Мәлын цы адәймаг нә фәраза, уый дзабыртә дуарәй әддәмә фехс әмә зәгъ: «Хуыщау, адонахицау дә рох фәзи?» Мәлинагән йә тухәнтә бирә нал ахәссынц.
- Мәлын чи нә фәраза, уымай фәзәгъынц, мәрдтәй йә сәхимә нә уадзынц, тәригъәддҗын у, зәгъгә, әмә йын кәнынц дыууә чъирийи бар райсынән. Хәлар ын сә кәнынц афтә: «Хуыщау, мәрдтә, бахатыр ын кәнүт. Баастыр, ныббар ын, кәд тәригъәддҗын у, уәд әмә йын бар раттут йе 'цәг дунемә баңауынән. Ацы дыууә кәрдзыны йә номыл сты, әмә йын йә фәндаг байғом кәнүт. Барст фәүәнт!» Мәлинаг бирә нал ахәссы.
- Исчи-иу мәлын күинә фәрәзта, уәд ын йә нывәрзән әвәрдтой стайы ных, әмә иу уәд әнәмәнг йә хъизәмәрттәй ссәрибар.
- Мард мәлгә-мәлын кәмә фәкәса, уый бирә нал фәңдердзән.
- Чи амәлы, уый әрәгмә куы фәуазал кәны, уәд ма хәдзарыл исты фыбылыз цәудзән.
- Мардимә баст митә — айдәнтә әмбәрзын, мардән әмбәрзән кәнын, йә мәрддзәгтә рәвдз кәнын, йә дзауметтә йын фәлдисын, зәххытә сәрфын, куы йә ахәссой, уый фәстә, айдәнтәй әмбәрзәнтә исын — әххәст кәны идәдз ус. Ләг кәмән ис, ахәм сә куы кәна, уәд йә ләг амәлдзән.

¹ Дарадәр. Райдайән кәс «Мах дуджы» ацы азы 3-әм номыры.

- Исчи куы амәлы, әмә уаргә бон куы скәны, уәд, мард йә уәд цы дзаумәтты сиса, уыцы мидәттәй дзауматәй исты ахс әмәй йә әдде ацауынды: хур әнә ракәстәй нә вәййы.
- Мард тарәрфыг куы уа, стәй фәстагмә худәнбыл куы свәййы, уәд фәзәгъынц: «Чидәр ма мәлдәзән».
- Чи амәлы, уый йә хүйссәнәй куы райсынц, уәд йә бынната ахуысс, әмә дә низтә фесәфдзысты.
- Чырыстон зианән йә цәсгом хъуамә уа скәсәнмә арәэст.
- Мардыл дзаума кәнүнц дыууәйә кәнә цыппарәй.
- Мәрдтәм фәндатыл адәймагыл сәрәй къәхтәм хъәуы ног дзаума, къахыдарәс кәнүн.
- Мардән йә хил куы ныддасынц, йә ныхтә куы ракәннынц, уәд ын сә әвәрынц йә чырыны: мәрдты сә агурудзән.
- Марды сәр къуләй куы ныуузал вәййы, уәд ма бинонтәй исчи мәлдәзән.
- Марды куы әхсой, уәд архайынц галиу къухәй.
- Мард найынәй дәхицән удыбәстә кәнис.
- Мардән йе 'фсәртә кәмәй бабәттынц, йә къухтә 'мә къәхтә цы хәецъил бәттәнтәй баст вәййынц, уыдан ахъаз вәййынц цыфанды хъуыдаджы рәстмә аңыдаен.
- Мард цалынмә уәләуыл вәййы, уәдмә цәмәй әвзәр ма кәна, уый тыххәй ын йә чырыны ын әвәрынц чыры бедра.
- Марды цәстытә куы байтом вәййынц, уәд фәзәгъынц: «Йемә кәй кәнис, уый агуры». Әхгәйтой ын йә цәстытә әмә сыл әвәрдтой суаритә.
- Мардыл исты куы фәхууийынц, уәд кәнүнц даргъ сынк, стәй судзины фынды хъуамә аразой сәхицәй әддәмә.
- Цалынмә мард уәләуыл вәййы, уәдмә, цәмәй ма бавзәр уа, уый тыххәй ын айдән дәлгоммә йә губыныл сәвәрынц.
- Мардыл әмбәрзән куы әмбәрзой әмә зыгъуыммә әвәрд куы әрцәуа, уәд ма чидәр мәлдәзән.
- Мард ма уәләуыл куы вәййы, уәд агъуистытә мәрзән нәй, кәннод ма ын исқәй йемә амәрззысты.
- Мард агъуистәй куы ахәссынц, уәд хәстәждытәй исчи къәсәрыл ныххойы зәтәл, цәмәй уыцы хәдзарыл тагъд зиан мауал әрцәуа.
- Мард ма уәләуыл куы вәййы, афтәмәй исчи йә разы әввахс дзаумәттә куы әхсис, кәнә йәхихи куы найы, уәд марды раз дон кәнис әмә йә алгъиттә кәнис.

- Әнафоны мардыл куы кәуай, уәд йә раз цъыф кәны әмәк кәуәджы әлгъиттә кәны.
- Марды чырын истәй әфсонәй куы әрхауы зәхмә, уәд уый амоны, тагъд бинонтәй чидәр кәй мәлдзән.
- Мард, дам, фәхъусы әмә фәуыны, йә мардмәе йын чи әрбаңыд, уыдоны, сә ныхастаның хұсусы.
- Тәригъәдджен адәймаг куы амәлы, уәд йә мәрдтәм-вәндаг вәййы карды комыл.
- Чи цы кары амәлы, мәрдтә бәсты дәр уыцты кары вәййы: сывәллон вәййы сывәллон, зәронд та зәронд.
- Мәрдтә бәстәм хурныгуылды фәстә нә уадзынц: Аминон фидар сәхгәны дуар. Уымә гәсгә мард нығәненц, хур цалынмә арвы астәу ис, уәдмәе.
- Мард уәлмәрдмә куы хәссынц, уәд, кулдуарыл хизгәйә, ләгджен ус идәдзыл хъумә ма хәңда.
- Мәрдтә бәсты донәй каджындәр ницы ис.
- Мардән кәненц 2 кәнә 4 чырийы, әмә алцы дәр къәйттә куыд уой.
- Мардән цы адджен пырынды скәненц, уымәй чи фәхъастә вәййы, уымән йә зәрдә нә фәриссы.
- Мардән нә кәненц картофджен — әмбийгә кәны мәрдтә бәсты.
- Марды фынгыл цы агуызвәтә, доны дурынта вәййы, уыдан хъумә дзаг уой, кәннод та сә цәстистысыгәй байдзаг кәндзысты, ома исчи ма амәлдзән.
- Мардән фәлдисгәйә бәгәнныйы кәнә доны бедрайы вәййы фәткүүсү әвәрд: мәрдтә дыргыты каджындәр фәткүүсү у.
- Мардән фәлдисгәйә бәгәнныйы бедрайы цы фәткүүсү вәййы, уый, йә быны цы сывәллон мизы, уый куы бахәра, уәд нал миздзән.
- Мардән цы хәринаг скәненц, уый фәлдисенц 2, 4, кәнә 6 адәймаджы.
- Мардән куы нәффәлдисенц, уәд, цы доны ныффәлдисенц, уымәй иу чысыл әркалы фәлдисәг, адәтты йә, әмә дзы әнәләг ус «рухсаг у, хәлар дын уәд ацы доң», зәгъгә, ацаходы әмәй йә акалы, къах кәдәм нах хәецә кәны, уым.
- Мардән цы бәгәнныйы бедра ныффәлдисенц, уым цы фәткүүсү вәййы, уый чи бахәра, уый жексәв нах тәрсдзән.
- Чи амәлы, уымән хист күнә скәненц, уәд мәрдтә бәсты хәрә кәрдәг.

- Мард куы банағәнүнц, уәд ыл фыңџаг йә къухтә чи авәры, уый фәвәййынц марды тәрстытә.
- Ног мардыл фыңџаг хатт мит куы рауары, уәд ын ай артә боны фәхъәуы мәрзын — уәз ыл кәнү. Уымәй фәстәмә йә нал мәрзынц; йә хъәңцүл у, зәгъгә.
- Мард сылгоймаджы дзыкку бийинц дәлгоммә.
- Донабузәнты удәгәстә мәрдты сә фыны уынаг вәййынц.
- Кәрдәг уалдзәджы куы фезмәлү, уәд мәрдтә фыны арәх фәзынынц.
- Мардән ингән куы скъахой әмә истәй аххосәй уыңы бон ныгәд куынә аерцәуа, уәд ыл сәвәрүн хъәуы афсаинагәй дзуар, фыдгәнәг тыхтә дзы куыд ницы бакәной, афтә. (Ахәм хабар уыд, Къостайы Ирыхъәуы аргъуаны кәрты пантеонимә куы ластой, уәд. Уыңы бон не схәңцә, әмә ингәныл ахсаргәртәй дзуар сәвәрдтой ахсәве).
- Мард бавәрүны фәстә мәрддзыгой куы здәхой, уәд хәдзармә цәугәйә кәуын нә фәтчы: бинонтән, хәстәждытән ног фыдох хәссы.
- Мардән фәлдисгәйә зәхмә исты куы ахауы, кәнә акәлы, уәд ай исын не 'мбәлү: марды, дам, хъәуы.
- Мардән йә боны цы плау скәнүнц, уымәй кәрчытән куы радтай, уәд айк хорз аeftауынц.
- Сабатизәры уәлмәрдмә цәугәйә дон дурыны хәссы идәдз ус.
- Саударәг ус куы ралгъита, уәд ие 'лгъист цәуаг у.
- Саударәгән йә сәрбәттән сисины хәс аевәрд ис аәнәлаөт усыл.
- Фых хойрагәй адәймагән цы баләггад кәнай, уыдон, дам, мәрдты бәстү иууылдәр йә разы вәййынц.
- Марды кой кәнгәйә исчи куы арахснырсы, уәд ай артә хатты рог къуырд аркәнүнц, стәй артә хатты та аңауд истәуыл бамбәлүнц, ома мард ахснырсәгмә ма фәхъуыза, фәлә цы аңаудыл (зәхх, хъәд) бамбәлдзысты, уымә.
- Мард фыны куы фенай әмә ийн исты куы радтай, уәд уый аевзәр у, чи радта, уымән.
- Фыны дын мард исты куы радта, баләвар кәна, уәд дыл исты хорз цәудзән.
- Хом дзидза фыны куы фенай, уәд мардмә цәуы.
- Да хәдзармә сугты уәрдон баластай, ие дын баластой фыны, ахәм фын аңәмәнг зианмә цәуы хәдзарән.

- Хисты фынгыл устытә куы фәбадынц, уәд фыңцаг хъумә систа әнәләг ус.
- Йәхи чи амары, уый уәлмәрды нә ныгәнынц, фәлә иуцасдәр дардәр: уый мәрдтәй нәу, фәлә хәйрәджытәй.
- Кәй амардтой, ахәмән йә цәстәй цәссиг куы кәла, уәд афтә фәзәгъинц: йә марәг мәрддзыгой адәмы әхсән ис.
- Хурныгулды уәлмәрдәм цәуын нә фәтчы.
- Марды хабар хъусынгәнәг хъумә уа тар дарәсы, йә галиу къухы ехс, йә бәхы къәдзил әнә әлхынцъ, кәннод ыл марды зәрдә фәхуддзән.
- Хъәргәнәг къухисәгмә дәтты галиу къух.
- Мард хәдзары фәстаг әхсәв куы вәййы, уәд ын кәннынц әхсәвәр: фәстаг хатт йә хәдзары әхсәвәр скәна, зәгъгә.
- Мардән әхсәв иунәгәй уадзән нәй: фыдгәнәг тыхтәйин исты фыдбылыз сараздзысты уыцы бәсты.
- Мардмә цәуджытә цәуынц мардмә дыгәйттәй, цыппәргәйттәй рәнхъ ләугәйә, уымән әмә зианимә басты къәйттә.
- Мард ингәны ауагъды фәстә сыйджыт чи кала, уыдон къухәй-къухмә бел нә дәттынц — аппарынц әй зәхмә әмәй иннә зәххәй исы, ома хызт уа уыцы хъуыддагәй дәргъвәтин рәстәг, белмә әндәр ран куы'внала, уәд та хорздзинады фәдыл.
- Фәлмән сәлфынәг цы мардыл фәкәны, уый амондджын мард у, фәзәгъинц.
- Марды кой куы кәнай әмәй ин «рухсаг у» куынә зәгъай, уәд дә буарыл дә лыстәг дадзин апъәртт кәндзән.
- Марды дзауматәй чырынәй исты куы әрхауы әнәбары, уәд уый амоны, тагъд бинонтәй чидәр кәй мәлдзән.
- Исчи йә ног мардән хәрнәг куы фәфәлдисы, уәд хицәнәй акәны фынг гыццыл бандоныл — 2 кәрдзыны, фыды мур, дыргъ, нозт әмәс сә ныффәлдисы «әнхъәлмәгәсәгән». Ирон адәмы хъуыдымә гәсгә дзәгъәләй чи амард, фәлдист кәмән не 'рцыд, уый, ныр кәмән фәлдисынц, уый фынгмә әнхъәлмә кәсы, әмәй ин уый тыххәй ахәм «фынг әнхъәлмәгәсәгән» ацаразынц.
- Мард ныгәд кәм уыд, ахәм ингәны әндәр мард куы банағынынц, уәд тагъд рәстәг йә түгхәстәджытәй исчи амәлы, ома дзы мәрдтү бәсты фиддон бадомынц йәхиуонтәй искәй удаёй.

• Мардән цы фәлдисой, уыдоныл хъуамә айзәрой цәхх, бавналой сәм кардәй әмәе зәгъой: «Фәлдыст дын сты адон әмәе дын хәлар уәнт. Адонәй әндәр бар маңәмә дар. Кәимәе дә фәнды, уыдонимә дә бадт, дә хәрд. Інәбары хай дзы макәмән бакән. Сәрд дын әмбийгә ма кәнәент, зымәг — сәлгә, афтәмәй рухсаг у!»

• Кәмәен ницы фәлдисынц йә бинонтә, ахәм мард араәх цәуы фыны әмәе тыхсын кәны. Хъәуы йын дыууә чырийы ныххәлар кәнын.

• Мард уәлмәрдә куы фәхәссынц, уәд ын йә фәндаг лыг кәнын нә фәтчы.

• Уәнгхъуаг адәймаг куы амәлы, уәд йә уәнг мәрдтә бәсты фәагуры.

• Мәрдтә иу фәндаг ис, әмәе әппәт мәрдтә дәр уыцы фәндагыл фәңәуынц.

• Иу мардән кәй ныффәлдисынц, уый әндәр мардән нал фәлдисынц — ницы йәем дзы фәхәццә уыдзән.

• Сылгоймаг куы амәлы, уәд ын хъуамә йә цәгат скәнөй сәрбәттән, кәннод йә къәбут әмәе йә сәр гом уыдзысты — уый та мәрдтә бәсты худинағ у.

• Хисты дзиңда кәрдүнц, карды ком хицәй әддәрдәм аразгәйә.

• Хәрнәг фәлдистәйә кәуын не 'мбәлы, кәннод мардән йә хәринәгтә цәссыджы вәййынц.

• Хисты нуазәнтә дәттын не 'мбәлы, кәннод, кәмәен радтой, ууыл дәр зиан әрпәудзән.

• Нәлгоймаг куы амәлы, уәд ын хъуамә йә каистә худ балхәной, кәннод бәгъәмсәр уыдзән уыцы дунейы.

• Мард мәнг дунейә әңгәт дунемә цәуы 40 бона (чырыстәттәм), 52 бона — пысылматты хъуыдымә гәсгә.

• Зәрдәвәрәнү марды ингәныл әвәрдтой цъәх нәүүү гәппәл. Хәйрәдҗытә, дам, уымәй тәрсгә кәнүнц әмәе мардмә әввахс нә цәуынц.

• Мард хәдзарыл нымад у, цалынмә йын йә афәдзы хист не скәнөй, уәдмәе. Уый фәстә хәдзарәй схицән вәййы. Хүнди бинонтәй уарән бон.

• Фәлдыст бәх хъуамә йә хицауы фәхәццә кәна йә уәларвон дунемә, ахиза цавәрфәнды цәлхдурты сәрты.

• Уәләуыл кәләнтә, хинтә чи кәны, уый мәлү фыдмәрдтәй, хъизәмәрттимә.

- Бадән әхсәв мәрдтә иууылдәр уәләуыл вәййинц, әңгәг сә үдәгәстә нә уынынц.
- Тәригъәдҗын адәймаг куы амәлы, уәд әй цәмәй мәрдтә сәхимә бауадзор, уый тыххәй йын йемә нывәрынц әхца — фәндаггат.
- Фыны бындытә куы фенай, уәд уый амоны мәрддзыгой.
- Барастыр фылдзинәйтә, әвзәр митәгәндҗытәм у тынг карз әмә әнәхатыр, әнә тәригъәдтәм та тынг рәдау.
- Адәймаг мәңг дунейи цы әхсәнадон уавәры уыд, мәрдты бәсты дәр уыцы бынаты вәййи.
- Йәхі чи амары, уый хәйрәдҗыты амындәй афтәе бакәнү.
- Марды фәдым чи аңыд, уыдан, уәлмәрдәй зәхгәйә хъумамә рацәуой, цы фәндагыл баңыдышты, ууыл.
- Цы мард банигәнинц, уымән дыккаг райсом уәлмәрдмә ахәссынц үә зынджы хай, ома йын әй хәдзарәй ахицән кәнинц.
- Афәдзы дәргъы стыр бәрәгбонтә куы вәййи, уәд, ног мәрддҗынта аразынц хицән фынг марды номыл — үә бәрәгбоны хай, зәгъга, әмә йын әй фәлдисынц.
- Марды уд хәдзары фәзыны бындызы хуызы.
- Пысылмәтты хъуыдымә гәсгә кәрдәдҗы хуыз мәрдты тәригъәдтә исынән ахъаз у әмә мард әмбәрзынц фылдәр кәрдәгхуыз хъуымацәй.
- Хурныгуылды фәстә фылдәнәг тыхтән сә бартә агәрон свәййинц, әмә цәмәй уәлсынт мардән маңы фылбылыз сарзой, уый тыххәй үә сәрәй үә къәхтәм вәййи әмбәрзт, стәй цырагъ хуыссынгәнән най.
- Нәлгоймаг-иу әрғонәй куы амард, уәд ын әнәмәнг кодтой сау тырыса — мәрдты бәсты уый у дәнәтү бәлас.
- Фәлдист бәхү хъус кодтой уыгард, стәй үә цармәй цыд чъепс лыгонд. Уәд зәххоныл нымад нал уыд.
- Хъабахъ әмә әләм кәнинц әрмәст мардән — үә удән уыцы бәсты бынат райсина тыххәй.
- Усән үә ләг куы амәлы, уәд ын афәдзы дәргъы изәры үә уат бакәнү, райсом та үә бафснайы, ома дзы үә мой хуыссыд, зәгъга.
- Хъызт рәстәг куы фәхәссы, уәд идәдз суджы къәцәлтә уәлмәрдмә ахәссы, үә ләдҗы ингәнныл арт скәнү әмә фәзәгть: нә ләг үәхи ахъарм кәна. Йәхәдәг дәр әм үәхи тавы әмә үә хъарм къухтә цыртыл әвәры.

• Ногбонты мәрдтү номыл бирәтә сә дуармә арт скәнынц: мәрдтән Ногбоны арты хай. Алы ңауәт дәр хъумә артмә йә къухтә батава. Афтәмәй мардмә фәхәцца уыздән.

• Ирон ләгән йә хәдзары кәд мард уыд, уәд ног халсар әмә дыргъ на бахәрдзән, ңалынмә дзы йә мәрдтән ныххәлар кәна, уәдмә, қәннод, дам, дзы уыдонән хай нал уыздән.

• Чи фәтүджджын, ахәм мыггагәй-иу исқәй күү әрцахстой, уәд-иу әй сфаңд кодтой мардән ныффәлдисын. Бакодтой-иу әй ингәнны размә, алтын-иу кодтой йә хъус, банағәйтой-иу әй уыцы ингәнны әмә иу загътой: «Мәнә дын дә туджджынтаң ай фәлдыст фәуәд, мәрдтү бәсты дә цәмән хъәуы, уымән дын уәд».

Фәлдыст мардән уыд әххуырст алы ңумайән.

• Чындзәдон чызг күү амәлы, уәд әй ныгәннынц разгәмтү: ацы дунейн ыйн на бантыст чындзы аңауын, фәлә кәд уым, мыйиаг, аңауид.

• Марды хәрнәг удәгасән ницы ахъаз у, әрмәст дзы кәны тыппыр.

• Удәгас адәймаг мәнг сомы күү кәна йә мәрдтәй, стәй йәхәдәг күү амәла, уәд, мәрдтү бәсты мәнг сомы кәмәй кодта, уыдонән уыздән фәсдзәуин.

• Пысылмәттәм мардыл кәуән, ңәссүг әппарән ис, ңалынмә йә на ныннайой, на ныссыгъдәг кәной, уәдмә, уый фәстә нал әмбәлы, қәннод счызи уыздән.

• Хурныгуылды фәстә уәлмәрдмә ңәүән наәй. Мәрдтү утда сә буәрттәм әрциауынц әмә сә хъыгдарын на хъәуы.

• Адәймаг күү амәлы, уәд ңәмәй уыцы бәстәй ацы бәстәм уына, уый тыххәй ыйн хъумә йә ңәстистә байтом кәной. Уымән скәнынц «ңәсткәсән» — дәргъәццион гуыл, астәуәй стыр хуынкъ ңәсты хуызән. Ңәсткәсән вәйиы цыхтәй дзаджджын конд. Кәннынц әй дыгур.

• Адәймаг күү амәлы, уәд ын йә дзауматә ныффәлдисынц, уыцы бәсты дәр йәхи күүд уой. Кәд ын дзы ног ис, уәд сыл адарын хъәуы зынг, қәннод ын сә пайдә наәй.

• Уәлмәрдмә күү баңауай, уәд син «рухсаг ут» зәгъ, қәннод, дам, дәм Барастыр фәхъуыздән.

• Мард уәлмәрдмә күү бахәссынц, уәд әппәт мәрдтә дәр раңауынц йә размә, кәд уыдоны хәстәджытә ног марды фәстә әрбаңысты, зәгъгә. Йәхиуоны дзы цы мард на фене, уый фәстәмә аздәхы.

- Мәрдтә әмә хәйрәджытә адәмы хәдзәртты вәййынц райсомы уасәджы уастмә, стәй фәдәлдзәх вәййынц.
- Мард, дам, фәзәгъы: «Мән дәр бәргә фәндү ақәсын мә раздәры бәстәм, фәлә мый асингә нәй, цәуыл схизон уәләмә. Афәдз куы 'рхәццә вәййы йә мәләтәй, уәд ын цырты рәбын саударәг банигәны, афәдзы дәргъы цы мәрдөн әлхынцъытә кодта, уыдан. Үңғы әлхынцъытә мардән сты асины къәпхәнтә, әмә мард уыдоныл схизы уәләмә мәрдтә бәстәй.
- Адәймаджы уд буарәй фәхицән вәййы әхсәвигон, куы фәсүр вәййы, куы амәлы, уәд. Иннә адәмтә йә нә уынынц.
- Мәрдтә фәндагыл цәугәйә галиуырдәм здәхтой Зындонмә, рахизырдәм әрвистой Дзәнәтмә.
- Зады кәнә цәххы хәс чи нә бафиды, уый мардыл әнәуд сыстытә дзугтәй фәхилынц. Ахәм марды сәртү хүымәлләджы гәләбутә афу кән, әмә сыстытә фесәфдзысты.
- Мардән хәринагыл әфстай исәттәг цәхх кәнин нә фәтчы, хъуамә хәдзарән йәхиицәй уа.
- Мард, кәнә мардимә баст хабәрттә әндәр ран куы кәнай, уәд зәгъын хъәуы: «Ам фарны кәйттә кәнәт», «Ацы ран хорздзинәтә, циндзинәтә цәуәд». Үңғы дзырдтә вәййынц иргъавәнтә.
- Бирә цы адәймаг фәцард, уымән йә хисты дзиңдайә сусәгәй куы бахәрай, уәд уый бәрц фәцәрдзынә.
- Бирә цы адәймаг фәцард, уый куы амәлы, уәд афтә әнхъәл сты адәм, әмә мәрдтә бәстү циндзинадмә бахаудзән әмә уымән фәзәгъынц: «Куывды фәцәуы».
- Майрәмбоны хурныгуылды фәстә мәрдтә вәййынц сәри-бар. Мард сабиты бәләстү къалиутыл сбадын кәнинц әмә сә раздәры хәдзәрттәм ацәуынц. Үңғы рәстәг хъуамә удәгас адәмәй мачы ныууигъя, кәннод сабитә бәләстәй рахаудзысты.
- Мардыл цал әмбәрзәны бамбәрзынц, уал хиды сәртү фәхизы мәрдтәм фәндагыл.
- Хәлышынбыттыр хәдзармә куы батәха, уәд уый амоны, бинонтәй чидәр кәй мәлдзән.
- Уәлмәрдтәм әхсәвигон цәуын нә фәтчы. Куырысмәдзәуджытәй дзы исчи ныгәд куы вәййы, уәд ингәнәй систы, әмә бацауәгән фыдбылыз саразынәй тәссаг у.

• Марды куы ныгәнынц, уәд ын хәстәджытәй исчи бәрәг дзаума сәвәры йемә, ома, уый дәр мәрдты бәстәм куы аңа-уа, уәд әй уыцы дзаумайә күйд базона.

- Араһдәр кәмән кәнинц хистытә, уый мәрдты хуыздәр цәры.
- Марды риуыл-иу тәнәг үәливиых сәвәрдтой, стәй-иу әй куыйтән аппәрстой: ома, дам, мәрдтәм фәндагыл фәндаджы хицауән әхсызгон у.

- Мард хәдзарәй әddәmә хәссынц, йәк къехтә размә, афтәмәй, ома, мард уыны, кәдәм әй хәссынц, уый, фәлә ма уына, кәцәй йәк хәссынц, уый.

- Чырын мардимә үәлмәрдмә хәссыныл куы нылләууынц, уәд, чырын цы бандонтыл ләууыд, уыдон аппаратынц, ома, уыцы бандәттә уым нал сты әмә дын уым фәстиатгәнән нал ис.

- Мәрдҗынта үәлмәрдтәм сабатизәры куы аңауынц, уәд, цы ахәссынц хәринағ, уый фәстәмә хәдзарма нал хәссынц, хъәуы йәк кәнә уым ныуудзын, кәнә исқәмән раттын.

- Мәләг удән йәк адзалы бон цәуы тәрхонгond, йәк цард мәнг дунейы күйд арвыста, уый тыххәй. Нәлгоймагән тәрхон кәнинц 6 ләдҗы, сылгоймагән — 4 сылгоймаджы. Бадынц үәләрвты. Уый фәстәй йәк арвитынц Удхәссәдҗы, әмә йын уый райсы йәк уд.

- Адәймаг куы амәлы, уәд йәк уд йәк буарәй фәхицән вәййы әмә вәййы хәдзары, цалынмә буар хәдзары ис, уәдмә. Үәлмәрдмә йәк куы ахәссынц, уәд уд дәр йемә аңауы. Стәй үәларвмә атәхы.

- Марды уд йе 'нусон бынат цәмәй әнционәй ссара, уый тыххәй хъәуы туг суадзын.

- Мард цәмәй бинонтәм ма фезнаг уа, уый тыххәй йын хъәуы зәрдәлхәнәнтә кәнин: хъаҳхъәнин фыдгәнәг тыхтәй, хәрд-нозтәй әффсадын, йәк хайәк йәк хайджын кәнин.

- Марды уд цәмәй зәронд ма кәна, уый тыххәй хәры Руй-моны фыд, әмә та уәд сног вәййы.

- Бинонтә иууылдәр куы амәлынц, уәд мәрдты бәсты баиу вәййынц әмә сәхәрд, сә бадт иумә вәййы.

- Карз хәсты мард чи фәвәййы, уымән йәк бынат вәййы Дзәнәтә әмә хуыздәртимә фәбады.

- Мәнг дунейы рәстудәй чи фәцард, уый Баастыр буцән йәк уәрагыл сбадын кәны, Дзәмдәмә суадонәй йын нуазыны бар ратты.

• Хистытæ кæмæн не скæнынц йæ хæстæджытæ, уый вæййы Зындоны тæригъæдджынтаæ æмæ фыдгæнджытимæ.

• Алы адæймагæн дæр ис афон йе 'цæг дунемæ цæуынæн. Афонæй раздæр куы бахауы уырдæм, уæддæр æй рарвityнц, æмæ та йæ уд йæ мидæг бацæуы æмæ мæнг дунейы цæры.

• Аминон, мæнг дунейы цæргæйæ, искæй фæллоймæ йæхи næ ураæтта — адавта-иу урсаг, къуымбил. Уый тыххæй мæрдты бæсты æгъдауæй тæрхонгond æрцыд бадын хæдмæлты доны был æмæ смагмæ смудын æмæ улæфын.

• Адæймагæн йæ адзал куы æрцæйхæцæ кæны, уæд æм, йæ хæстæджытæй, зонгæтæй чи амард, уыдон араæх цæуын райдайынц æмæ сæ мæлæг адæймаг фæуыны, семæ фæдзуры.

• Къорд куы бацæуынц тæфæрфæс кæнынмæ, уæд размæ рахизын хъæуы галиу къахæй æмæ змæлын кæнын хъæуы галиу къух.

• Зианы къæбæр лыг чындæуы кардæй.

• Хисты кусартæн лыг кæнынц галиу хъус æмæ йæ дыууæ дихæй кусарты сæрыл æвæрынц.

• Мардæн йæ цырт куынæ ныиффæлдисой, уæд æй йæхи næ хоны.

• Зындоны мæрдгæс бирæгъ у.

• Мæрдты бæстæм фæндагыл хъæуы цалдæр доны сæрты бахизын.

«ИРОН ГАЗЕТ» ФЫСТА

ТЕРЧЫ БÆСТЫ ХАБАРТАӘ

• Хъәдгәсты хъарагъулдонтә, фарон сыгъд чи әрцид, уыдон та ныр кәнын байдыдтой: Суададжы хъарагъулдонмә бавнәлдтой. Адәм қәрәдзийән хъыгзәрдәйә ацы хабар дзурынц. «Уә нә тәригъәд цыл ныккәла әмә цын ай Хуыцау ма ныбара нә хицәуттән: «Иу дыууә азы суләфыйдистәм, суг нә фаг басыгътам, әмә та нын ныр нә хурхыл ныххәңдзысты, нә тут та нын нуаздзысты нә хъәдгәстә», — дзурынц иутә. «Цымә та нын фыщаджы хуызән тыхтә кәндзысты? Цымә ма афтә тыхст бирә уыздыстәм? Уәдә адәмтә дәр цәуылдәрты күы дзурынц», — зәгъынц иннәтә.

• Мәхъхъәлы дзыллә дзәбәх нә бамбәрстой, сә зәххытә цын цәмән бәрәг кәнынц, цәмән цә фәрсынц хицәуттәй әрвист ләгтә сә царды хъуыддәгтәй. Уыдон афтә әнхъәлынц, әмә уәздан әмә сау әвзарыны тыххәй кәнынц уыңы хъуыддаг, фәләйә уыдонаң нә хъәр кәнынц. Уымә гәстә Мәхъхъәлән иә алы кәронәй Дзәуджыхъәумә адәм бәлттә-бәлттә цәуынц, алчи дәр цә, уәздан кәй у, уый тыххәй әвдисәндзинәтә хәссы әмә адвокаттәм сә хъуыддәгтә әвдисынц. Тәккә күисты сахат сә хәдзәрттә ныуудзынц әмә горәди бирә әнәхъуаджы хардз кәнынц. Санаты Ибрагим Мәхъхъәлы окруджы хицаумә уый тыххәй дзырдта, цәмәй дзылләйән бамбарын кәна хъуыддаг әмә дзәгъәл хардз күиннәуал кәной, афтә.

КОРРЕСПОНДЕНЦТАӘ

Хърупсыхъәу

Махәй мәгуырдәр хъәды астәу халон дәр нә уыдзән. Алы хохрағынәй, алы мәгуыр къымәй фәллыгъдыстәм ардәм, хуыздәр цард агургәйә, фәлә әңәг гәвзыикк та ам систәм.

Дә карк кәдәм рауадзай, де стур кәдәм раскъәрай, әгәр

мæгуыр хæххон дзыбыр кæм адай, уый зæххы гæппæл нæй, афтæмæй иу æхсæзыссæдз хæдзарæй хъизæмарæй мæлæм.

Зæхх куыдфæстæмæ зынаргъæй-зынаргъдæр кæнын байдыда, æмæ нæ мæгуыр муртæ зæххыл хæрæм.

Иу дыуудæс азы нæ «цытджын» хицæуттæм хъаст фæкодтам, æмæ кæд куыдзы рæйын исты давы, уæд мах хъæстытæ дæр исты адатой, нæ фæстаг капеччытæ бахæрыны йеддæмæ.

Мæнæ та не 'взаргæ лæгтæ зæхх курынмæ цæуынц, зæгъгæ та-иу нын къулер нæ агтæ æмæ бæлæгтæ фæцæйскæфта тæлæты, уæй кæнynмæ...

Афтæмæй фæхъизæмар кодтам ацы азы онг. Фæлæ ацы аз хицæуттæн сæ быны дон куы бацьыди, уæд иучысыл ленк кæнын байдыдтой æмæ дын махæн дæр хæрзгæнæт нæ фæлæууыдысты, нæ!..

Нæ цуры иучысыл къазнайы зæхх ис æмæ нын æй къазнайы аргъыл дæттыныл сразы сты.

Махæн ма нæ цинæн кæрон кæм уыди!.. Фырцинæй бирæ мæгуырты æхсæв хуыссæг дæр нал ахста: ацы аз уæддæр зæхх туджы аргъæй нал æлхæндзыстæм, зæгъгæ.

Тагъдомау дыууæ лæджы ærbavzæрстам зæххыл зилынмæ. æвзаргæйæ ма хуыздæр æмæ æууæнкджындæр лæгтæ хъæуы астæу кæм ныуугътаиккам!.. Равзæрстам Ревазты Бетрейы æмæ Алийы. Пригæвæр цæм радтам. æхца цын фæндагмæ æмæ æнæуи хæрдзтæн рамбырд кодтам æмæ цæ арвыстам хицæутты размæ стыр æнхъæлцауæн.

æрцыдысты фæстæмæ. Зæхх райстой, ие 'хца йын тагъд куыд бафыстаиккам, афтæмæй. æхца фидын рæстæджы махыл стыр фыдбылызтæ æрцыди: сармадзантимæ нæм ссыдысты æмæ нын нæ фыдæлты къонатæ сæ бынæй фæлдæхтой, нæ сывæллæттæ бæгъæввадæй, æфсæдтæй тæрсгæйæ, ниу-ниугæнгæ лыгъдысты æмæ сыдæй фæйнæрдыгæй мардысты. Зæххы мæт ма чи кодта, уыцы рæстæджы!..

Цытæ ныл æрцыд, уый чидæриддæр зоны: туг фæфыстам, нæ мæгуыр муртæ нын фæуæй кодтой... æхцайы мыгтаг нал бazzадис, æмæ зæххы аргъ йæ бонмæ нæ бафыстам...

Хицæуттæ дзырд радтой, пригæвæр цæм куыд схæссæм, афтæ, æмæ уал нын уый зæххы аргъæн фидар куыд уыдаид хицæутты къухы!..

Хъуыддаг та нæ хорз Бетре æмæ Алийы бар бакодтам. Сæхи æрбараæвдз кодтой, хъæуы номæй æхца æфстай райстой æмæ

Дзәуджыхъәумә аңыдысты... Нә пригәвәры бәстү хиңауттән, мах номәй цы әххә райстой, уыдан радтой, зәхх сәхи бакодтой әмә та йын туджы аргъ ныкъкъуыртой... Ныр адәмән әппәлүнц, дыууә минәй фылдәр, дам, бакуыстам...

Зәрватыкк

Дәллагхъәу

Дәллагхъәу әмә Хидыхъусы приходитә сә мәгүир әхчайы муртәй баххуырстой әхсәз ләджы хъарагъултә, әмә цә ныллауын кодтой Хуыскъададжы, уым тынгдәр тас кәй у абырджытәй, уымә гәсгә. Фидынц хъарагъултән дыгай тумантә мәй.

Уыңы ләгтә сә хъуыддаг әххәст кәнүнц хорз: иу фондз хатты схәңдисү абырджытимә әмә бирә адәмтә әмә фос фервәзын кодтой бирәгъты хъәләсәй. Уыңы ләгтә хорз хабартә әрпәдисты не' нусы милицәйи хиңау Хуыбатты-фырты хъусыл. Уый цәем иукъорд цыды әрбакодта, рувас халоны күйд сайдта, афтә цә сайы йәхимә. Раңаут мәнмә, әмә уәз уриадниктә скәндзынән, ратдзынән уын пъяләттә, зәғъгә цын дзуры... Йә ныхастә уыңы хорз ләгән әрмәст афтәмә цәуынц: ома хуыснајджыты әмә абырджыты әдасәй адәмү туг цырын нә уадзут, әмә цә хъыг цәмәй нал дарат, уый тыххәй уал раңаут мәнмә, уартә хъазахъхы бәстәтә хъаҳхъәннынмә...

Фәлә нә хъарагъултә халонай иучысыл зондажындәр разындысты әмә йын загътой: «Кәд нә дәхимә хоныс, уәд нын нә мызд фид, нә бәхтә дәр, нәхуыдтәг дәр къазнайы хардзәй күйд уәм, афтә скән, фәлә уәддәр хъаҳхъәнгә ам күйд кәнәм, афтә, кәд хорз дә цәст уарзы нә мәгүир адәмән, уәд. На'мә уый нәй, уәд нә дәхи дард лас, нә цәст дә күиннәуал уына, афтә».

Уыңы хуызәнәй нә хъарагъултә абор дәр ма сә хъуыддаг әххәст кәнүнц, сә хъәутә цын күйд бафәдзәхстой, уымә гәсгә...

Хохаг Саукуызд
«Ирон газет», 1906, №6

НӘ НИЗЫ ХАЙ, НӘ ХУДИНАГ

Хуыснәг бонәй-бонмә арәхдәр кәнын байдыдта. Әвзәргәндҗытә күй иу ран исказ бафхәрынц, күй иннае ран...

Сыфтәр цын сыстыр ис, нартхор фәбәрzonд, әмә ма ныр

уыдоны цы хъæуы! Адæрсгæ әмбæхсынц боныгон, әхсæв та сæ куыстмæ рацæуынц.

Адам әнафоны әddæ лæууын нал уæндынц, хурæй алчи йæ куыст ныуудзы әмæ йæ хæдзармæ тындзы. Афтæмæй та ныр быдыры куысты рæстæг у, хор әфснайын хъæуы. Цы чындæуа? Хи бахъахъхъæннын ныр зын хъуыддаг у. Адæймаг сагоимæ цы сараzdзæн әдгæрзтæ лæгæн? Махмæ та сагæйттæ йедdæмæ ницыуал бazzад.

Фæдис куы фæцæуы, уæд ронбæгъдæй алчи дæр рauайы, уынг-ты рацу-бацу акæны әмæ фæстæмæ бæздæхы, әнæ гæрзтæй кæдæм цæуа?

Быдыры әвzæргæнæг куы сæмбæлы, уæд лæгмæ әдæрсгæ бацæуы, йæ фосын сабыр атæры, уый тыххæй әмæ зоны, уымæ гæрзтæй кæй ницы ис, уий.

Кæй аххос у? Цæмæн афтæмæ әрхаудыстæм? Цæмæн систæм хынджылæтгаг? Цæмæн нæм алчи дæр барджыны цыд әрбакæны, схъæр ныл кæны: «Дæ бæх суадз!» Амæ мах ризгæйæ нæ фос хуыснæджы фыццаг скæнæм...

Уый иуы аххос дæр нæу әмæ иннæйы дæр. Уый махæн не 'ппæты аххос у.

Сывæллон дæр зоны: махмæ гæрзтæ куы уайд, мах ронбæгъд куынæ уаиккам, уæд нæм әвzæргæнæг афтæ ныфсхаст нæ уайд, уæд нын алы къулбадæг лæппу нæ фос нæ цураj нæ тæрид.

Гæрзтæ та нæм цæуылнæ ис? Нæ бон балхæннын нæу? Кæнæ цæ дарын нæ зонæм? Хицæуттæ, дам, нын цæ нæ уадзынц... Раст у, хицæуттæ мах никуы бахъахъхъæндзысты, стæй нæ нæхи хъахъхъæннын дæр никуы баудзæдзысты.

Уыдонæн әхсæзгондæр у, мах фосы хуызæн куы уæм, нæ сæр схъил кæнын нæ бон куынæ уа, уæд. Фæлæ цæмæн кæсæм уыдомmæ?.. Нæ тыхстытæм нæхуыдтæг цæуылнæ әркæсæм, цæуылнæ исты бауынаффæ кæнæм?

Чи нæ уадзы мах гæрзтæ дарын? Нæхуыдтæг. Искæмæ нæ иу згæ топп куы фæзыны, уæд нæ хуыздæр лæгтæ хицæуттæм әвzæг хæссын байдайынц, мæнæ, дам, гæрзтæ дары...

Цалынмæ афтæ кæнæм, цалынмæ әвzæгхæсджытæ не 'хæны ныры хуызæн бирæ уой, уалынмæ нæм гæрзтæ дæр никуы уыдзæн, нæхи дæр никуы бахъахъхъæндзыстæм, цард дæр никуы ссар-дзыстæм. Уыдон сты махæн «нæ низы хай, нæ худинаg».

Ас-бек
«Ирон газет», 1906, №7

ДЗБОЙТЫ Михал

ÆРТАЕ ФЕМБӘЛДЫ ВАСОИМӘ

Æвдайәм азты мын иу зымәгон райсом ме 'рмадзы дуар
әрбаҳостәуыд. Ракастән: Абайты Михал. Нә хорз сыхаг.
Салам радта, зәгъы:

— Василий Ивановичы фәнды ныvgәнджыты фенын. Æрба-
хонон ай?

— Уый та дын цы хуызон гуырысхотә сты? Табуафси, фәлә
абон хуыцаубон у әмә ныvgәнджытәй ам исчи ис цымә —
ныртәккә сә фенон.

Санаты Барис ма дзы разынд. Васо фыңцаг бацыдис уый
әрмадзмә. Барис уәд күиста Тугъанты Махарбеджы сурәтыл.
Васойы сурәты варианттә дәр әм бирә уыд.

Стыр дисы нә баftyдта Васо. Күйд ныхас кодта, уымәй:
йә алы хъуыды дәр, йә алы дзырд дәр уыдис бындурон. Цас
фылдәр дзырдта, уыйас цыма Барисы әрмадз фарны рухсәй
дзагәй-дзагдәр кодта, афтә йә әнкъардтон. Уый уыдис әңгәг
диссаджы дискусси аивадыл, сфаелдыстадон күистыл. Ахәм
бонтә ныvgәнәгыл араәх не скәнә.

Уый фәстә әрбацыдыштәм ме 'рмадзмә. Мә алы күистмә
дәр мын әдзынәг фәкастис. Фсатийы эскиз әм күи равдыстон,
уәд әм дзәвгар рәстәт фәракәс-бакәс кодта, стәй загъта:

— Ацы күист хъуамә нә хәехты стырәй фәзына. Күи дын
бантыса ўе скәнән, уәд-иу мәм йә къамтә алырдыгәй истәй
дәр әрәрвит, мәнә дын мә адрес. Диссаг: Фсатийы къәхты
бын фаттә цъәлтәй ыскәнин дә сәр күйд әрцахста? Адон
браконерты хәцәнгәрзтә сты әмә сын сә Фсати ныцъцъәлтә
кодта. Да күист әрдәгыл ма ныууадз!

Васойы ныхәстә мә стыр ныфс бауагътой. Æххуыс дәр
мын фәци: Алагиры районы хицаудимә ныхасгәнгәйә йын
йә хъуыдыйә дәр фәпайда кодтон.

Фсати ныртәккә Цъәймә фәндагыл рындзыл әвәрдәй
ләууы. Йә кой дардыл айхъуист, суант фәсарәнтәм.

Васойән йә курдиат сәххәст кодтон, арвыстон ын къамтә. Иуахәмы дзы фыстәг райстон Мәскүйә. Абон дәр ма йә стыр хәзниайу хъахъәннын. Йә фиппаинәгтә сты хъуыды-йаг. Уыдон сәххәст кән, уәд Фсатиый мидис фәхъәздыгдәр уайд.

Мә дыккаг фембәлд дәр та уыд йе 'рвад Михалы фәрцы. Загъта мын:

— Васо ам ис, фәнды йә нә сахары ног араэстәйтә фенүн әмә, кәд гәнән ис, уәд ма йә аласәм микрорайонтәм.

Сбадтысты дыууәйә дәр мә машинәйи фәстейы. Сә ныхас кәнүнц. Әз дәр мә цыды кой кәнүн, сә ныхәстәм дәр сын хъусын. Михал фәрсы Васойы:

— Василий Иванович, дзәбәх ма мын бамбарын кән, цы у дзырдраст — «экономика должна быть экономной»?

— Уый мәнә куыд фәзәгъынц: «Седло на седле», кәнә та «масло масляное», әндәр дзы ницы хъуыды ис. Хъыгаг йә фәзынд нәу, фәлә йә әнәсәрфатәй фәзмын кәй байдыдтой, гъе, уым ис, уым йә бәлләх.

— Уәд развитой социализм та цы у? — фәрсы та йә Михал.

— Уый та бынтон худәг у. Кәд ис социализм, уәд ис, кәд нәй, уәд нәй. Развитой та ма дзы цавәр у?! — әмә Васо сабыргай баҳудти.

Афтә горәты алы къуымты фәзылдыстәм, йә фатермә йә баластан. Бузныг мын загъта.

Уый фәстә ма йә әгасәй йә юбилейи дардмә федтон. Цы хорз ныхәстә кодта, уыдон не 'ппәт дәр зонәм әмә нә рох ма уәнт. Фәлә йә хәстәгмә та ма әндәр хатт федтон, әндәр хуызы ... Әмбисәхсәвәй рәстәг фәфалдәр. Әрбахостәуыд нәм. Ракастән. Нә къасәрмә ләууынц Бзарты Руслан, Биазырты Кромвел әмә ма ноджы чидәр, нал әй хъуыды кәнүн. Фәрсынц мә, Васо, дам, кәй фәзиан, уый зоныс?

— Зонын. Рухсаг уәд...

— Уәртә аргъуаны ис.

— Ныртәккә, мә уәләдарәс акәнөн...

— Нә, мах дәм әндәр хъуыддаджы фәдыл әрбаңыдыстәм...

Йә мәрдон хуыз ын гипсәй сисын хъәуы. Сарәхсдзына?

— Амал әмә гәнәнәй. Цыдәртә райсон мемә әрмадзәй...

Баңыдыстәм аргъуанмә. Адәм дзы тынг бирә. Сауджын йә аргъуыды куист кәнүн. Әз ын хъуыддаг бамбарын кодтон. Уый

йæ аргъуыд фæуагъта, цыдæр æфсон скæнгæйæ. Васойы мæрдон хуыз систон.

Афтæ руад ме 'ртыккаг фембæлд йемæ.

ХÆЗНА

Æрæджы ирон адæмы удварны хæзнаты тыххæй ныхæстæ кодтам ме 'рвад Сафонкайы фырт Юриимæ, æмæ дын мын уый афтæ куы бакæнид, нæ мыггаджы хистæртæй иуы, Зауырбæджы хæдзары, дам, рагон бæгæнынуазæн кæхç ис.

Йæ ныхæстæ мæ сцымьидис кодтой, æмæ ацыдыстæм Дзбойты Зауырбæджы хæдзармæ. Йæхæдæг æгас нал у, фæлæ Хъарман-Сындзыхъæуы Фалдоны ныртæккæ йæ хæдзары цæрынц йæ фырттæ Нæуæг æмæ Коля. Не 'рбацыды сæр сын куы бамбарын кодтам, уæд мын Коляйы чызг Светæ царæй æриста хъæдæй арæзт бæгæнынуазæн рагон кæхç. Æз ын йæ рыгтæ ныссæрфтон æмæ йын йæ фарсыл фæкомкоммæ дæн дыууæ дамгъæмæ: «С. Е.». Цы базонын ма мæ хъуыд, уый Едзиты Сослæнбæджы конд кæй у, æмæ мæ цинæн кæрон нал уыд.

Юри мын куыд загъыта, афтæмæй, дам, ма кæд исты зонын, уæд ацы хъæдын къусæй иу дыууисæдз азы размæ федтон нæ хъæуы хистæртæй иу, Æмбалты Додтийы чындæхсæвы кувгæ.

Æз ма мæхæдæг дæр хорз хъуыды кæнин Дзбойты Зауырбæджы. Хæларæй цард Едзиты Сослæнбæгимæ. Сослæнбæг уæздан лæг уыди. Хъуыды-ма йын кæнин йæ сабыр рацыд æмæ йæ фæлмæн дзыхы ныхас. Мæнмæ афтæ кæсы, æмæ Зауырбæджы хæдзармæ хуымæтæджы не 'рбахауд ацы кæхç. Уый йæ, æвæцçæгæн, уымæн балæвар кодта, куыд йæ хуыздæр хæларæн, афтæ.

Колхозы правленийы раз-иу арæх æрæмбырд сты нæ хъæуы хистæртæ, æмæ-иу федтон, Сослæнбæг хæлардæрæй кæимæ цард, уыдонæн-иу йæ конд дзаумæттæ куыд лæввар кодта, уый дæр. Уыцы лæвæрттимæ уыдисты йæхи конд лæдзджытæ æмæ æндæр зæрдylдарæн дзаумæттæ.

Юри ма мын Сослæнбæджы тыххæй иу ахæм хабар радзырдта. Иу бон, дам, сæлфынæт кодта, афтæмæй уынгты сцæйцыд Сослæнбæг бæгъæмвадæй. Йæ дæлармы — йæ кусæн дзаумæттæ, йæ къухы та — йæ дзабыртæ. Æз, дам, уый фенгæйæ мæ фыдышымæрмæ базгъордтон æмæ йын загътон, дада, уæртæ уыцы

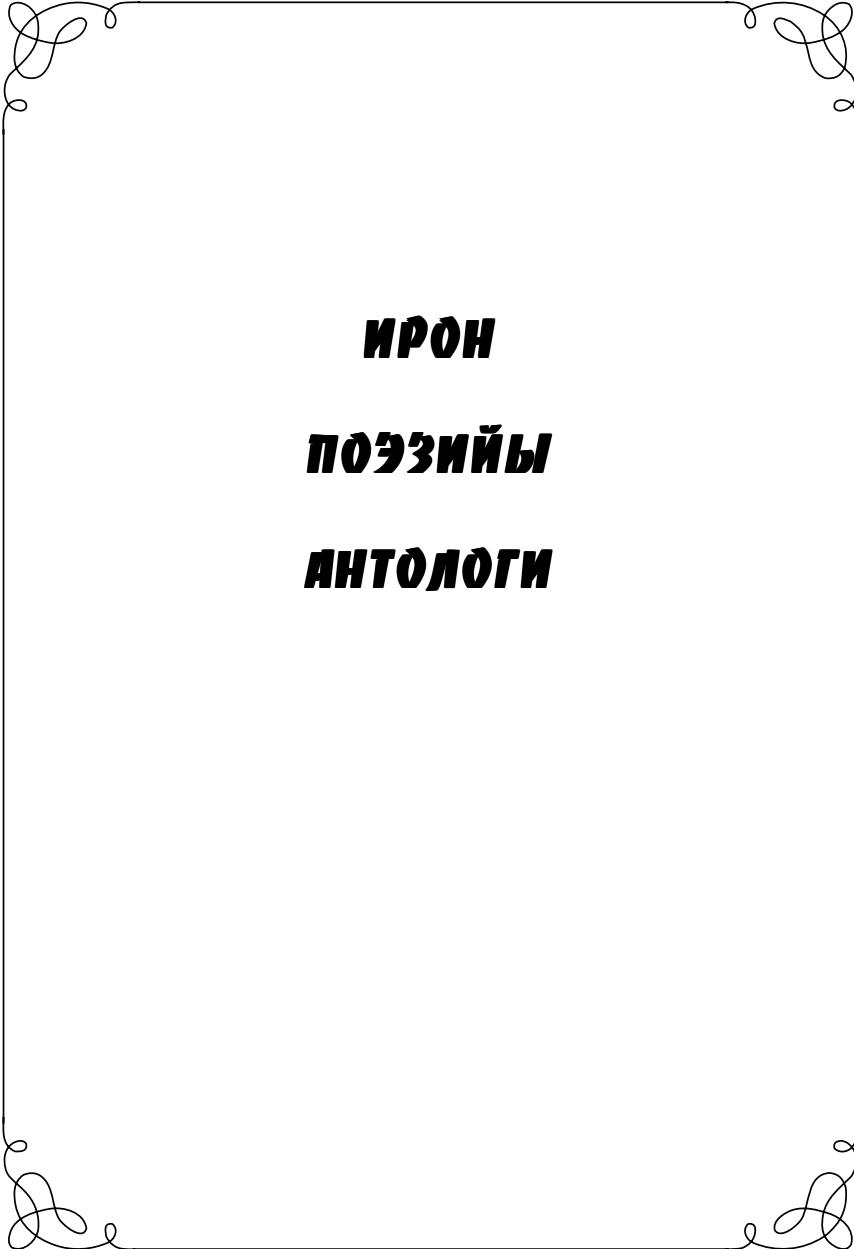
тыхджын къәвдайы Сосләнбег бәгъәмвадәй ссәуы, зәгъгә. Мә фыдыфсымәр йә размәе рацыд аәмә Сосләнбеджы мидәмә хәәдзармә әрбахуыдта. Хъарм доны йын йә къәхтә фәдарын кодта, аәмә йә афтә куы бафарста, дә дзабыртә дә къухы цәмән хәссис, ацы уарыны сә Җәуылнаә скәенис, зәгъгә, уәд, дам, уый баҳудт әәмә афтә: «Уарынмә «тәригъәд» кәнин мә дзабыртән...»

Мә фыдыфсымәр, дам, уыңы ныхәстә фехъусыны фәстә дзабыры уәфстә баҳуыйнән радта галдзармы цыппәрәм хай. Сосләнбег уыңы ләвары тыххәй стыр арфәтә фәкодта аәмә райгондәй рацыд махәй.

Мәнә ныр бирә азты фәстә махмә, Едзиты Сосләнбеджы къухәй арәэт цы бәгәнүнүазән хъәдын кәхц әрбахауд, уый аәз нымайын стыр хәзәнайыл: Сосләнбеджы хуызән номдзыд скульпторы алы къухвәд дәр махән тынг зынаргъ у. Ләмбынәгәй куы 'ркәсәм кәхцмә, уәд бафиппайдзыстәм, уый әнәхъән уацмыс кәй у. Уынәм дзы Уастырджийы, зәдты, дауджыты сурәттә...

Мәнмә гәсгә, Едзиты Сосләнбеджы ацы куыстән йә быннат музейы ис. Уый ма ноджыдәр иу хатт ирд әвдисән уыдзән, Сосләнбегән Хуыңауәй стыр курдиат ләвәрд кәй уыд, уымән.

ИРОН

ПОЭЗИЙЫ

АНТОЛОГИ

ПЛИТЫ ФЕЛИКС

(1936)

Плиты Ясоны фырт Феликс райтуырди Цхинвали районы Рустауы хъауы. Гыццыләй рынчынтаңгәнаг кәй рахаста, уымә гәстә астәүккаг скъола каст фәсис әрәджиау. Күиста газет «Советон Ирыстон»-ы, ныр та кусы чиньгуадзән «Ирыстон»-ы редакторәй.

Феликсы әмдзәвгәты фыццаг чиниг «Әрдзы зарәг» рацыди Цхинвалы. Уый фәстә ма рауагъта дыууә поэтикон чиньдҗы: «Хурхәтән» (Цхинвал, 1986), «Рустаяг зарджытә» (Цхинвал, 1989).

ХУРЫ ӘФСЫМӘР

О, зәгъын ай хъәрай:
Алы ләг дәр мәнәй
Уәед сәдә хатты стырдәр!
Хурмае схизәд, цәмәй
Уон әз та ам, бынай,
Хуры зәххон әфсымәр.

ХӘСТЫ УЫДИ

Хәсты уыди —
Цасфәнды рәдийәд,
Барут ын йә фыдмитә, йә хивәнд!..

Хәсты уыди,
Байяәфта әххормаг.
Уадз, хәрәд: әххормаг ахсән — домаг!

Хәсты уыди —
Исәд нае гәртам дәр,
Стигъәд нын әнәкардәй нае царм дәр!

Хәсты уыд...
Йә хабәрттә нә фыста
Бинонтәм, ңыдәртә сын әрвыста!

Хәсты уыди —
О, ләгәрста размә!
Иннәтә хуыртә 'хәстостой йә фарсма!

Хәсты уыди —
Счаста нәм дзы «къахниз», —
Фестад бындз, куы фехъуыста: «Үәлахиз!»

Хәсты уыди...
Абон та фәмәсты:
«Хәсты уыдтән! Хәсты уыдтән! Хәсты!..»

Хәсты уыди —
Сау фылгулты «мардта».
Мары ныр йә галиу митәй мах та!

Хәсты уыди —
Сдзур әм исты, марадз!..
Хәсты бардуаг, ахәмты-иу ма 'руадз!

ИРОН ХИСТ

Бәлләм йә сәфт, йә мәләтмә,
Нә нын комы ныңъист!
Цыргъдәр кәнныңц үә дәндәйтә.
О, баҳордта нә хист!

ЗАРАГ УАСӘГ

О, чи нә йә бамбардзән, чи нә,
Цәуыл кәнүн заргә дәр, цин дәр:
Ис уасәгән устытә бирә,
Фәлә үын наёй усымад иу дәр!

* * *

Хәрам әмәх хәсты бардуаг қәм бады?
Йә ран кәд нәу Хызы фидар — дыккаг?
Нә баурәдта ахәм фидар Нарты, —
Әз дәр — сәфырт — ыссарин әм фәндаг...

Хәрам әмәх хәсты бардуаг қәм бады?
Мә тыхст хъуыды йә агуры әдзух:
Куы йә ссарин, бынаты уа — бәлңуаты,
Дәндагәй йын ныллыг кәнин йә хурх!

...Хәрам әмәх хәсты бардуагмә царды
Нәй, не 'ххәссын әмәфыцы мә масти:
Сырдадәмән сәе сәргәхңыты бады,
Амә дзы ләг кәй фәкәна сәрсаст?!

БРЫТЬИАТЫ АСЛАЕНБЕГ

(1938)

Брытъиаты Асләнбег райгуырди Дзәуджыхъәуы.
Йә фыд Бушк уыди заводы кусәг, 1942 азы фәмард
Фыдыбәстәйи Стыр хәсты. Асләнбег бакастис ас-
тәүккаг скъолайы әмә арәстадон техникумы. 1958—
1961 азты уыди Советон Әфсады. Уый фәстә куыста
 заводы. 1964 азы ацыд Узбекистанмә әмә дзы фәзи
 27 азы бәрп. Куыста доны хәәзарарады әмә мелио-
 рацийи министрады, бастдзинады министрады әмә
 андәр рәтты.

Амдзәвгәтә фыссыныл фәцалх скъолайы. Фыс-
 сы уырыссагау әмә иронуа. Йә ирон әмдзәвгәтә
 хицән чинигәй рацыдысты 2003 азы Дзәуджыхъә-
 уы, «Ләтвәд», зәгъгә, ахәм номимә.

ГЫЩИЙН ЗАРАГ

Үәртә рудзынгән йә авгыл
Салф ыскодта цил.
Мән йә мидбылхудтәй тавы
Хъысты дәр Гыщи.

Ниуы уад әргъәвст тәрхъусыл,
Уадымгә — хъәхъяг.
Æз мә мады хъәләс хъусын —
Хъарм, фәлмән, зәлдаг.

Лидзы фын мысты хыртт-хырттәй,
Скъяты уасы стур,
Хъуысынц мәм мә мады дзырдтә:
«А-ло-лай, мә хур!»

МАЕ САБИОН БОНТАЕ МЫСЫН

Мә сабион бонтә
 жүүәнкәй фәкәссынц мә фәстә,
Нә цардән йә хурварс —
 әхсизгөндәр удән цы и?!

Фәмысы сә зәрдә —
 сә ивгъуыды фарнай фәхъастә,
Мә фынты сә фенин —
 әрхәссынц та базырджын цин.
Æз уалдзыгон донбыл
 зәрдәрухсәй бадын куыд уарзтон:
Куылдәр-иу сәүәхсид
 нә хәхтән сә цъупшытәй скаст,
Фәуагъта-иу афтә
 әнәңцой зәрватыкк йә ахстон, —
Куыд цингәнгә тахти
 мә хъәләс уәларвмә әваст!
Нә Терчы пырхәнтәй
 әрттиваг әрдүнтае фәрәзы,

Кæфахсæгау къалиутæ
малмæ фæдары хæрис.
Лæппуйы цы мæт ис —
бæгъæввадæй саумæр дæлвæзы,
Цырд барæгау уайы,
йæ быны — бæхы бæсты уис.
Мæ сабион бонтæ
ныронг дæр фækæсынц мæ фæстæ,
Ныр дæр ма фæдомынц
сыгъдæг монцтæн бахæрын ард:
Куыд бафидон, адæм,
уæ хæрæтæй цы бафтыд мæ хæстæм? —
Мæ бæллицтæй бирæ
фыдгæнæгау фесæфта цард.

Цъары фәрстыл:

1. Тиб. Ныгуыләйнаг мәссыг.
2. Санибайы аргъуан. 1908 - 1910 азты
ам күиста Секъя.
3. Згъил. Цырт. Йә бәрзәңд у 4 метрәй фылдәр.
4. Хохы Саниба. Мады цыртдзәвән.
Скульптор Тауситы Станислав.

* * *

Өхнический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

* * *

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы аermæg рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайды кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы къухфыстытæ цæуу, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

*Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания*

Подписано к печати 26.03.07. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,23. Учетно-изд. л. 8,73.
Тираж 1600 экз. Заказ № 2549.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru*

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Индекс 73247

